

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧАВА ІГОР СТЕПАНОВИЧ

УДК 930(438)"189/1939":94(477)"1648/1657"(092)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА ПІД ПРОВОДОМ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
КІНЦЯ ХІХ ст. – 1939 р.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник
Тельвак Віталій Васильович,
доктор історичних наук, професор

Дрогобич – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	21
1.1.Історіографія проблеми.....	21
1.2.Джерельна база дослідження.....	37
1.3.Методологічні засади дослідження.....	49
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУСІЯХ КІНЦЯ ХІХ ст. – 1939 р.....	61
2.1. Причини та назрівання повстання в осмисленні польських науковців.....	62
2.2. Образ Б. Хмельницького в працях істориків.....	77
РОЗДІЛ 3. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ НАУЦІ.....	93
3.1. Повстання 1648 року в баченні польських дослідників.....	93
3.2. Облога Збаража та Зборівський мир: оцінки та інтерпретації.....	112
3.3. Військові кампанії та дипломатичні заходи початку 1650-х років в історіографічних дискусіях.....	131
РОЗДІЛ 4. ПЕРІОД 1654–1657 рр. В ОЦІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ.....	153
4.1. Українсько-московська угода 1654 року.....	153
4.2. Рецепція завершального етапу гетьманування Б. Хмельницького (1654–1657 рр.) у працях польських дослідників.....	164
РОЗДІЛ 5. НАСЛІДКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648–1657 рр. У ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ПОЛЬСЬКИХ УЧЕНИХ	181
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	199
ДОДАТКИ.....	230

АНОТАЦІЯ

Чава І. С. Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького у польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 «історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» підготована в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Захист здійснюється в Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка. Дрогобич, 2021.

У дисертації вперше комплексно вивчено відображення проблем історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у працях польських істориків кінця XIX ст. – 1939 р. Дисертантом зроблений акцент на виявленні впливів різноманітних теоретичних постулатів наукових шкіл та політичних ідей на інтерпретацію вченими історичної проблематики.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методологія дослідження» містить аналіз історіографічної бази дослідження, джерельних матеріалів, що охоплюють неопубліковані документи та друковані праці польських істориків, використання яких було необхідне в даній роботі. Висвітлено принципи та методи наукового дослідження, які застосовувались для реалізації поставлених завдань.

У підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми» проаналізовано широкий комплекс історіографічного матеріалу, який охоплює різні сторони розвитку польської історичної науки кінця XIX ст. – 1939 р. та суспільно-політичного середовища, у якому вона існувала у згаданий період. Чимало уваги приділено дослідженням біографій польських істориків, які дають змогу простежити особистісний вимір у вивченні дослідниками проблем історії національно-визвольної війни. Розглянуто дослідження різноманітних аспектів польсько-українських відносин у цей період, особливо підходів різних польських політичних організацій та рухів до українського питання, що великою мірою впливало на погляди вчених щодо історії польсько-українських стосунків у XVII ст.

Проаналізовано історіографію побутування серед поляків різноманітних історичних міфів та стереотипів у їхньому сприйнятті українського народу та його минушини. Особливий акцент зроблено на праці, присвячені вивченню відображення проблем історії Хмельниччини та історичної україніки в дослідженнях польських учених від кінця ХІХ ст. і до початку ІІ Світової війни.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» описано комплекс історичних джерел, що лягли в основу дисертаційної роботи. Вони поділені на дві групи – опублікованих праць та архівних матеріалів. У першій групі джерел проведено аналіз синтетичних праць польських дослідників із всесвітньої історії та історії Польщі, у яких висвітлено події Хмельниччини, що розглядались як частина процесів європейського масштабу або складова історії польського народу. Особливу увагу звернено на праці, присвячені певним подіям з історії Польщі або безпосереднім дослідженням національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У другій групі джерел проаналізовано специфіку неопублікованих матеріалів, що зберігаються в зібраннях архівів Польщі та України. Показано особливості джерел із вивчення польської історіографії Хмельниччини та розвитку польської історичної науки з кінця ХІХ ст. і до початку ІІ Світової війни в 1939 р., що містяться у варшавському Архіві Нових Актів, архівах Ягеллонського університету та Польської академії знань у Кракові в, колекції Оссолінеуму у Вроцлаві, Центральному державному історичному архіві у Львові, Державному архіві Львівської області та відділі рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

У підрозділі 1.3 «Методологічні засади дослідження» охарактеризовано основні наукові принципи та методи дослідження, за допомогою яких вдалося досягнути поставленої перед дисертаційною роботою мети та виконати дослідницькі завдання. Висвітлено загальнонаукові принципи, на яких ґрунтувалося дослідження, як-от історизму, об'єктивності, системності, всебічності та ін. Визначено особливості застосування до даного дослідження як загальнонаукових методів аналізу та синтезу, дедукції та індукції, ретроспекції, так і таких спеціально-історичних методів, як історико-генетичний, історико-типологічний, історико-

біографічний, історіографічного аналізу і синтезу та ін. У підрозділі також охарактеризовано різноманітні дефініції подій 1648–1657 рр., що побутували як у польській історіографії кінця XIX – 1939 рр, так і у сучасній українській історичній науці. Зокрема, обгрунтовано вжиття у роботі поняття «національно-визвольна війна», яке втім не набуло поширення у дослідженнях польських вчених.

Другий розділ «Передумови Хмельниччини в інтелектуальних дискусіях кінця XIX ст. – 1939 р.» присвячений вивченню підходів польських дослідників до виявлення різноманітних причин та обставин, що призвели до вибуху національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Підрозділ 2.1. «Причини та назрівання повстання в осмисленні польських науковців» висвітлює особливості інтерпретацій польськими вченими різноманітних господарсько-економічних, соціальних, політичних, релігійних та культурних чинників, що спричинились до вибуху Хмельниччини. Виявлено намагання багатьох істориків пояснювати конфліктну ситуацію в Україні у першій половині XVII ст. загостренням суперництва між дрібною козацькою колонізацією степових просторів та магнатським освоєнням українських земель. Саме у бажанні великої шляхти взяти під свій контроль вільних колоністів та перетворити їх на своїх підданих чимало вчених вбачали головну причиною козацько-селянських повстань. Іншою причиною Хмельниччини історики вважали дії Османської імперії, що таємно підбурювала населення України до війни, щоб знівелювати приготування Польщі до дій проти турків. Часто такі пояснення були зумовлені тенденцією в польській історичній науці шукати причини усіх лих Польщі в іноземних інтригах. Деякі націоналістично налаштовані польські історики бачили причину повстання українського населення у його природній кровожерливості, варварстві та бажанні грабунку.

У підрозділі 2.2 «Образ Б. Хмельницького в працях істориків» показано особливості зображення постаті Б. Хмельницького польськими істориками. Звертається увага на інтерпретації версій походження майбутнього козацького гетьмана, його освіти та розвитку кар'єри. Особливі акценти зроблені на специфіці змалювання дослідниками характеру та здібностей Хмельницького. Виявлено

впливи історичних міфів та шаблонів на описи особистості гетьмана у працях деяких учених історичних міфів та шаблонів, у наслідок чого його зображували як втілення стереотипного образу ворога та надали йому цілу низку характеристик, притаманних уявленням про степового варвара, у якому втілювались дика енергія та стихії хаосу. Однак багато вчених визнавали визначні таланти Б. Хмельницького та зараховували його до грона найвидатніших діячів своєї епохи.

Третій розділ «Початок українсько-польської війни: особливості інтерпретації в польській науці» присвячений висвітленню специфіки підходів польських науковців до зображення подій 1648–1653 рр., що під впливом образів романів Г. Сенкевича отримали в польській історичній свідомості образну назву «епохи вогнем і мечем».

У першому підрозділі «Повстання 1648 року в баченні польських дослідників» розглядаються підходи польських істориків до опису битв під Жовтими Водами, Корсунем та Пилявцями, пошуки причин поразок польських військ. Важливими є інтерпретації дослідниками причин розростання локального козацького повстання до розмірів масштабної національно-визвольної війни, що охопила ледь не усі етнічні українські землі. Вивчається специфіка інтерпретацій науковцями спроб мирного розв'язання конфлікту. Звернено увагу на різні оцінки вченими діяльності князя Єремії Вишневецького в 1648 р., особливо стосовно організації оборони Львова та Замостя.

Підрозділ 3.2 «Облога Збаража та Зборівський мир: оцінки та інтерпретації» висвітлює особливості змалювання польськими вченими подій 1649 р., а саме облоги козацько-татарськими військами Збаража, битви під Зборовом та мирного договору, укладеного внаслідок цих подій. Вивчаються міфологізовані образи, які використовувались дослідниками для опису баталії довкола Збараського замку, специфіка представлення повстанських армій, як варварської навали, якій протистоїть жменька шляхетних героїв. Аналізуються особливості героїзації постаті Є. Вишневецького та творення з нього виховного ідеалу для молодих поляків. Звертається увага на спроби окремих вчених подолати усталені історичні міфи та стереотипи, які формували у свідомості поляків негативний образ українця.

У підрозділі 3.3 «Військові кампанії та дипломатичні заходи початку 1650-х років в історіографічних дискусіях» описуються особливості інтерпретацій польськими вченими подій 1651–1653 рр. Особлива увага приділена описам у працях істориків битв під Берестечком, Батогом та Жванцем, які посідали знакове місце у польській історичній свідомості. Розглянуто аналіз ученими тактичної сторони боїв під Берестечком та пояснення причин недовершеності перемоги над повстанням. Висвітлено оцінки поразки коронної армії під Батогом, її сприйняття як рубіжної події у розділенні польського та українського народів. Вивчено особливості дослідження істориками спроб мирного врегулювання конфлікту та пояснення невдач таких ініціатив.

Четвертий розділ «Період 1654–1657 рр. в оцінках польських учених» зосереджений на вивченні особливостей інтерпретацій подій останніх років гетьманування Б. Хмельницького у польській історіографії.

Підрозділ 4.1 «Українсько-московська угода 1654 року» висвітлює підходи польських істориків до виявлення причин укладення союзу між українським козацтвом та Московським царством. Проведений аналіз оцінок Переяславської ради та Березневих статей у польській історіографії. Значна увага зосереджена на визначенні вченими особливостей трактування українською та російською сторонами суті укладеного між ними договору. Висвітлюються підходи науковців до виявлення різноманітних фактів, що були свідченням поглиблення конфлікту між Росією та Україною.

У підрозділі 4.2 «Рецепція завершального етапу гетьманування Б. Хмельницького (1654–1657 рр.) у працях польських дослідників» досліджено інтерпретації істориками подій московсько-польської війни 1654–1656 рр., що відбувалися на теренах України, та участі козацьких військ в історії «шведського потопу» на землях Речі Посполитої. Особлива увага зосереджена на оцінках істориками союзу Б. Хмельницького із Швецією, Семигородом та Бранденбургом. Аналізуються зображення вченими військових дій семигородсько-козацької армії та оцінки їх наслідків для України та Польщі.

Останній, п'ятий, розділ дисертаційної роботи «Наслідки національно-визвольної війни 1648–1657 рр. в інтерпретаціях польських учених» присвячений загальним оцінкам значущості Хмельниччини у долі України, Польщі та усієї Східної Європи зробленим у польській історіографії з кінця XIX ст. і до 1939 р. Розглядаються інтерпретації вченими історичного спадку Б. Хмельницького. Даючи загалом негативну оцінку діяльності гетьмана, науковці водночас бачили у Хмельниччині яскраву спробу українського народу створити власну державу, завершальним актом чого вважали Гадяцьку унію. В інтерпретаціях істориків події національно-визвольної війни здебільшого розглядаються як такі, що змінили баланс сил у Європі та започаткували поступовий занепад Речі Посполитої. Для українського народу Хмельниччина, на думку дослідників, принесла руйнівну війну і його поневолення Росією. Найвідчутнішим і символічним наслідком подій 1648–1657 рр. історики вважали посіяну між польським та українським народами ворожнечу, яка зруйнувала їхню давню єдність у межах І Речі Посполитої.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні проаналізовано інтерпретації польськими істориками кінця XIX ст. – 1939 р. подій Хмельниччини, визначено значущість проблем національно-визвольної війни в польських історичних студіях. Вивчено особливості впливів політичних ідей, теоретичних історіографічних конструкцій та історичних міфів на образи Хмельниччини та її наслідків як у польській історичній науці, так і в історичній свідомості поляків.

Ключові слова: національно-визвольна війна, Б. Хмельницький, козацтво, Річ Посполита, історіографія, польська історична наука, історична школа, історичний міф, історична свідомість, політична ідеологія.

SUMMARY

Chava, I.S. The National Liberation War under the leadership of Bohdan Khmelnytsky in the Polish historiography of the late 19th century till 1939 - *On the rights of the manuscript.*

The dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences in the specialty 07.00.06 "Historiography, Source Studies and Special Historical Disciplines" was prepared at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. The defense is carried out at Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Drohobych, 2021.

It is the first time the reflection of the problems of the history of the national liberation war of the Ukrainian people under the leadership of B. Khmelnytsky in the works of Polish historians of the end of the 19th century till 1939 has been comprehensively studied in this dissertation. The research focuses on identifying the effects of various theoretical postulates of scientific schools and political ideas on the interpretation of historical issues by scientists.

Chapter 1 "Historiography, sources and research methodology" contains an analysis of the historiographical base of the study, source materials covering unpublished documents and printed works of Polish historians, the use of which was necessary in this work. The principles and methods of scientific research that were used to implement the tasks are highlighted.

Section 1.1 "Historiography of the problem" analyzes a wide range of historiographical material, which covers various aspects of the development of Polish historical science in the late 19th century till 1939 and the socio-political environment in which it existed during this period. Much attention is paid to the study of biographies of Polish historians, which makes it possible to trace the personal dimension in the study of the problems of the history of the national liberation war. The study of various aspects of Polish-Ukrainian relations in this period is done, especially of the approaches of various Polish political organizations and movements concerning the Ukrainian issue, which greatly influenced the views of scholars on the history of Polish-Ukrainian relations in the 17th century. The historiography of the existence of various historical myths and

stereotypes among Poles in their perception of the Ukrainian people and its past is analyzed. Particular emphasis is placed on the works devoted to the study of the reflection of the problems of the history of the so-called Khmelnychchyna (broad people's movement held by Hetman B.Khmelnysky) and historical "ukrainika" (Ukrainization of research on Ukrainian issues) in the studies of Polish scholars from the end of the 19th century till the beginning of World War II.

Section 1.2 "Source base of the study" describes a set of historical sources that formed the basis of the dissertation. They are divided into two groups - published works and archival materials. The first group of sources analyzes the synthetic works of Polish researchers on world history and the history of Poland, which cover the events of Khmelnychchyna, that were considered as part of the processes of European scale or part of the history of the Polish people. Particular attention is paid to works devoted to certain events in the history of Poland or a direct study of the national liberation war led by B. Khmelnytsky. In the second group of the resources the specifics of unpublished materials stored in the archives of Poland and Ukraine are analyzed. The research shows peculiarities of the sources on the study of Polish historiography of Khmelnychchyna and the development of Polish historical science from the end of the 19th century and to the beginning of World War II in 1939 which are contained in the Central Archives of Modern Records in Warsaw, the archives of the Jagiellonian University and the Polish Academy of Arts and Sciences in Krakow, the Ossolineum collection in Wroclaw, the Central State Historical Archive in Lviv, the State Archives of Lviv Oblast and the Manuscript Department of Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv.

Section 1.3 "Methodological principles of research" describes the main scientific principles and research methods by which we managed to achieve the goal of the dissertation and perform research tasks. The general scientific principles on which the research was based, such as historicism, objectivity, systematics, comprehensiveness, etc., are highlighted. Peculiarities of application of general scientific methods of analysis and synthesis, deduction and induction, retrospection, and such special-historical methods as historical-genetic, historical-typological, historical-biographical, historiographical analysis and synthesis, etc. are determined. The section also describes various definitions of the

events of 1648–1657, which existed both in the Polish historiography of the end of the 19th century till 1939 and in the modern Ukrainian historical science. In particular, the choice of the concept of "national liberation war" was substantiated, which, however, did not become widespread in the research of Polish scholars.

Chapter 2 "Prerequisites of Khmelnytsky in the intellectual discussions of the late 19th century till 1939" is devoted to studying the approaches of Polish researchers to identify various causes and circumstances that led to the outbreak of the national liberation war led by B. Khmelnytsky.

Subsection 2.1. "Causes and maturation of the uprising in the understanding of Polish scholars" highlights the peculiarities of interpretations of various economic, social, political, religious and cultural factors by Polish scholars that led to the explosion of Khmelnychchyna. The attempts of many historians to explain the conflict situation in Ukraine in the first half of the 17th century are revealed by exacerbation of rivalry between the small Cossack colonization of the steppe and the magnate development of Ukrainian lands. It was in the desire of the great nobility to take control of the free colonists and turn them into their subjects, many scholars saw the main cause of the Cossack-peasant uprisings. Another reason for Khmelnychchyna movement is seen by historians in the actions of the Ottoman Empire, which secretly incited the population of Ukraine to war to neutralize Poland's preparations for action against the Turks.

Such explanations were often caused by the tendency in Polish historical science to look for the reasons for all Poland's troubles in foreign intrigues. Some nationalist Polish historians saw the cause of the uprising of the Ukrainian population in its natural bloodthirstiness, barbarism and desire for plunder.

Section 2.2 "The image of B. Khmelnytsky in the works of historians" shows the features of the image of B. Khmelnytsky by Polish historians. Great attention is paid to the interpretation of the versions of the origin of the future Cossack hetman, his education and career development. Special emphasis is placed on the specifics of researchers' portrayal of Khmelnytsky's character and abilities. The influences of historical myths and patterns on the descriptions of the hetman's personality in the works of some scholars of historical myths and patterns are revealed, as a result of which he was portrayed as a stereotypical

image of the enemy. However, many scholars recognized the outstanding talents of B. Khmelnytsky and considered him one of the most prominent figures of his time.

Chapter 3 "The beginning of the Ukrainian-Polish War: peculiarities of interpretation in Polish science" is devoted to highlighting the specifics of Polish scholars' approaches to depicting the events of 1648-1653, which received in the Polish historical consciousness the figurative name "epoch with fire and sword" under the influence of images of H. Sienkiewicz's novels.

The first section "The Uprising of 1648 in the Vision of Polish Researchers" examines the approaches of Polish historians to the description of the battles near Zhovti Vody, Korsun and Pylyavets, as well as the causes of the defeat of Polish troops. It is important for researchers to interpret the reasons for the growth of the local Cossack uprising to the size of a large-scale national liberation war that engulfed almost all ethnic Ukrainian lands. The specifics of scholars' interpretations of attempts to resolve the conflict peacefully are studied. Attention is drawn to the various assessments by scientists of the activities of Prince Yarema Vyshnevetsky in 1648, especially in relation to the organization of the defense of Lviv and Zamost.

Section 3.2 "Siege of Zbarazh and the Peace of Zboriv: assessments and interpretations" highlights the features of the depiction of the events of 1649 by Polish scholars, namely the siege of Zbarazh by the Cossack-Tatar troops, the Battle of Zboriv and the peace treaty concluded as a result. Mythologized images used by researchers to describe the battle around Zbarazh Castle, the specifics of the representation of insurgent armies as a barbarian invasion, which is opposed by a handful of noble heroes, are under studies. The peculiarities of the heroization of the figure of Y. Vyshnevetsky and the creation of an educational ideal for young Poles are analyzed. Great attention is paid to the attempts of some scholars to overcome the established historical myths and stereotypes that formed a negative image of Ukrainians in the minds of Poles.

Section 3.3 "Military campaigns and diplomatic measures of the early 1650s in historiographical discussions" describes the peculiarities of Polish scholars' interpretations of the events of 1651–1653. Particular attention is paid to the descriptions in the works of historians of the battles of Berestechko, Batoh and Zhvanets, which occupied a significant

place in the Polish historical consciousness. The scientists' analysis of the tactical side of the battles near Berestechko and the explanation of the reasons for the incompleteness of the victory over the uprising are considered. Estimates of the defeat of the Crown Army near Batoh, its perception as a milestone in the division of the Polish and Ukrainian peoples are highlighted. The peculiarities of historians' research into attempts to resolve the conflict peacefully and explain the failures of such initiatives have been studied.

Chapter 4 "Period of 1654-1657 in the assessments of Polish scholars" focuses on the study of the peculiarities of interpretations of the events of the last years of B. Khmelnytsky's hetmanship in Polish historiography.

Section 4.1 "Ukrainian-Moscow Agreement of 1654" highlights the approaches of Polish historians to identify the reasons for the alliance between the Ukrainian Cossacks and the Muscovy. The analysis of the assessments of the Pereyaslav council and the March articles in Polish historiography is carried out. Considerable attention is focused on the scientists' definition of the peculiarities of the interpretation by the Ukrainian and Russian parties of the essence of the agreement concluded between them. The approaches of scientists to the discovery of various facts that were evidence of the deepening conflict between Russia and Ukraine are highlighted.

Section 4.2 "Reception of the final stage of B. Khmelnytsky's hetmanship (1654-1657) in the works of Polish researchers" examines historians' interpretations of the events of the Moscow-Polish war of 1654-1656, which took place in Ukraine, and the participation of Cossack troops in the history of "Swedish flood" in the lands of the Commonwealth. Particular attention is paid to historians' assessments of B. Khmelnytsky's union with Sweden, Semyhorod and Brandenburg. Scientists analyze the images of the military actions of the Semyhorod-Cossack army and assess their consequences for Ukraine and Poland.

The last, fifth, chapter of the dissertation "Consequences of the National Liberation War of 1648-1657 in the interpretations of Polish scholars" is devoted to general assessments of the importance of Khmelnychchyna in the fate of Ukraine, Poland and Eastern Europe which was made in Polish historiography from the late nineteenth century and until 1939. Scientists' interpretations of B. Khmelnytsky's historical heritage are

considered. Giving a generally negative assessment of the hetman's activity, scholars at the same time regarded Khmelnychchyna as a bright attempt of the Ukrainian people to create their own state, where the Hadiach Union was considered to be the final act. According to historians, the events of the national liberation war are mostly seen as changing the balance of power in Europe and initiating the gradual decline of the Commonwealth. For the Ukrainian people, Khmelnychchyna, according to researchers, brought a devastating war and its enslavement by Russia. The most tangible and symbolic consequence of the events of 1648–1657 was the enmity sown between the Polish and Ukrainian peoples, which destroyed their ancient unity within the First Rzeczpospolita.

Thus, the dissertation research analyzes the interpretations of Polish historians of the events of Khmelnychchyna in the late nineteenth century till 1939 and determines the significance of the problems of the national liberation war in Polish historical studies. The peculiarities of the influences of political ideas, theoretical historiographical constructions and historical myths on the images of Khmelnychchyna and its consequences have been studied both in Polish historical science and in the historical consciousness of Poles.

Key words: national liberation war, B. Khmelnytsky, Cossacks, Polish-Lithuanian Commonwealth, historiography, Polish historical science, historical school, historical myth, historical consciousness, political ideology.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в фахових виданнях України,
внесених до міжнародних наукометричних баз

1. Чава І. Зображення подій польсько-української війни 1649 року в польській історіографії першої половини ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич, 2020. Вип. 3/45. С. 305–327.
2. Чава І.С. Берестецька військова кампанія 1651 р. в польській історіографії першої половини ХХ ст. *Вісник Черкаського університету: Історичні науки*. Черкаси, 2020. №1. С.50–58.
3. Чава І. Українсько-московський договір 1654 р. в інтерпретаціях польських істориків першої половини ХХ століття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. Дрогобич, 2020, Вип. 5/47. С.407–426.
4. Чава І.С. Українсько-шведський союз 1650-х рр. в інтерпретаціях польських істориків першої половини ХХ ст. *Вісник Черкаського університету: Історичні науки*. Черкаси, 2020. № 2. С.6–13.
5. Чава І.С. Селянський фактор та причини української революції другої половини ХVІІ ст. в оцінках польських істориків першої половини ХХ століття. *Український селянин: зб. наук. праць*. Черкаси, 2020. Вип. 24. С. 103–107.
6. Чава І. Повстання 1648 року у інтерпретаціях польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2021. Вип. 35. С. 97–108.
7. Чава І. Козацько-польські війни 1652–1653 рр. в оцінках польських істориків кінця ХІХ ст. – 1939 р. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія*. Дрогобич, 2021, Вип. 6/48. С.13–29.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

8. Чава І. Битва під Батогом 1652 р. в оцінках польських істориків першої половини ХХ століття. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том ІХ: синергія в розвитку науки та освіти*. Конін – Ужгород – Херсон – Київ: Посвіт, 2020. С. 58-60.
9. Чава І. Образ Богдана Хмельницького в працях польських істориків початку ХХ ст. *Одинадцять Богданівські читання : Матеріали Всеукраїнської*

наукової конференції : збірник наукових праць. Черкаси : Вид. Ю. Чабаненко, 2021. С. 9-12.

ВСТУП

Актуальність теми. Тенденції розвитку сучасного суспільства засвідчують його дедалі глибшу глобалізацію та інтеграцію у світовий соціум, що складається з калейдоскопічного поєднання різноманітних культур та традицій. Ці об'єктивні процеси ХХІ століття, попри всі їх складнощі, закономірно потребують інтенсифікації у пошуках порозуміння між різними національними та культурними групами. Побудова толерантного суспільства передбачає подолання різноманітних стереотипів, фобій та упереджень щодо представників інших народів чи спільнот. Багато із цих негативних образів має своє глибоке коріння в історичній традиції та свідомості народів.

Такі процеси безпосередньо стосуються українського та польського народів, які сьогодні стоять на шляху інтеграції в єдиний цивілізаційний простір Європи. Додаткової ваги відносинам між обома народами надає їх сусідство та багатовікова спільна історична традиція, яка містить як факти тісної співпраці, так і трагічні сторінки розбрату. Події минулого часто впливають на взаємне бачення поляками та українцями одне одного. Наріжною в історичній свідомості обох народів є історія національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького в середині XVII ст., через призму якої часто сприймаються сусіди і яка постійно привертає посилену увагу дослідників. Одним із найплідніших у розвитку польських студій над історією Хмельниччини був період з кінця XIX ст. до 1939 р., коли історична наука особливо активно розвивалась і посідала чільне місце в інтелектуальному дискурсі польського політичного та національного життя.

Дослідження історіографічної спадщини польської науки, з усім спектром специфічних для неї підходів і візій, укорінених стереотипів та міфів у баченні таких важливих для історії польсько-українських відносин подій національно-визвольної війни середини XVII ст., уможливить проведення деконструкції шаблонів та упереджень у сприйнятті поляками й українцями одне одного, вироблення стратегії їх подолання. Отже, актуальним на сьогодні є заповнення прогалини у сучасній вітчизняній історичній науці, у якій на даний час не існує

спеціального дослідження особливостей зображення подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у працях польських учених від кінця XIX ст. і до початку II Світової війни.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проводиться в рамках науково-дослідницької роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка над темою «Українська та польська історіографія XIX – початку XXI століття: взаємовпливи, інституції, персоналії, концепції» (державний реєстраційний номер - 0114u005499).

Об'єктом дослідження є польська історіографія кінця XIX ст. – 1939 р.

Предметом дослідження є погляди польських науковців першої половини XX ст. на проблеми історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, а також їхні ідейні переконання та політичні погляди, що відобразились у баченні історичної проблематики та вплинули на її інтерпретацію.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від кінця XIX ст. до 1939 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена трансформацією історичної науки на зламі XIX та XX ст. із переходом від позитивістського до неоромантичного бачення минулого. У цей час відбувалися вагомні зрушення в громадсько-політичному, соціально-економічному та культурному житті, що тягнули за собою загострення у відносинах між польським та українським народами, які переживали процес національного відродження в умовах іноземного поневолення. Верхня хронологічна межа пов'язана з падінням польської державності внаслідок розв'язання II Світової війни. Це у свою чергу загальмувало історичні студії та вихід у світ праць польських учених. У повоєнний час у Польщі було встановлено комуністичний режим, а історична наука поступово відроджувалась під значним впливом радянської ідеології, що стало початком нового етапу розвитку польської історіографії.

Географічні межі дослідження охоплюють території Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій, у складі яких після поділів перебували землі I Речі Посполитої, а також території II Речі Посполитої, й закордонні наукові осередки, де

з кінця XIX ст. та до 1939 р. працювали польські історики, що займалися проблемами історії Хмельниччини.

Мета дослідження – вивчити специфіку висвітлення історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в працях польських науковців кінця XIX ст. – 1939 р. Відповідно до поставленої мети сформульовано такі **завдання дослідження**:

- систематизувати та вивчити джерельну та історіографічну базу дослідження. Визначити методологічну основу дисертаційної роботи;
- проаналізувати провідні тенденції у поглядах польських учених на генезу та причини національно-визвольної війни середини XVII ст.;
- дослідити специфіку історіографічних образів Б. Хмельницького та вплив на їх формування стереотипів історичного мислення поляків;
- вивчити основні підходи та інтерпретації польськими істориками ключових подій Хмельниччини. Визначити вплив на них концептуальних положень історичних шкіл та політичних ідей, що існували в польському суспільстві у період з кінця XIX ст. до початку II Світової війни.
- визначити особливості оцінок подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького польськими науковцями та бачення їх наслідків для долі українського та польського народів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше у вітчизняній науці здійснено спробу системного аналізу образів історії національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького в польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р. Узагальнено специфіку оцінок та інтерпретаційних підходів польських учених до польсько-українського конфлікту середини XVII ст. Вивчено особливості впливу процесів розвитку історичної науки та політичної ідеології на інтерпретації істориками подій Хмельниччини.

Практичне значення отриманих результатів. Опрацьована в ході дослідження інформація та зроблені концептуальні узагальнення й висновки можуть бути використані для вивчення розвитку історичної науки в Польщі та еволюції історичної свідомості польського народу, стати основою для написання праць у

галузі історіографії та інтелектуальної історії, слугувати для створення навчальних програм та курсів лекцій з історії історичної думки.

Особистий внесок здобувача. Викладені у роботі положення та висновки належать дисертантові одноосібно.

Результати дослідження апробовані у наукових публікаціях і доповідях на наукових семінарах та конференціях: Міжнародній науковій конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита в історичній думці народів Центрально-Східної Європи XIX і XX ст.» (Дрогобич, 2018), IX-а Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Діалог у розвитку наук та освіти» (2020), Всеукраїнській науковій конференції XI «Богданівські читання» (Черкаси, 2020).

Основні положення дисертації висвітлені у 9 наукових статтях, 7 із яких уміщені у фахових виданнях України, внесених до міжнародних наукометричних баз.

Структура дисертації зумовлена поставленою метою та завданнями роботи, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів та одинадцяти підрозділів, висновків та списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи становить 236 сторінки, текст основної частини – 198 сторінки, додатки – 7 сторінок. Список використаних джерел і літератури містить 395 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Поставлені перед дисертаційним дослідженням мета та завдання зумовлюють потребу згрупування історіографічного матеріалу, який необхідний для вивчення зображення історії Хмельниччини у польських наукових дослідженнях, що з'явилися у період з кінця XIX ст. і до 1939 р. З огляду на це використані в дослідженні праці були поділені на три групи. Першу із них становлять праці, у яких висвітлена необхідна інформація про історію Польщі зазначеного періоду, розвиток польсько-українських відносин, а також досліджені політичні ідеї та концепції, які панували в польському політичному та культурному середовищі й стосувалися українського питання. До другої групи увійшли дослідження розвитку польської історичної науки та її напрямків, функціонування дослідницьких осередків та організацій, вивчали еволюцію та особливості історіографічних концепцій та ідей, розкривали факти життя та наукової діяльності польських вчених, які в період з кінця XIX ст. до початку II Світової війни займалися вивченням історії Хмельниччини. До третьої групи було віднесено дослідження у яких аналізуються інтерпретації польськими істориками проблем національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Серед сучасних праць, у яких подано панорамний огляд історії польського народу, слід звернути увагу на видання краківського «Літературного видавництва» зі серії «Історія Польщі», а саме ґрунтовні дослідження присвячені періоду 1795–1918 рр. (автор – Анджей Хвальба) [276], а також періоду II Речі Посполитої та часів II Світової війни (автори – Чеслав Бжоза та Анджей Леон Сова) [273]. У цих масштабних працях учені не лише змалювали події та процеси суспільно-політичного життя, ідеології різноманітних політичних рухів та організацій, але і подали характеристику стану польської науки. Важливо, що в них на є аналіз розвитку українського національного руху, етнічних процесів та стосунків українців із поляками. Варто також згадати про цікаві спостереження А. Хвальби щодо

побутування різноманітних національних стереотипів у середовищах українців та поляків у XIX та на початку XX ст.

Заслуговує уваги багатотомне видання «Велика історія Польщі». Так, події 1864–1918 рр. висвітлив у 8-му томі Юзеф Бушко [275], а у 9-му томі період 1918–1945 рр. – Чеслав Бжоза [273]. Слід відзначити праці Войцеха Рошковського «Новітня історія Польщі 1914–1945» [362] та «Історія Польщі 1914–2004» [361], а також Антонія Чубінського «Історія Польщі 1864–2001» [281]. У цих працях висвітлена національна політика польських організацій та держави щодо українського питання, звернена увага на життя української громади. З іноземних праць, присвячених висвітленню цілісності історії польського народу, зокрема, створених в останній період часу, варто згадати книгу відомого британського історика Нормана Дейвіса «Боже ігрище» [192]. Серед українських вчених найґрунтовніше дослідження історії Польщі провели Леонід Зашкільняк та Микола Крикун [200].

Важливою для істориків була проблема стосунків між польським та українським народами на початку XX ст., а також існування української національної групи в II Речі Посполитій. Закономірно науковці вважали українське питання чи не найважливішим у міжнаціональних відносинах поляків із народами з якими вони жили на одній території та одним із ключових для збереження злагоди у внутрішньополітичному житті краю. Якщо при дослідженні бездержавного періоду вчені здебільшого зверталися до проблем ставлення до українського питання окремо взятих партій чи рухів, то вже для періоду відновленої у міжвоєнний час польської держави розглядалися різноманітні урядові проекти та конкретні заходи влади у контексті її національної політики. Серед таких праць слід відзначити книгу Барбари Сточевської «Україна й українці в польській політичній думці. Від кінця XIX ст. до вибуху II Світової війни» [381]. У ній дослідниця проаналізувала різноманітні політичні програми та концепції, як у питанні утворення незалежної української держави, так і в стосунках з українцями в Галичині за часів панування там Австро-Угорської імперії та щодо тих, які опинилися в межах міжвоєнної Польщі.

У період панування в Польщі соціалістичного режиму вийшла друком праця Мирослави Папезинської-Турек, присвячена українському питанню в житті II Речі Посполитої в часи парламентського правління в 1922–1926 рр. [339]. Утім слід зазначити, що багато процесів та фактів дослідниця розглянула крізь призму комуністичної ідеології із її негативним, класовим, ставленням до пануючих у той час політичного устрою та соціально-економічних відносин. Уже з менш одностороннім підходом авторка висвітлила проблеми ставлення міжвоєнної польської держави до православної церкви у своїй праці, написаній кінці існування Польської народної республіки [338]. Подібний ліберальний підхід в історіографії засвідчений і у ґрунтовній праці Ришарда Тожецького, у якій учений проаналізував ставлення до українського питання в Польщі в період 1923–1929 рр. [387]. Поруч із часом правління державою право-центристським націоналістичним блоком історик дослідив також перші роки панування табору «санації», коли влада шукала можливостей зближення з українською меншиною. Також у часи комунізму відносинами між українцями та правлячим режимом Пілсудського цікавився Теофіл Пйотркевич, який зосередився на періоді 1926–1930 рр., що позначився поживанням контактів та різноманітними спробами польсько-українського порозуміння [346]. Однак у цій книзі також бачимо тенденційність підходів дослідника, що зумовлено політичною кон'юктурою епохи, до згаданої проблематики. Розлогу картину історії національних меншин в II Речі Посполитій змалював Єжи Томашевський, який багато уваги приділив саме українській проблематиці [385]. Цікавою, обережною в оцінках та об'єктивною у висвітленні фактів була стаття Станіслава Стемпєня, що стосувалася правової сторони існування українців у міжвоєнній польській державі [375]. Зокрема, вчений звернувся до проблеми спроб створення української національної автономії в Галичині та подальшого оформлення юридичного статусу національної меншини в конституційних актах.

У сучасній польській науці часів демократичної III Речі Посполитої вийшов у світ цілий ряд праць, що відзначалися зваженим науковим підходом. Певні зрушення у баченні польськими вченими історії польсько-українських відносин у

першій половині XX ст. можна простежити в невеликій розвідці Чеслава Партача, у якій розглянуто стосунки між обома народами впродовж цілого міжвоєнного періоду [341]. В іншій своїй праці дослідник вдався до дослідження польсько-українських відносин на зламі XIX та XX ст. [340]. Утім, слід зазначити, що в багатьох своїх тезах дослідник виступає з певними право-націоналістичними ідеями і тому часто схиляється до надмірної критики різних проявів українського визвольного руху. Концептуальні аспекти та політичні проекти владного табору Ю. Пілсудського стосово національних меншин, зокрема української, та спроби втілити їх у життя досліджував Вальдемар Парух [343]. Окремі аспекти польської політики щодо українців у міжвоєнний період висвітлив у своєму дослідженні Анджей Айненкель [254].

Проблеми національної політики польської влади, зокрема щодо українського питання, серед вітчизняних науковців вивчав Володимир Комар. У своєму дисертаційному дослідженні та статтях він багато уваги приділяв відносинам між польськими політичними колами та українською національною групою у 1930-х роках, звертав увагу на ідеологічне підґрунтя багатьох таких заходів [204; 205; 206; 207; 208]. Політику табору Ю. Пілсудського щодо українців також досліджував Михайло Швагуляк [250]. Ставлення до української національної меншини влади міжвоєнної Польщі та різноманітних польських політичних організацій вивчали Зоя Баран [177] та Микола Кучерепа [313].

Поміж праць, присвячених польсько-українським взаєминам у першій половині XX ст., можна виокремити дослідження М. Фігури «Стереотипний образ українця в західнопольській пресі 1918–1930 рр.» [292]. Автор розглянув особливості підходів польських журналістів до створення у свідомості польської громадськості того часу образів їхніх українських сусідів відповідно до політичної кон'юнктури часу та ідеології різних рухів і організацій. Ця праця особливо цікава презентацією стереотипів та шаблонів, що побутували серед загалу польського населення й тяжіли над відносинами обох народів. Подібне дослідження, присвячене образу України та українців у політичній публіцистиці польських консервативних кіл належало перу О. Юрчук [251].

Особливу увагу слід звернути на ґрунтовну монографію Магдалени Новак «Націоналісти й українці» [336]. У ній польська дослідниця висвітлила не лише підходи націоналістичного табору II Речі Посполитої до українського питання та українців, але й створила докладний образ національної політики влади, її стосунків із українськими партіями та рухами. Окрім цієї праці слід згадати низку статей Р. Вапінського, який вивчав підходи представників польської націонал-демократії до національних меншин, зокрема, до українців [388]. Історик також звертався і до проблем ідеологічного оформлення поглядів на політику Польщі у Східній Європі у теоретичних концепціях та політичних програмах [390]. Ще одним важливим дослідженням Р. Вапінського була праця «Креси в польській політичній думці XIX та XX століть» [389], у якій він проаналізував еволюцію ставлення поляків до поняття «українського прикордоння» від розуміння під ним Наддніпрянщини до перенесення його на Галичину і Волинь. Також учений звернув увагу на візії тогочасних рухів та окремих діячів щодо питання приналежності цих територій. Однак слід зазначити, що дані праці були написані вченим у період засилля в Польщі комуністичної ідеології, що позначилося на оцінках певних питань. З українських дослідників питаннями політичного курсу право-центристських сил в українському питанні та їх ідеологічного обґрунтування в перші роки існування відновленої польської держави займався М. Генік [183; 184]. В. Комар досліджував політику різних польських політичних партій щодо українців в 1930-х рр. [208].

Необхідними для розуміння ідеологічних підходів польських політичних та інтелектуальних кіл щодо українського питання, зокрема у контексті міжнародної політики, є праці присвячені «концепції міжмор'я». Особливу роль вона відігравала у середовищі діячів, близьких до Ю. Пілсудського і до певної міри була основою зовнішньої політики табору маршала до найближчих сусідів Польщі. Такі ідеї відобразились на поглядах деяких істориків, наближених до політичних кіл санації. Із досліджень цієї проблематики можна відзначити книгу Пйотра Окулевича «Концепція «міжмор'я» в думці й практиці політичного табору Ю. Пілсудського в роках 1918–1926» [337]. Також і українські історики зверталися до вивчення зовнішньополітичного курсу міжмор'я, зокрема цим цікавилась Зоя Баран [176].

Дотичними до концепції міжмор'я ідеями федералізму в політиці польської влади на початку існування II Речі Посполитої займався також М. Генік [182].

Досліджуючи наукові ідеї та політичні концепції, що впливали на підходи польських учених до історіописання, слід звернути увагу на розвиток руху «прометеїзму». Саме в колі прометеїстів працювало багато істориків періоду II Речі Посполитої, які водночас були творцями-концептуалістами основ цього руху та за часів панування Ю. Пілсудського перебували під патронатом влади і активно із нею співпрацювали довкола випрацювання зовнішньополітичної ідеології польської держави. Особливо вагоме місце в ідеях «прометеїзму» відводилось стосункам із українським народом, тому питання історії України посідали чільне місце у діяльності вчених-прометеїстів. Важливими для нашого дослідження були праці присвячені історії руху «прометеїзму» авторства С. Мікулича [334]. Слід також згадати працю російської вченої Т. Сімонової [239], що зосередилась на дослідженні пов'язань діячів та ідеології «прометеїзму» із зовнішньою політикою польської держави.

Помітне місце у міжвоєнній польській політичній думці посіли соvěтологічні дослідження. Крізь їх призму розглядалось багато проблем міжнародних відносин, особливо польсько-українських стосунків, та навіть реконструювалось минуле польської політики у Східній Європі. Саме тому важливим для нас було звернення до однієї із найгрунтовніших праць з даної тематики – книги «Сověтологія та сходознавчі дослідження у міжвоєнній Польщі» авторства М. Корната [310]. Зокрема, у своїй книзі вчений торкався проблем історії утворення й функціонування цілого ряду нових дослідницьких осередків, які перебували під патронатом влади, а їх діячі заглиблювались і у вивчення історичної проблематики.

Чільне місце серед теорій, що впливали на політичне та культурне життя польського народу і чинили неабиякий вплив на бачення дослідниками минулого Польщі та її сусідів, мала «ягеллонська ідея». Теоретичні праці, присвячені цій теорії, належали перу багатьох видатних польських істориків першої половини XX ст. Марта Мацкевич у своїй розвідці докладно простежила місце «ягеллонської ідеї» у творчості багатьох знакових вчених кінця XIX – початку XX ст. [318].

Я. Ксьонжек досліджував підходи до основних засад «ягеллонської ідеї» діячів із політичного табору націонал-демократів, серед них і видатних істориків, що відображені в публіцистичних творах [314]. Особливо важливими були спостереження вченого щодо питань поєднання народів Центрально-Східної Європи, зокрема українців, на засадах Ягеллонської унії. Такі ідеї транслиувались теоретиками також на сучасні їм події першої половини ХХ ст., що стосувалися питання відродження та будівництва нової польської держави.

Вагоме місце у наших студіях над особливостями наукових підходів польських вчених до історичної україніки посіли праці, присвячені розвитку історіографії в Польщі. За їх допомогою вдалось встановити контекст ідейних та методологічних підходів польських науковців до історичних проблем, побачити специфіку інтерпретацій подій вченими залежно від їх приналежності до тієї чи іншої історичної школи та інтелектуального напрямку, простежити впливи різноманітних теорій та концепцій на візії науковцями історичного процесу.

Особливо знаковими серед польських досліджень, які здобули неабияку популярність і кілька разів перевидавались, є книги «Нарис історії польської історіографії» та «Історія історіографії» авторства знаного дослідника Анджея Грабського [291]. У своїх працях учений простежив основні тенденції розвитку польської історичної науки, її пов'язання з трендами світових наукових досліджень, висвітлив особливості різноманітних історіографічних концепцій. Зокрема, він показав спектр характерних підходів до трактування історичного матеріалу науковцями із краківської та варшавської історичних шкіл, тенденцій історичного світогляду залежно від прихильності дослідників до «західної» чи «східної» історіографічної орієнтації, проаналізував впливи політичного середовища на підходи істориків до наукових студій. Поглибив відповідні дослідження вчений у своїй праці «Орієнтації польської історичної думки» де розглянув різноманітні аспекти розвитку історичних шкіл та осередків, наукових напрямків в цікавій для нас першій третині ХХ ст., вплив їхніх ідейних основ на еволюцію польської історичної думки [290]. Деякі цікаві аспекти конфліктів та взаємовпливів між політикою та історичною наукою в кінці ХІХ та на початку ХХ ст. А. Грабський

висвітлив у книзі «Історіографія і політика»[289]. Серед українських дослідників нарис історії польської історичної науки написав Л. Зашкільняк, який вперше у вітчизняній науці розглянув розвиток історіописання в Польщі від його найдавніших часів до повоєнного періоду розвитку [195]. У своїй короткій, але місткій, розвідці вчений також звернув увагу на особливості наукової творчості окремих видатних польських істориків.

На окрему увагу заслуговують праці відомого дослідника розвитку польської історичної науки Єжи Матерніцького. Учений досліджував як різні концептуальні сторони дослідницької роботи істориків першої половини ХХ ст., так чимало проблем організаційного функціонування осередків історичних студій. У першій частині його ґрунтовної праці «Польська історіографія у ХХ столітті» [327] вивчено особливості історіописання польських істориків у 1900–1918 рр. та простежено головні тенденції їхньої наукової роботи. У іншій своїй праці вчений поставив перед собою завдання виявити зв'язки між польською історичною думкою та ідеями відбудови незалежної польської держави у роки I Світової війни [330]. В окремих своїх розвідках дослідник звертався до проблем векторів розвитку історичної науки в період до II Світової війни та окреслення тенденцій еволюції наукових ідей [332]. Учений багато уваги приділив дослідженню розвитку різноманітних історичних шкіл. Зокрема, вивчав ідейні дискусії між представниками історичних шкіл Варшави та Кракова [331]. Є. Матерніцький звертав також увагу на особливості розвитку історичної науки у різних регіонах II Речі Посполитої [329] та історії варшавського наукового осередку [328; 333].

Для дослідження розвитку історичної науки, особливо у бездержавний період до 1918 р., важливим є звернення до проблем існування різноманітних історичних шкіл та їх концептуальних основ. Необхідним є встановлення кореляції між основними теоретичними парадигмами шкіл та зображенням окремими істориками, що їх представляли, ключових проблем історії України, а саме Хмельниччини. Так, М. Серейський дослідив дискусії, що виникали наприкінці ХІХ та в першій половині ХХ ст. між істориками довкола ідей краківської історичної школи [368]. Історією Краківської історичної школи у міжвоєнний період займався В. Мармон [322].

Зокрема, він також дослідив тематичне коло проблем, на яких зосереджували свої дослідницькі інтереси історики з Кракова. Важливою була праця Ю. Бушка, який простежив участь вчених із краківського осередку в політичному житті Галичини на початку XX ст. [275]. Проблема життя Краківської історичної школи та діяльності окремих її представників займалися також українські історики. Зокрема, слід виокремити монографію Є. Сінкевича, присвячену загальній історії Краківської школи [237]. До цих питань зверталась Л. Лаврук [212]. Особливо цікавою для нас була стаття О. Рудої, присвячена дослідженням історії козацтва представниками краківського наукового середовища [228].

Важливим у нашому дослідженні було звернення до колективної монографії «Історія у Львівському університеті. Дослідження та навчання до 1939 року» за редакцією Є. Матерніцького, Й. Пісулінської та Л. Зашкільняка [284]. У ній Є. Матерніцькому належить розділ, присвячений дослідженню львівськими істориками в 1869–1918 рр. періоду Нової історії, частина з яких торкалася проблем Хмельниччини [284, с. 255–300]. Учений провів докладний аналіз як діяльності окремих істориків та особливостей їхніх праць, так і дискусій між представниками різних історіографічних напрямків, впливів політичної ситуації на наукові студії. Подібне дослідження діяльності істориків по вивченню вказаного періоду, але уже в міжвоєнний період їх діяльності висвітлив на сторінках вказаної книги П. Серженга [284, с. 301–328]. Окремо варто відзначити розділ авторства Л. Зашкільняка, у якому дослідник висвітлив вивчення науковцями Львівського університету різноманітних проблем історії України [284, с. 347–372]. Також для нас цінним було і вивчення М. Хошовською розвитку методологічних, історіографічних та дидактичних студій у стінах Львівського університету [284, с. 521–548]. Окрему монографію з історії середовища львівських істориків у міжвоєнний період написала Й. Пісулінська [348]. Дослідниця вивчила діяльність різноманітних наукових інституцій у місті, створила докладний статистичний образ львівських істориків, а також окреслила коло їхніх наукових зацікавлень.

Чільну роль у дослідженні польської історіографії першої половини XX ст. посідають праці присвячені історії різноманітних наукових часописів, на сторінках

яких з'являлися праці дослідників, що зверталися до проблем національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Зокрема серед них слід звернути увагу на публікації авторства української дослідниці Л. Лазурко, присвячені функціонуванню редакції та матеріалам, які виходили на сторінках одного із провідних наукових історичних журналів цього періоду – «Квартальника історичного» [213; 214; 215; 216].

Особливе місце у польському науковому житті першої половини ХХ ст. відігравали зїзди істориків, на яких виникали жваві дискусії. Зокрема для нашого дослідження найбільший інтерес становила гостра дискусія довкола інтерпретацій подій Хмельниччини та дослідницьких методологій і підходів при розгляді цих проблем. Тому важливими для нас були дослідження Т. Кондрацького, присвячені цим науковим зібранням [309].

При розгляді досліджень розвитку польської історичної науки слід звернути увагу на масштабне видання «Нарису історії польської історіографії», у якому провідні спеціалісти створили панорамний огляд розвитку польського наукового історіописання. Для нашого дослідження особливо цікавою є друга частина видання авторства М. Серейського, у якій учений проаналізував розвиток польської історичної думки в 1860–1900 рр., зробивши важливі висновки щодо тенденцій розвитку історіописання, які простежувались на початку ХХ ст. [370]. Особливо цікавими були його спостереження щодо проблем еволюції польських історичних студій згідно зі світовими тенденціями розвитку науки. Слід відзначити увагу вченого до діяльності окремих постатей, що представляли наукове середовище Кракова, Варшави й Львова та продовжували свої історичні дослідження після 1900 року. Такою ж немаловажною для нас була і третя частина цього багатотомного видання, присвячена розвитку польської історіографії в період II Речі Посполитої [281]. Її авторами виступили Ю. Дуткевич та К. Среньовська, які розглянули діяльність історичних шкіл та осередків у зазначений період. Дослідники звернули увагу на процеси розвитку історичної науки у різних національних групах населення міжвоєнної польської держави, зокрема українських історичних студій. Науковці звертались також до питання діяльності окремих

наукових установ та вчених. Утім, слід зазначити, що на оцінках дослідників залишила свій відбиток політична кон'юнктура Польської народної республіки із її підходами до «буржуазної науки». Зокрема, діяльність українських вчених оцінювали як підконтрольну ворожим до Польщі «імперіалістичним державам».

Необхідно звернути увагу також на актуальну до сьогодні працю М. Серайського «Нація і держава в польській історичній думці» [369], у якій дослідник вивчив переплетення наукового життя та особливостей історичних досліджень із тенденціями державо- та націотворення, впливів на науку політичних ідей, що побутували у польському суспільстві.

Для розуміння наукової дискусії польських істориків із ідеологією та політикою Росії ваговою є праця А. Вежбіцького «Грізні та великі. Польська історична думка в XIX та XX століттях щодо російської деспотії» [393]. У своєму дослідженні автор торкався також ставлення польських учених до ідей деяких українських істориків, зокрема Костомарова, що тою чи іншою мірою спричинилися до конструювання офіційної російської візії минулого. Іншою важливою працею науковця є книга «Схід–Захід у концепціях історії Польщі» [392], у якій автор проаналізував теоретичні основи бачення поляками свого місця у Європі та ставлення до східних і західних сусідів. Це дослідження важливе для розуміння ідейних обґрунтувань істориками польської політики на теренах України та їхніх підходів до українського питання. У даній праці порушувались важливі питання підходу польських інтелектуалів до цивілізаційного вектору розвитку польського народу. Це великою мірою поглиблює розуміння ідейних основ «західної» та «східної» історіографічних орієнтацій у науковому дискурсі першої половини XX ст. У даному контексті важливою для нас була також розвідка Й. Пісулінської, присвяченій візіям Сходу та Заходу Європи у творчості відомого історика першої половини XX ст. С. Закшевського [349].

У сучасній науці дедалі вагомніше місце посідають дослідження переплетень ментальності, історичної свідомості та історичних міфів. Тому важливими для нашого дослідження були праці, присвячені як теоретичним аспектам вивчення цих явищ, так і ті, що розкривають особливості їх проявів на конкретних випадках.

Особливо знаковим у висвітленні зазначеної проблематики є збірник праць під титулом «Міфи і стереотипи в історії Польщі та України в XIX і XX століттях», що вийшов за сприяння польського Інституту національної пам'яті. У ньому своє місце посіли досліджень теоретичних аспектів побутування історичних міфів в історіографії авторства Є. Матерніцького [326], В. Вжосека [395], М. Бугаєвського [273], Л. Зашкільняка [197] та А. Киридон [202]. У них учені також багато уваги присвятили проблемі негативних впливів історичних міфів на різні аспекти відносин між різними суспільними групами та їх подоланню. Особливо цікавою для нас була розвідка А. Стемпніка присвячена побутуванню міфологізованого образу козацтва в польській історіографії XIX та XX ст. [377]. З іншого боку деконструкцією міфу козащини у творчості К. Шайнохи, яка значно вплинула на ідеї наступних поколінь істориків, зайнялася у своїй статті В. Юлковська [299]. Серед інших видань слід відзначити дослідження А. Стемпніком теоретичної сторони побутування образів «своїх» та «чужих» в польській історичній думці [378]. Також варто звернути увагу на дослідження Й. Колбушевської, у якому дослідниця розглянула особливості творення образів національних героїв польського народу у творах Т. Корзона [306]. У іншій своїй розвідці авторка звернулася до вивчення образу «чужого» в творчості відомого історика Ф. Конечного [307].

Важливу роль у нашому дослідженні відіграли праці, у яких було проаналізовано науковий доробок польських учених, які займалися вивченням історичної україніки. За їх допомогою вдалося глибше простежити впливи особистих чинників життя конкретних учених на їхнє бачення різноманітних наукових проблем. На особливу увагу заслуговує праця Еугеніуша Коко, присвячена візіям на українську проблематику та історію України одного із найплідніших дослідників історії козацтва серед польських науковців Ф. Равіти-Гавронського [304]. Учений у своїй книзі розглянув цілий ряд проблем, яких торкався історик, вивчав коріння різноманітних зроблених ним оцінок української минувшини. Багато уваги він присвятив висвітленню особливостей суспільно-політичного контексту епохи у якій жив історик, розумінню специфіки побутування

у польському суспільстві різноманітних стереотипних поглядів на українців у часи поглиблення міжнаціонального протистояння. Дослідив науковець також особистісний вимір у творчості історика козацтва, роль українців та України в його житті. В окремій статті Е. Коко спробував розглянути науковий дискурс та оцінки поглядів Гавронського іншими польськими та українськими вченими [305].

Відомий краківський історик та архівіст Г. Барич досліджував життєпис Л. Кубалі [257]. На основі значного пласту архівних матеріалів він змалював широку картину наукової діяльності історика та його участі в громадському житті, впливів політичних обставин на розвиток його кар'єри та поглядів. Дослідженнями козацького військового мистецтва у працях Л. Кубалі займався М. Франз [295]. Багато уваги вивченню постаті Л. Кубалі та проблемам історичної україніки у його творчості приділила О. Пестрикова. Дослідниця є авторкою дисертаційної праці, присвяченої внеску львівського історика в студії над минувиною України. В окремих статтях дослідниця зосередила свою увагу на образі козацтва у творчості Кубалі [221] та зображенні вченим постаті Б. Хмельницького [222]. Також О. Руда присвятила окреме дослідження студіям Л. Кубалі над історією польсько-українських відносин в XVII ст. [229]. Образ козаків у творчості Л. Кубалі посів своє місце на сторінках розвідки Т. Срогош [374].

Слід також звернути увагу на монографічне дослідження життєвого шляху та наукової діяльності видатного історика зламу XIX та XX ст. Т. Корзона авторства Й. Колбушевської [308]. Дослідниця подала розгорнуту картину переплетення історичних досліджень ученого із розвитком ідейних основ його політичної та національної свідомості. Цікавими були спостереження авторки щодо патріотичних основ творчості варшавського науковця у творенні ним образів польського народу та його героїв, а також чужинців та ворогів Польщі.

Немаловажним для нашої праці було і дослідження життя та наукового доробку Фелікса Конечного авторства Пйотра Білінського [263]. У своїй праці вчений проаналізував багато аспектів біографії історика та їх вплив на подальші наукові дослідження й трактування ним різних аспектів минулого. Також П. Білінський дослідив біографію іншого прихильника націоналістичного руху

Владислава Конопчинського [264]. Дослідник розкрив багато зв'язків наукової праці історика з його політичною діяльністю та ідеями. Авторству Г. Барича належить монографія, присвячена видатному історику, симпатику табору націонал-демократів, Вацлаву Собеському [258]. У ній було розкрито різноманітні сторінки життєвого шляху вченого, що були пов'язані із його науковою діяльністю, зокрема з полеміками в колах істориків, та впливи на неї обставин політичного життя. Інший сучасний польський дослідник Збігнєв Ромек зайнявся вивченням життя та дослідницької діяльності визначного науковця міжвоєнної доби О. Гурки [359]. Вчений проаналізував концепції реформ запропонованих істориком, особливості його оцінок історії Хмельниччини та розглянув вплив на них тогочасної політичної ідеології та рухів, прихильником яких був дослідник. Важливими були спостереження дослідника над розгортанням наукової дискусії 1930-х рр., у якій ключову роль відіграв О. Гурка.

Серед дослідження наукової діяльності О. Халецького можна виокремити книгу «Оскар Халецький і його візія Європи», до якої увійшли розвідки низки авторів присвячені різним аспектам наукової праці вченого. Так, К. Бачковський проаналізував вплив концепції ягеллонської ідеї на творчість науковця [256]. С. Лукашевич досліджував федералістичні підходи історика до минулого й тогочасної політичної дійсності [317]. У дослідженні М. Філіповича розглянуто різноманітні аспекти як політичних візій Халецького на сучасну йому Росію, так і його бачення історії російського народу [293]. Серед інших досліджень наукового доробку О. Халецького слід виділити працю українського дослідника О. Аврамчука [173]. У ній досліджено ставлення польського історика до української проблематики.

Чималу увагу дослідників привертала історія наукової діяльності та життєвого шляху видатного краківського історика М. Бобжинського. Так, його дослідницькою біографією цікавився М. Хандельсман ще у міжвоєнний період, а в сучасній науці до життєпису видатного вченого звертався В. Бартель [260]. Українське питання у політичних та наукових поглядах М. Бобжинського досліджувала О. Аркуша [175]. Вивченням біографії А. Шельонговського займався

Є. Матерніцький [324], а біографії В. Конопчинського – Е. Ростворовський [360]. Розгорнуту картину життя та наукової діяльності С. Закшевського подала у своїй праці К. Среньовська [383]. Розвідки біографічного характеру про життєвий і творчий шлях істориків, що були безпосередньо пов'язані з містом Лодзь можна знайти у праці Я. Кіта і Р. Стобецького [303]. Із біографіями польських учених із Варшави можна ознайомитись у книзі «Видатні історики Великопольщі» [394]. Варто звернути увагу на біографічні довідки, присвячені життю та творчому доробку цікавих для нас вчених, що вміщені у багатотомному виданні «Польського біографічного словника». Для нашого дослідження також немаловажною була інформація про істориків першої половини ХХ ст., зокрема про їхню наукову діяльність, що міститься на сторінках «Словника польських істориків» [273].

Особливу увагу необхідно звернути на праці, у яких дослідники зверталися до проблем зображення історії козацтва в працях польських учених. Зокрема, панорамний огляд інтерпретацій польськими науковцями кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. усього періоду існування козацтва зробила у своїй монографії О. Руда [230]. З історії національно-визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. вона, зокрема, звернула увагу на бачення дослідниками проблем польсько-козацьких договорів та обставин укладення Переяславської угоди. Також Т. Гриневич у ряді статей звертався до вивчення історії козацтва у польській історичній науці міжвоєнного періоду. Зокрема, він досліджував дискусії у середовищі польських вчених 1930-х рр., що розгорнулися довкола переоцінок польської історіографічної традиції Хмельниччини, запропонованих О. Гуркою [187]. В одній із своїх статей він висвітлив підходи Ф. Конечного до різноманітних подій історії України, зокрема до оцінок польським істориком національно-визвольної війни ХVІІ ст. [188]. Також дослідник звертався до особливостей зображення битв періоду Хмельниччини у працях польських вчених ХХ ст. [186]. Вивчав особливості викладу історії українських козаків у дослідженнях польських науковців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Є. Сінкевич [235]. Підходи польських учених першої половини ХХ ст. до вивчення

конфліктів козаків із Річчю Посполитою у цікавий для нас період висвітлив у своєму дослідженні Л. Пйонтковський [345].

Актуальним для вивчення історичних міфів та шаблонів у сприйнятті польсько-українських відносин, самих українців та українських земель у свідомості поляків є звернення до праці польської дослідниці Д. Сапи «Між польським островом та українським морем» [363]. У своїй книзі вчена звернулася до проблем зображення України та життя на її теренах в польській художній прозовій літературі в 1918–1988 рр. і виявила низку різноманітних міфологем, які формують уявний, здебільшого далекий від реальності, образ минулого й сучасності.

Окремо слід відзначити працю А. Стемпніка, у якій учений піддав докладному аналізу зображення України та історії польсько-українських відносин в узагальнюючих працях польських науковців присвячених історії Польщі, та в шкільних підручниках, які виходили друком у XIX та початку XX ст. [379]. Саме через такі книги формувалася історична свідомість та образи минувшини у широких колах польського народу, закарбовувалось у їхній свідомості сприйняття українців та спільної історії обох народів. Тому зроблені вченим висновки вкрай важливі для зрозуміння стереотипів історичної свідомості поляків та їх історичних міфів.

Проаналізований нами матеріал дає підстави відзначити посилену увагу сучасної науки до проблем розвитку польських історичних студій, зокрема, до вивчення минулого України, у першій половині XX ст. Досліджується як діяльність окремих істориків чи наукових осередків, шкіл та рухів, так і різноманітні ідейні аспекти історіописання. Особливе зацікавлення дослідників викликає вивчення історичної свідомості широких мас, зокрема, історичних міфів та стереотипів, дослідження генези певних образів та підходів до минулого, їх ролі в культурному житті та міжнаціональних стосунках. Також наявність значної кількості праць, присвячених історії польського народу у зазначений період, дає змогу скласти розгорнуту картину розвитку польської науки та студій над історією Хмельниччини у контексті суспільно-політичного життя епохи. Однак розглянутий матеріал засвідчує фрагментарність вивчення відображення проблем національно-визвольної війни в польській історіографії першої половини XX ст. Тому актуальним

залишається комплексне дослідження інтерпретацій Хмельниччини у працях польських істориків.

1.2. Джерельна база дослідження

До джерельної бази дисертаційного дослідження належать різнопланові за своїм походженням, характером та змістом джерела, котрі можна поділити на дві групи. До першої групи можна віднести опубліковані праці польських дослідників, що залишили свій слід у розвитку історичної науки першої половини XX ст., вплинули на історичну свідомість поляків та відображали ставлення наукових кіл до проблем історії України, зокрема національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. До другої групи входять документальні матеріали, які не були опубліковані та зберігаються в архівних зібраннях Польщі та України.

Використані у дослідженні опубліковані джерела доцільно поділити на кілька підгруп. До першої можемо зарахувати різноманітні праці польських вчених, які працювали в першій половині XX ст. і зверталися до проблем розвитку історичної науки, створювали історіографічні теорії та випрацьовували нові дослідницькі методології, цікавились теоретичними проблемами історіописання та їх ідейним наповненням. За їх допомогою можна простежити особливості концептуальних підходів вчених, що впливали на трактування ними історичних фактів та процесів. Другу підгрупу становлять загальні праці синтетичного характеру, у яких історики ставили перед собою завдання створити цілісний образ історії Польщі або присвячували їх великим періодам всесвітньої історії, де події національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. є лише фрагментом загальної історіографічної картини. До третьої підгрупи належать дослідження, які звертались конкретно до проблем історичної україніки – як тих, що зосереджувались на вивченню саме подій Хмельниччини, так і таких, які були присвячені ширшим проблемам історії України. До цієї підгрупи також віднесемо праці, що стосуються вузьких проблем історії Польщі, безпосередньо пов'язаних із цікавими для нас подіями, які розглядалась у контексті польської історії. До цієї ж

підгрупи зараховані дослідження біографічного характеру, присвячені життю та діяльності як персоналій історії Польщі, так і України.

Важливими для розуміння розвитку історичної науки в Польщі в першій половині XX ст. стали праці видатних вчених цього періоду, що зверталися до теоретичних питань історіописання та філософії історії. Ключовими тут часто були особливості підходів окремих історичних шкіл до бачення процесів розвитку людства та польського народу, які викликали полеміку між науковцями. Саме в таких працях найбільш чітко вдається простежити специфіку їх підходів до інтерпретації тих чи інших історичних явищ. Такими для нас зокрема стали праці Т. Корзона [97], В. Собеського [139] та М. Бобжинського [63]. Варто також звернути увагу на праці, присвячені стану польської історичної науки та перспективам її розвитку, авторства Л. Васілевського [164], В. Собеського [141]. Серед праць, які зосереджувались на висвітленні ідей сучасних їм історичних шкіл та їх розвитку, можна виокремити дослідження представника варшавської школи Владислава Смоленського «Історичні школи в Польщі: головні напрямки поглядів на минуле» [136]. Також ґрунтовною у висвітленні ідейних постулатів краківської і варшавської шкіл та їх кореляції із суспільними потребами була праця С. Закшевського «Песимізм та оптимізм в оцінюванні реальності» [171]. Іноді подібні дослідження мали гостро дискусійний характер і зосереджувались на захисті ідей, які відстоював конкретний вчений у дискусіях зі своїми опонентами. Такою, наприклад, були статті В. Конопчинського («Психологія ексценції Бобжинського») [91]. Багато уваги вчені приділяли питанням зв'язку історичної нарації із національним життям польського народу та використанні історії у вихованні патріотизму. Зокрема, до проблем відновлення польської держави та ролі у цьому процесі істориків звертались М. Бобжинський [64] і С. Закшевський [168].

Важливою для нашого дослідження були дискусії у середовищі польських істориків в часи II Речі Посполитої, коли в нових умовах незалежної держави певні постулати краківської та варшавської історичних шкіл втратили свою актуальність і відбувалася переоцінка основ історичного песимізму та оптимізму. Ініціатором такого переосмислення усталених підходів до минувшини та методології досліджень

був О. Гурка. На VI з'їзді польських істориків у 1935 р. вчений виступив із доповіддю «Оптимізм та песимізм в польській історіографії» [78] у якій закликав вдатися до «обернення понять». На думку дослідника слід було оголосити «оптимістичний погляд» на минуле Польщі, згідно якого вини у падінні польської держави покладалася лише на іноземну агресію, *de facto* «песимістичним», адже він нав'язував народу необґрунтовану ідеалізацію самих себе. Натомість, як вважав історик, слід вдатися до критики хиб минулого і переоцінки власних ідеалів та підходів, завдяки чому поляки можуть виконати «роботу над помилками» і відвернути повторення катастроф минулого. Виходячи з таких переконань, О. Гурка у своїх історичних дослідженнях піддав гострій критиці образи національних героїв польського народу, що виконували роль виховних ідеалів у бездержавний період, зокрема оцінки діяльності князя Єремії Вишневецького. Вчений також виступив із критикою зображення подій Хмельниччини у польській історіографії і впливів на неї політичної доцільності та шаблонів нав'язаних романом Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Важливим було звернення історика до проблеми побутування в історіографії шовіністичних стереотипів та боротьби із тенденціями в науці, які сприяли розпалюванню польсько-українського конфлікту. Праця «Вогнем і мечем» та історична реальність» [77] викликала чи не найбільш знакову для польської історичної науки міжвоєнного періоду дискусію, у якій брали участь такі відомі науковці, як С. Закшевський, В. Конопчинський, О. Халецький, А. Слівінський, Е. Лясоцький, К. Тименецький та ін.

У другій підгрупі друкованих джерел, з-поміж загальних нарисів історії Польщі, слід виокремити твір видатного представника краківської історичної школи М. Бобжинського «Історія Польщі в нарисі» [60]. У ньому вчений, який відстоював ідеї «історичного песимізму», критично підійшов до суспільних відносин та політики І Речі Посполитої в XVII ст. і доволі зважено оцінював подій Хмельниччини, намагаючись побачити їх під різними кутами. Варто зауважити, що М. Бобжинський як представник галицького консервативного політичного табору намагався відшукати точки порозуміння в польсько-українських відносинах і на подібні факти звертав увагу у своїй науковій нарації. З інших позицій до історії

польсько-литовської держави підходили представники варшавської історичної школи, які відстоювали ідеї «історичного оптимізму» у баченні минулого польського народу. Вони здебільшого були прихильниками націоналістичного табору, який підтримував гасла протиборства з українцями та необхідності їх асиміляції. Із кола цих істориків вирізнявся В. Смоленський, що був творцем узагальнюючої праці з історії Польщі «Історія Польщі» та популярного викладу історії адресованого молодим читачам «Діяння польського народу». Інші видатні історики, прихильники ідей варшавської школи, – В. Конопчинський та В. Собеський – були авторами відомих «Історії Польщі Нового Часу» [89; 90] та «Історії Польщі» [139] відповідно. У цих працях вчені найбільше уваги приділили подіям Хмельниччини, вважаючи їх рубіжними у історії Речі Посполитої.

У нашій праці важливим було звернення до дослідження військової історії Польщі авторства Тадеуша Корзона. Його капітальна праця «Історія воєн і військової справи в Польщі» [95] у трьох томах була на той час новаторською у польській науці й стала першим такого роду науковим дослідженням з військової історії у польській історіографії. Подіям Хмельниччини, що відображені у другому томі праці, автор приділив належну увагу, висвітливши перебіг військових кампаній і битв, та торкнувшись багатьох політичних аспектів проблеми. Однак слід вказати на певну тенденційність Т. Корзона, який розглядав козацтво з позицій неоромантичних концепцій ідеалізації польської сторони конфлікту та експонування їх супротивників у чітко виражених темних барвах. Як представник варшавської історичної школи й симпатик ідей «історичного оптимізму», історик намагався показати польський народ жертвою ворожих інтриг та навали агресивних сусідів.

У міжвоєнний період військово-історичними студіями займався Маріан Кукель [109]. Історик був професійним військовим і зміг фахово дослідити різноманітні стратегічні, тактичні та організаційні елементи військових кампаній та зіткнень. Значну увагу він приділив історії військових дій козацько-польської війни, аналізував тактичну сторону битв періоду Хмельниччини, зокрема, подав розгорнутий аналіз битви під Берестечком, зробив цілий ряд важливих загальних оцінок причин та наслідків перебігу війни.

Певні цікаві зауваження стосовно впливу подій середини XVII ст. на культурне життя Речі Посполитої та цілого східноєвропейського регіону виклав А. Брюкнер у своїй масштабній «Історії польської культури» [65].

Події історії національно-визвольної війни українського народу у середині XVII ст. знайшли своє місце на сторінках ґрунтовних праць присвячених комплексному висвітленню всесвітньої історії. Такими зокрема були розділи колективної праці «Всесвітня історія» (видавництво «Культура та освіта») авторства Г. Мосціцького [118]. У своїх дослідженнях всесвітньої історії подій Хмельниччини також торкався і А. Шельнговський [146].

Особливі погляди на цілу низку проблем історії України висловлював Фелікс Конечний у праці «Історія Росії від найдавніших до новітніх часів» [83]. Вчений був прихильником ідей «західної історіографічної орієнтації» і тому ставився скептично до усієї політики польської держави на її східному прикордонні та у стосунках із народами Східної Європи. Значну увагу вчений приділив подіям Хмельниччини, втім був до неї негативно налаштований і вважав породженням ворожого західній цивілізації азіатського світу. Історик багато уваги звертав на вивчення впливів України та подій, які розгорталися на її теренах, на Росію і її цивілізаційний поступ. Такі погляди Ф. Конечного частково були відображенням створеної ним цивілізаційної теорії, ідеї якої він виклав на сторінках деяких своїх праць [85; 87]. Науковець розглядав козацтво продуктом кочової туранської цивілізації Великого Степу і тенденційно вважав позбавленим будь-якої моралі темним натовпом, об'єднаним лише бажаннями грабунку та ведення війни. Слід також відзначити, що історик був прихильником польського націоналістичного руху, тому в його поглядах відобразився цілий комплекс шовіністичних антиукраїнських фобій та стереотипів.

Вагомі дослідження біографій видатних історичних персоналій належали перу А. Слівінського. Особливо важливою для нашого дослідження була праця присвячена життю та діяльності короля Владислава IV, у якій вчений звертав увагу на причини і передумови Хмельниччини, королівські плани турецької війни та участі у них козаків [150]. Історик також торкався подій національно-визвольної війни у біографії Яна Собеського [149].

Цікавими та важливими для вивчення візій польських вчених міжвоєнного періоду щодо проблем національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. були ґрунтовні біографії канцлера Єжи Оссолінського [154] та кресового магната князя Єремії Вишневецького [153] авторства В. Томкевича. У цих працях окрім висвітлення особливих підходів історика до різноманітних, детально висвітлених, подій Хмельниччини важливим є і зображення героїв польського народу. У цих дослідженнях також простежуються особливості підходів до зображення минулого та створення виховних ідеалів В. Томкевичем як представником політичного табору санації.

Вагому роль у зображенні історії національно-визвольної війни в польській науці відіграли дослідження відомого львівського історика зламу XIX та XX століть Л. Кубалі. Більша частина значного наукового доробку вченого була присвячена вивченню саме події середини XVII ст. Дослідник був автором низки ґрунтовних, опертих на багатому джерельному матеріалі, нарисів, у яких багато уваги він присвятив історії Хмельниччини. Основними були його описи подій 1648–1660 рр., що вийшли друком у шеститомному зібранні історичних нарисів [101; 102; 105; 106; 103; 104]. У них учений не лише докладно висвітлив перебіг військових кампаній починаючи від облоги Львова і закінчуючи походом семигородсько-козацьких військ 1657 р., подав розлогу картину дипломатичних стосунків королівського двору та Війська Запорізького, але і створив барвний опис особи Б. Хмельницького. Окрім біографічної розвідки про особу козацького гетьмана історик також був автором ґрунтовного життєпису канцлера Є. Оссолінського [99]. Втім, слід зазначити, що для Л. Кубалі була важлива патріотична сторона його праці і з цієї причини написані ним історичні дослідження мали слугувати «для зміцнення сердець» сучасного йому покоління поляків, що перебувало у стані іноземного поневолення. Також на історичних образах вчений намагався подати для польської молоді виховні ідеали, що були особливо важливі у часи відсутності власної держави та поразок національно-визвольного руху. Тому твори історика рясніють емоційними, часто гіперболізованими та тенденційними, картинами в традиціях неоромантизму.

Особливе місце в польській історіографії української проблематики посідають праці Ф. Равіти-Гавронського. У центрі його дослідницьких зацікавлень була саме історія козацтва, зокрема події національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Так загальну картину історії українських козаків історик подав у своїй книзі «Українна козаччина у Речі Посполитій Польській до кінця XVIII ст.» [129]. Зосереджувався на подіях Хмельниччини Гавронський також у біографічних нарисах присвячених діяльності козацького гетьмана, таких як «Богдан Хмельницький до вибору Яна Казимира» [125] та повному його життєписі «Гетьман козацький Б. Хмельницький: нарис його життя та боротьби» [127]. Дослідник звертався також до вибраних проблем польсько-українських відносин середини XVII ст. Зокрема він вивчав обставини діяльності номінованого польським королем на гетьманство в 1649 р. Семена Забузького [128]. Розглядав вчений проблему винищення єврейського населення на українських землях у ході народного повстання [133]. Досліджував обставини походу козацько-московських військ в Галичину та облоги Львова в 1655 р. [130]. Також цікавою була його праця, присвячена дипломатичним контактам влади Речі Посполитої та Б. Хмельницького в останній рік життя гетьмана та спроби налагодження нового польсько-українського порозуміння [132]. Важливими для нас були і спостереження вченого над проблемами еволюції політичних, соціальних та культурних поглядів козаків, особливо в контексті причин козацьких повстань, зроблені в розвідці «Генеза і розвиток ідеї козацтва та козаччини у XVI ст.» [126]. Однак треба зазначити, що погляди Ф. Равіти-Гавронського відзначалися значною долею антипатій стосовно українства та козацтва. Його твори часто рясніють шаблонними образами та міфологізованими антиукраїнськими стереотипами. Такі ідеї були наслідком особистого негативного досвіду контактів із українцями та навіяні неоромантичними візіями, що передбачали змалювання яскравих образів героїв та ворогів. Тенденційність поглядів дослідника була зауважена ще його сучасниками із кола польських істориків, зокрема В. Томкевичем та О. Гуркою. За характеристикою сучасного польського вченого М. Серайського, Ф. Равіта-Гавронський був «батьком антиукраїнського стереотипу в польській історіографії» [291, с. 245]. Представлений

ним образ українця, як кровожерливого варвара має багато збіжностей із подібними зображеннями, як в працях інших дослідників, публіцистів і митців, так і в свідомості багатьох поляків. Втім слід відзначити, що вивчення таких поглядів дозволяє краще зглибити особливості їх формування, побутування та передачі із покоління до покоління аж до сьогоднішніх днів, коли подібні стереотипи виринають знову і вказують на їх живучість.

Важливими для вивчення впливу на історичну нарацію концептуальних засад політичного табору Ю. Пілсудського мають праці чільного дослідника історії козацтва у міжвоєнній польській науці та прихильника курсу санації В. Томкевича. Особливо тут слід відзначити його панорамне дослідження всієї історії українського козацтва від його зародження до ліквідації [155]. Саме у цій праці науковець дав розгорнуту картину цілого періоду Хмельниччини. Цікаві спостереження щодо причин козацьких повстань та наслідків Хмельниччини історик, зокрема, висловив у своїх розвідках «Битва під Кумейками» [152] та «Гадяцька унія» [158] відповідно. Попри певне слідування згідно з усталеними у польській історичній традиційними підходами до козацтва та національно-визвольної війни, зокрема повторення певних неоромантичних образів, створених Л. Кубалею, В. Томкевич відійшов від однозначних тенденційних шаблонів та стереотипів подиктованих антиукраїнськими політичними інтересами. У працях ученого відобразилися також погляди його вчителя О. Халецького, зокрема, у питаннях цивілізаційної місії Польщі у Східній Європі, що були частиною концептуальних засад «східної історіографічної орієнтації». Такі ідеї, переосмислені в руслі федералістичних теорій, розроблених симпатиками Ю. Пілсудського, позначились, зокрема, на праці В. Томкевича «Україна між Сходом та Заходом» [157].

Важливою постаттю міжвоєнної польської історичної науки був О. Гурка, який репрезентував нові віяння, що зароджувались у середовищі вчених, прихильних до політичного табору Ю. Пілсудського. Історик виступав за «санацію» науки та перегляд усталених історіографічних візій, зокрема щодо подій національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дослідник, на основі новітніх наукових методів, здійснив критичний перегляд усталених у науці

поглядів на чисельність армій воюючих сторін [76]. Проведений ним аналіз та застосований підхід залишається актуальними і для сучасних подібних досліджень. О. Гурка переглянув багато фактів біографії та оцінок діяльності деяких видатних історичних постатей. Науковець поставив під сумнів сформовані творами Л. Кубалі та Ф. Равіти-Гавронського візії подій Хмельниччини [77]. Такі погляди викликали гостру реакцію багатьох дослідників, які намагалися відстояти усталені образи польських національних героїв. Зокрема, із критичними щодо позиції О. Гурки зауваженнями виступили у своїх статтях З. Лясоцький [113], С. Кучинський, С. Закшевський [170], В. Томкевич та ін.

Серед праць, що зосереджувались на окремих подіях національно-визвольної війни середини XVII ст., можна виокремити дослідження подій облоги козацькими військами Збаража, авторства Л. Фроня [74]. Вчений подав різносторонній опис подій та виважені їх об'єктивні оцінки. Є. Лятач звертався до подій 1649 р. у своєму дослідженні «Зборівський договір та плани турецької війни» [115]. У ній історик вивчив проблему повернення короля Яна Казимира та канцлера Є. Оссолінського до задумів Владислава IV щодо нового порозуміння із козаками і татарами задля спільної боротьби з Османською імперією.

Дотичною до нашого дослідження була праця М. Антонува [59], присвячена подіям козацького повстання 1625 р. та спробам мирного врегулювання конфлікту, у якій дослідник розглянув багато важливих питань причин козацьких повстань та відносин між останніми та владою. Важливі спостереження зробив Я. Волінський. Дослідник у своїй праці «Ян III Собеський та Україна» визначив наслідки Хмельниччини і становища козацтва в другій половині XVII ст. [166]. В іншому ґрунтовному дослідженні «Польща і православна церква» історик виявив різноманітні аспекти впливу релігійного чинника на процеси в Україні [167]. Історію православ'я у Речі Посполитій досліджував К. Ходиніцький [67]. Учений, зобразивши широку панораму розвитку православної церкви та її місця у суспільно-політичному житті країни, звернувся до питання розгортання релігійного конфлікту в Україні та його впливу на вибух Хмельниччини.

Чільне місце у дисертаційному дослідженні посідають неопубліковані матеріали з архівних зібрань Варшави, Кракова, Вроцлава та Львова. Ці матеріали дають змогу простежити багато моментів життєвого шляху та історії наукових досліджень польських вчених першої половини ХХ ст. Окрім цього варто відзначити інформацію про розвиток польської історичної науки, яку можна вивчити через призму документації, що стосується діяльності різних наукових установ.

Важливими для нашого дослідження були документи, що зберігаються у зібраннях варшавського Архіву нових актів. Зокрема, слід відзначити матеріали Персонального бюро Міністерства релігійних визнань і громадської освіти II Речі Посполитої IV Департаменту науки і вищого шкільництва, що містять особові справи вчених, які працювали в університетах міжвоєнної польської держави, як К. Ходиніцького [2], О. Гурки [3], О. Халецького [4], В. Конопчинського [6], М. Кукеля [7], В. Томкевича [8], К. Тименєцького [9], Я. Волінського [10], С. Закшевського [11] та ін. Із них можна почерпнути інформацію про розвиток наукової кар'єри вчених, їх праю в різноманітних освітніх та дослідницьких інституціях, рецензії та відгуки на наукові роботи істориків, списки їхніх праць, автобіографії та окремі матеріали, що стосуються особистого життя дослідників. У зібранні матеріалів державних посадовців містяться документи на присвоєння наукових ступенів [1]. Також цінними для нас були матеріали, що містять інформацію про діяльність різноманітних наукових організацій у міжвоєнній Польщі. Такими є матеріали Інституту новітньої історії ім. Ю. Пілсудського [15], Інституту дослідження новітньої історії Польщі у Варшаві [14], Науково-дослідного Інституту Східної Європи у Вільнюсі [12]. Подібно цікавими є праці знаного фахівця із проблем історичної україніки Леона Васілевського, що містяться в особистому зібранні історика у фондах архіву [13].

Важливими для нашого дисертаційного дослідження були документи, що зберігаються в зібраннях Архіву Ягеллонського університету в Кракові. Зокрема такими є матеріали щодо роботи кафедр історії Польщі [25] та загальної історії [24], курсів історії Литви та Русі [28]. На особливу увагу заслуговують справи наукових

працівників університету, у яких відображені факти викладацької та дослідницької роботи польських вчених, рецензії на їхні праці та відгуки на докторські дисертації. Останні для нас мають велику вагу, адже містять оцінки дослідницької методології, особливості наукових підходів і т.ін. Серед них слід згадати теки М. Бобжинського [16], Ф. Конечного [17], В. Конопчинського [18], М. Кукеля [19], С. Кутшеби [20], В. Собеського [21], С. Закшевського [22].

Необхідно згадати матеріали, зібрані у фонді Відділу рукописів бібліотеки краківського Ягеллонського університету. Із них особливо цікавими для нас були архіви М. Бобжинського, що містять велику кількість документів, які відображають історію наукової та викладацької діяльності вченого у Краківському університеті. Також там знаходиться цінний епістолярій історика та його щоденники [30; 31; 32; 33].

Цінними для нашого дисертаційного дослідження були колекції Відділу рукописів Польської академії знань. Серед них важливими є великі добірки епістолярію вчених та наукових організацій. У зібранні різноманітних рукописів праць польських науковців XIX та XX ст. містяться зокрема важливі для нас матеріали З. Лясоцького [34]. З них можна почерпнути інформацію про дослідження вченого, що стосуються важливих проблем історії Хмельниччини, а зокрема питань, що викликали гострі дискусії серед польських учених у 1930-х роках.

Важливі архівні матеріали, необхідні для нашого дослідження, містяться також в Національній бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві. Серед документів архівної колекції варто виокремити значне зібрання епістолярію Л. Кубалі, яке розкриває історію його наукових контактів. Зокрема, серед них слід звернути увагу на листи П. Куліша [36; 37; 38; 39; 40; 41], із яким Л. Кубаля підтримував активну кореспонденцію.

Також важливими для нас були зібрання матеріалів, що містяться у фондах архівних установ Львова. Зокрема, для нас були архівні колекції Відділу рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. Серед них можна виділити документи із архіву Гебултовських, у яких знаходиться частина праці М. Кукеля «Нарис історії військовості в Польщі» із власноручними примітками та

виправленнями історика [45]. У фонді Оссолінських містяться нотатки наукових досліджень подій історії І Речі Посполитої та українських земель, зокрема, в період від 1522 до 1668 р., здійснених Л. Кубалею [42]. Важливими для нашої праці були матеріали, що стосуються наукової діяльності К. Тишковського, серед них авторські рукописи його праць з історії українського козацтва [46; 47; 48; 49; 50]. З-поміж них можна виділити зібрання виписок із історичних джерел, зроблені істориком, які дають можливість простежити процес його дослідницької роботи. У колекції документів з архіву Марії Полячек знаходяться матеріали щодо наукової діяльності С. Закшевського, зокрема, його листування та нотатки до лекцій [43; 44].

У Центральному державному історичному архіві України у Львові знаходяться цікаві матеріали, що стосуються діяльності наукових товариств, які діяли в Галичині та займалися вивченням історичної спадщини. Такими, зокрема, є документи Польського історичного [54] та Польського краєзнавчого товариств [53]. Членами цих об'єднань було чимало відомих істориків, які займалися, зокрема, історією Хмельниччини на теренах Західної України. Серед документів редакції часопису «Літературно-науковий вісник» є цікаві рецензії українських вчених на праці польських істориків [51].

З Державного архіву Львівської області фонду «Львівський університет ім. Яна Казимира» походять матеріали, що містять інформацію про наукову діяльність багатьох істориків, які були професорами університету. За персональними справами викладачів, як-от С. Закшевського [56], А.Шельонговського [58], О. Гурки [55] та ін., можна простежити наукову кар'єру вчених, вивчити відгуки та рецензії на їхні окремі твори та науковий доробок загалом.

Проведене узагальнення зібраної джерельної бази дослідження свідчить про вагомість проблем історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького серед наукових зацікавлень польських вчених першої половини ХХ ст. Часте звернення дослідників до історії Хмельниччини та її оцінки в загальних працях, присвячених минулому Польщі чи світу, вказують на неї, як ключового об'єкта зацікавлень польських вчених з-поміж загалу проблем історичної україніки. Доволі значна кількість праць, у яких зверталася увага на ці події,

різноманітність у їх висвітленні та оцінках, дають можливість докладно вивчити, як самі особливості бачення польськими істориками Хмельниччини, так і простежити їх віддзеркалення в історичній свідомості широких мас польського народу.

1.3. Методологічні засади дослідження

За теоретико-методологічну базу праці взято наукові принципи та методи, які дали змогу досягти мети та реалізувати завдання, поставлені перед даним дисертаційним дослідженням. Їх вибір був зумовлений специфікою предмета та об'єкта дослідження, а також цілей роботи. Комплементарність різноманітних методів та підходів уможливили сформування різнобічної картини історіографічного відображення подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, що посідають чільне місце в історичній свідомості поляків.

Добір методів дослідження здійснювався нами згідно із такими їх критеріями, як:

- ефективність, що дає змогу отримати необхідний результат, який забезпечить досягнення мети роботи;

- надійність, що дає можливість отримати достовірну наукову інформацію, об'єктивно розкрити суть досліджуваних нами історіографічних фактів та процесів, дати їм обґрунтовану неупереджену оцінку.

В основу дослідження були покладені загальнонаукові принципи історизму, об'єктивізму, всебічності, системності та опори на історичні джерела та ін.

Чи не найважливішим та основоположним принципом будь-яких досліджень у сфері історичної науки є принцип історизму [224; с.12]. Він вимагає від дослідника розглядати будь-яке явище та процес суспільного життя у його закономірному та логічному розвитку в часі, із просторовою локалізацією та врахуванням впливу суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного середовища існування, що зазнає відповідної історичної еволюції [219; с.477]. Докладне звернення до принципу історизму дає змогу провести необхідне узагальнення змісту, сутності та закономірностей розвитку ідейних підходів польських вчених до висвітлення та інтерпретації подій історії України. Завдяки історизму можна пізнати

генезу та еволюцію національних шаблонів, стереотипів та історичних міфів, що побутували та існують до сьогодні у польському соціумі стосовно українців та їх минулого.

Наріжне місце у будь-яких наукових дослідженнях посідає принцип об'єктивізму[282; с. 204]. Невід'ємним є неупереджений підхід до матеріалу й висвітлення його в усьому спектрі притаманних йому характеристик, відтворення об'єкта дослідження таким, яким він виступав первинно, без впливу суб'єкта дослідника, його особистого ставлення. Для подібного роду досліджень саме об'єктивізм є засобом відмежування наукової за суттю праці від публіцистичного трактування із суб'єктивних позицій, задля донесення автором певного власного бачення об'єкта дослідження та його оцінок. У нашій науковій праці принцип об'єктивності передбачав вивчення історіографічних фактів та ідей, а також чинників, що впливали на їх формування, у їх багатогранності та певній суперечливості суб'єктивного та об'єктивного у судженнях польських вчених стосовно проблематики національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та історичної українки загалом. Своєю чергою об'єктивізм змушував відмежуватися від власних установок та інтересів не пов'язаних із завданням досягнення наукової істини.

Принцип всебічності ставить перед дослідником завдання розглянути історичні процеси, явища та факти із різних ракурсів. Таким чином, образи минулого, відображені в працях польських істориків, ми вивчали як через призму розвитку історичної науки, так і під кутом їх взаємозв'язку зі суспільно-політичними та культурними процесами, що відбувались в середовищі польського народу. Окрім цього на інтерпретації історичних процесів ученими ми намагались подивитися під кутом їх особистого життєвого досвіду, що дало змогу виявити вплив персони історика на творену ним картину минулого. Немаловажним було звернення уваги на специфіку підходу дослідників до проблем історичної українки через призму їх національного середовища, із його певними культурними установками та шаблонами.

У дослідженні провідним був принцип опори на джерельному матеріалі. Саме завдяки чіткому слідуванню за буквою джерел можна досягнути максимальної об'єктивності у висвітленні історіографічних фактів, намагаючись уникати суб'єктивності у їх подачі. Також і докладне звернення до конкретних образних конструкцій, які застосовували історики першої половини ХХ ст., дозволяє передати усю специфіку підходів вчених до висвітленого ними минулого, навіть із демонстрацією їх особистісної емоційної сторони.

Важливим для нашого дослідження був проблемно-хронологічний принцип згідно, з яким побудоване наше дисертаційне дослідження. Матеріал основної частини праці був розбитий на проблемні блоки, що відповідали хронології подій національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. За такого підходу висвітлювався широкий спектр поглядів польських дослідників на вказані історичні події, явища та процеси. Це дало змогу створити певну схему візій вказаної проблематики у польській історіографії, завдяки якій було з'ясувано появу наукових новацій та існування історичних традицій у поглядах на минуле.

Через принцип системності вдалося дослідити великий комплекс джерельного матеріалу, що охоплює різноманітні праці польських науковців, із їх специфічними підходами, і розглянути їх як своєрідну єдність, наповнену різноплановими елементами, та узгодити їх між собою [180; с. 75-76]. Завдяки принципу цілісності можна було простежити зв'язки між різноманітними конкретними історіографічними ідеями та підходами, що дають змогу побачити певну цілісність наукового дискурсу в інтерпретаціях польськими вченими проблем історичної україніки та візій щодо них у загальній картині історичної свідомості польського народу.

Принцип наукового плюралізму полягає необхідності звернення до найрізноманітніших дослідницьких підходів, концептуальних теорій, методологій та ідейних основ оцінок історичних фактів, явищ та процесів. Він уможливорює досягнення вищого рівня достовірності та об'єктивності дослідження, особливо при конструюванні узагальнень та висновків щодо тих чи інших ідей та оцінкових суджень учених, що самі часто перебували під впливом політичної кон'юнктури або

суб'єктивного, подекуди упередженого, ставлення у питаннях польсько-українських відносин [248; с. 384].

У нашій дисертаційній праці неодмінним було звернення до загальнонаукових методів вивчення об'єкта та предмета дослідження.

Такими важливими у роботі були методи аналізу та синтезу, які відповідно дають змогу розділити досліджуваний об'єкт на його складові елементи та об'єднати окремі частини у єдине ціле. У нашій праці за їх допомогою розглянуто історіографічний матеріал, як виокремлюючи з нього конкретні елементи у вигляді ідей дослідників, особливостей їхнього індивідуального сприйняття історичних процесів та явищ, так і об'єднуючи їхні погляди задля реконструкції загальних тенденцій у візіях поляків щодо проблем історичної україніки.

Під час дослідження використовувались також методи індукції та дедукції. Індуктивний метод передбачає перехід від конкретного до загального, конструювання висновків на основі отриманих елементів знання [248; с. 317]. Це дає змогу створювати теоретичні гіпотези і великі загальні образи процесів та картин багаторівневих історичних явищ. У нашій праці індукція застосовувалась для створення логічних ланцюжків від конкретних елементів в образах історичних подій, оцінках та підходах до реконструкції історіографічного дискурсу польської науки в першій половині XX ст.

Зворотний логічний рух передбачає метод дедукції, що полягає в сходженні умовиводів від загального до конкретного, одиничного [386; с. 317]. Це дає змогу перенести висновки зроблені щодо певних масштабних процесів розвитку історичної думки на конкретні історіографічні явища та факти. Окрім цього, в такий спосіб можемо визначити місце окремих елементів образів минулого в структурі історичної свідомості польського народу.

Використовувались у роботі також такі загальнонаукові методи, як порівняння, систематизація й типологізація. За їх допомогою вдалося впорядкувати та структурувати інформацію, отриману з історіографічних джерел згідно з особливостями інтерпретацій польськими вченими подій національно-визвольної

війни або відповідно до приналежності дослідників до того або іншого наукового напрямку чи політичних симпатій.

Доцільним у нашому дослідженні було звернення до ретроспективного методу, який передбачає розгляд предмета дослідження в усьому спектрі його рис та змінних властивостей, у процесі його історичного розвитку в зворотному напрямку від сучасності до минулого [386; с. 328]. Це допомагає встановити зв'язки між різноманітними історіографічними ідеями та міфами, які існують в історичній свідомості польського народу, простежити генезу стереотипів та шаблонів в історичних уявленнях, що побутують серед поляків.

Важливими у дослідженні були методи, що належать до групи теоретичних. Зокрема, такою необхідною була методика порівняння історіографічного матеріалу [219; с. 455-456]. Завдяки ній вдалося зіставити погляди різних дослідників на ті чи інші явища та події, щоб виявити їх подібні та відмінні риси. Це в свою чергу дало змогу виявити загальні позиції, властиві певним школам чи групам учених та притаманні епосі підходи. Через метод узагальнення була змога звести у єдине ціле позиції вчених на історичні факти та процеси, щоб виявити закономірності їх оцінок, типові ідейні конструкції. Завдяки елементарно-теоретичному методу вдалося простежити певні причинно-наслідкові зв'язки, як між поглядами різних істориків, так і впливи на них з боку суспільного середовища, політичних та соціальних процесів, культурних та ідейних тенденцій, а також усталених у спільнотах стереотипів та шаблонів сприйняття. Через застосування структурно-генетичного методу вдалося вичленувати ідеї та концептуальні положення, що слугували основою тих чи інших підходів польських вчених до проблем історії Хмельниччини та диктували певні шаблони у їхніх оцінках.

Невід'ємним при проведенні дисертаційного дослідження було використання спеціально-історичних методів. Одним із основних серед таких у дослідницькому інструментарії виступає історико-генетичний метод [219; с. 476-478]. Завдяки цьому методу можна простежити перебіг трансформації історичних явищ, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між різноманітними процесами та фактами суспільного життя, виявляти закономірності історичного розвитку. У

нашому дослідженні застосування історико-генетичного методу дало змогу прослідкувати походження та еволюцію історичних ідей та концепцій, визначити впливи зовнішніх чинників на їх появу і встановити наслідки цих візій для формування історичної свідомості широких мас населення.

У дослідженні був застосований також історико-порівняльний метод, який дозволяє вивчати об'єкт дослідження через розкриття подібності та відмінності його рис та складових елементів з різних часових періодів [210; с. 131]. При його використанні можна було зіставити уже вичленовані підходи, ідейні візії та оцінки, дані подіям національно-визвольної війни польськими вченими в першій половині XX ст., із подібними поглядами істориків в попередні та наступні періоди розвитку польської історіографії. Зокрема, вдалося простежити наступність певних візій та оцінкових позицій науковців від XIX ст. аж до сучасної історичної науки в Польщі. Особливо важливим для нас було вивчення стійкості історичних міфів, стереотипних образів та шаблонів, створених художніми творами Г. Сенкевича, які до сьогодні тяжіють над сприйняттям поляками українців. Також немаловажною є тенденція зацікавлень та вибору тем досліджень польськими істориками від кінця XIX аж до початку XXI ст., які здебільшого звертаються до героїзованих в історичних міфах подій.

Використовуючи історико-типологічний метод, можна вивчити особливості одиничних елементів історіографічної картини минулого, що згруповані у більші комплекси за їх певними ознаками, та специфіку комбінацій і зав'язків між ними [180; с. 86]. За допомогою цього методу виявлено певні тенденції, закономірності та дещо загальне, спільне для систем одиничних фактів. Удаючись до цього методу, ми провели типологізацію як чинників, що впливали на візії польськими вченими першої половини XX ст. історії Хмельниччини, так і самі концептуальні підходи істориків до висвітлених ними подій. Завдяки цьому вдалося впорядкувати та узагальнити образи національно-визвольної війни в польській історіографії, виявити їх специфічні ознаки та спільні чи відмінні риси.

Історико-системний метод сприяв розгляду історіографічних процесів, розвитку історичної науки та самої історичної свідомості як загального в його

єдності з одиничним виміром еволюції історичної ідеї, історіографічного образу та візії певної події минулого в історичній свідомості [248; с. 156]. Завдяки історико-системному методу була змога проводити зіставлення різнорівневих систем історіографічних концепцій, як створених конкретними вченими, так і вибудованих певними науковими школами та напрямками, зі системами історичної свідомості та світогляду польського народу. Це у свою чергу розглядалось як частина загальної схеми суспільно-історичних процесів, що відбувалися в першій половині ХХ ст.

У процесі дослідження був використаний історико-хронологічний метод, який дав змогу розглянути процес розвитку ідей та концепцій, що існували в історіографічній традиції польської науки, нашарування та зникнення різноманітних елементів у зображенні вченими історичних подій, часову динаміку еволюції міфів та стереотипів історичної свідомості поляків.

Застосовуючи історико-діахронічний метод [248; с. 153-154], була можливість здійснити своєрідний зріз бачення польськими вченими подій Хмельниччини на певних етапах розвитку історичної науки у Польщі. Особливо це було важливим для встановлення провідних тенденцій в історіографії козащини у бездержавний період існування польського народу на початку ХХ ст., особливостей підходів дослідників до історичної україніки в перші роки існування II Речі Посполитої та на етапі авторитарного панування в країні політичного табору «санації».

Удаючись до використання історико-біографічного методу вдалося виявити різноманітні впливи життєвої історії вчених на їхні підходи та оцінки історичних подій [; с. 226-230]. Зокрема, особливо важливим було з'ясування участі науковців у політичному житті країни, їх прихильності до тієї чи іншої політичної ідеології. Також певні факти особистого життя сприяли формуванню у дослідників особливого ставлення до українців загалом, через призму якого вони й висвітлювали проблеми минулого України та польсько-українських відносин.

З-поміж спеціальних історичних методів необхідних для проведення такого роду досліджень, слід виокремити методи критичного аналізу та синтезу історіографічного матеріалу. Саме вони, у поєднанні з принципами історизму та

об'єктивізму, дають змогу визначити наукову цінність тієї чи іншої інформації, закарбованої в досліджуваному нами джерелі. Варто звернути увагу, що на використанні критики джерельного матеріалу наголошував ще в міжвоєнний період відомий польський вчений М. Хандельсман, котрий на теоретичному рівні описав її використання [241; с. 142-144]. Допомагають виокремити у висвітлених істориками картинах подій та їхніх оцінках суб'єктивний елемент у поглядах учених, культурні нашарування, що породжують певні національні стереотипи та шаблони, відділити впливи на історичні візії політичних подій та ідеологій від результатів суто наукового дослідження подій минувшини. З іншого боку, завдяки критичному синтезу історіографічного матеріалу вдалося розглянути його як єдию цілісність, породжену історичними реаліями епохи, побачити частиною загального процесу розвитку історичної думки та історичної свідомості польського народу.

Таким чином, у праці використано сучасні наукові принципи, підходи та методи дослідження, які дали змогу всебічно вивчати польську історіографію першої половини XX століття та погляди польських науковців на історію Хмельниччини задля виконання поставлених перед нами завдань на належному науковому рівні.

Важливе місце у польському науковому дискурсі довкола історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького завжди посідав пошук її дефініції. Саме через неї вчені намагалися показати увесь характер подій середини XVII ст. у чому чи не завжди втілювалась уся квінтесенція їх поглядів на Хмельниччину та її оцінок. Відповідно такі формулювання здебільшого подавались крізь призму ідейних переконань тієї чи іншої історичної школи або напрямку, політичної ідеології, симпатиком якої був конкретний історик.

Так один із провідних дослідників історії України, що працював на зламі XIX та XX ст., А. Яблоновський у своїх наукових спостереженнях над Хмельниччиною називав її «суспільним переворотом у цілому значенні цього слова, одночасно підсиленого тоді ж піднятими гаслами релігійного та навіть національного протесту» [82; с. 251].

Із позицій польського націоналістичного руху та під впливом ідей неоромантизму оцінював Хмельниччину Ф. Равіта-Гавронський. Так в українському визвольному повстанні він бачив «лише боротьбу варварства із культурою, до якої воно є ворожим» [129; с. 91]. Дослідник порівнював українське повстання із селянською війною у Німеччині в XVI ст. і стверджував, що на відміну від останньої воно не мало жодного соціального характеру. Твердження ж про соціальну боротьбу українського селянства проти гніту шляхти є лише, у баченні Гавронського, приписуванням війні неіснуючих характеристик істориками із ворожих до Польщі народів. Адже, на його думку, селянство в тогочасній Україні немало жодних причин до повстання, бо «жило в таких достатках, про які сучасні [селяни. – І.Ч.] навіть мріяти не можуть» [129; с. 91]. Єдиним, що вело маси українського населення на війну проти Польщі було лише бажання грабунку та сваволі. Тому про жодний соціальний, національний, політичний чи релігійний характер Хмельниччини, як вважав Гавронський, не могло бути й мови.

Як форму цивілізаційного протистояння розглядав національно-визвольну війну Ф. Конечний. Так, згідно із ідеями розробленої ним цивілізаційної теорії, вчений бачив у Хмельниччині боротьбу азійського ісламського світу із західноєвропейським католицьким. Козацтво у його візіях виступало продуктом турецько-візантійського культурного синтезу. У козаках, як вважав науковець, протягом багатьох попередніх віків була закладена тюркська степова основа кочовиків та ідейні елементи візантійського православ'я, яке в XVII ст. повністю перебувало на службі османських султанів. Саме тому дослідник наголошував, що «за часів козацьких воєн ми [поляки – І.Ч.] були справжніми захисниками латинської цивілізації, адже козаки виступали піонерами турецького панування» [86; с. 12].

На соціальний характер Хмельниччини звертали увагу польські вчені із Варшавської історичної школи, що схилились до ідей т.зв. «західної історіографічної орієнтації» та виступали симпатиками політичного табору націонал-демократів. Так А. Шельонговський вдавався до означення її як

«селянської революції» [146, с. 50], адже основою конфлікту було протистояння вільного селянства та козаків, як військового стану населення України, проти шляхти. Також тут відбувалось зіткнення економічних та соціальних інтересів обох цих суспільних груп. Натомість різноманітні національні та релігійні фактори, а зокрема боротьба за православну церкву та проти унії, що впливали на її перебіг, були на думку вченого лише додатковими. Із подібними поглядами виступав і інший прихильник політичного руху націонал-демократій В. Конопчинський, який окреслював Хмельниччину «народною революцією», яка мала свої корені у соціальних проблемах, однак швидко набрала форм національної війни. На це, як акцентував історик, вказувало поступове об'єднання найрізноманітніших груп українського суспільства, від селян й міщан, до духовенства та шляхти, під гаслами спільного повстання проти гніту можновладців та влади [90, с. 7].

Прихильні до табору санації польські історики намагались використовувати у дечому компромісний з українською стороною варіант означення подій 1648 – 1657 рр. як громадянської війни. Такими, зокрема, були дефініції Хмельниччини, які зустрічаються у працях Г. Мосьціцького [118, с. 897]. Особливо послідовно розглядав Хмельниччину як громадянської війни у середовищі єдиного політичного народу Речі Посполитої О. Гурка. Вчений робив акценти на її братовбивчому характері, адже розглядав український та польський народи як єдине тіло колись згуртованої ягеллонськими ідеалами Речі Посполитої. Козацтво історик намагався показати борецями проти вад державного та соціального ладу польсько-литовського королівства [77, с. 43]. В. Томкевич бачив еволюції Хмельниччини та зміну її характеру. На початковому етапі, як вважав вчений, вона мала характер звичайного виступу козаків за свої права та їх намагання виділитися із загальної маси підданого простолюду. Втім, уже після перших перемог до цього виступу приєдналися повсталі маси селянства і рух перетворився в «повстання селянських мас з виразною соціальною основою – боротьбою проти привілейованого шляхетського стану» [155, с. 54]. У наступний же період, через активне втручання у політику православного

духовенства та пропагування ідей боротьби за права православ'я Хмельниччина перетворилася, на думку історика, у справжню релігійну війну. Таким чином очевидним є, що польська наука не випрацювала єдиного термінологічного узагальнення, яке б відображало усі особливості та характер подій 1648–1657 рр.

Слід наголосити, що у сучасній історичній науці також немає єдиної загальноприйнятої дифініції подій середини XVII ст. Зокрема це стосується і вітчизняних історичних студій. Із здобуттям Україною незалежності відбувся відхід від старого радянського означення згаданих подій як «визвольної козацько-селянської війни українського народу» задля «возз'єднання України із Росією» [201]. Поступово зникали класові дефініції Хмельниччини і акценти почали переноситись на її національно-визвольному характері. Одним із найбільш поширених означень Хмельниччини стало визначення її як «національно революції». Активною розробкою цього поняття зайнялись В. Степанков та В. Степанков [242, с. 33-36]. Так, зокрема, В. Степанков у статті «Національна революція 1648–1676 рр.» вміщеній в «Енциклопедії історії України» [194, с. 270] робить акценти на фактах «кардинальних змін всіх сфер і рівнів життя суспільства». Натомість Н. Яковенко звертається до терміну «козацька революція», підкреслюючи залучення до конфлікту всіх суспільних груп, що проживали на теренах України, змінах конфігурації політичного довкілля, формуванню нової соціальної ієрархії та появі завдяки подіям Хмельниччини українського національного ідеалу «героя-козака, борця за волю України» [252, с. 313]. Втім, на відміну від дефініцій, що роблять наголос не революційному характері Хмельниччини, С. Плохій звертається до поняття «Великого повстання» [223, с. 141] розглядаючи її як ланку в процесі інших козацьких повстань, але відзначаючи виняткові масштаби подій.

У нашому дослідженні на означення подій середини XVII ст. вибрано дефініцію «національно-визвольної війни», що показує характер боротьби, однак оминає дискусійний бік проблеми, щодо визначення змін у внутрішніх суспільно-політичних процесах які настали в наслідок Хмельниччини і дослідження яких не є метою нашої праці. Вибрана дефініція має значне поширення у наукових студіях

і є загальноприйнятою у вітчизняній дидактиці. Наприклад, навчальна програма курсу «Історія України» для середніх загальноосвітніх шкіл, розроблена Міністерством освіти і науки України, вдається до використання терміну «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» роблячи акценти на боротьбі українців за звільнення від панування Речі Посполитої. Поняття «національно-визвольної війни» також активно використовується у міжнародному праві для означення збройної боротьби народів з метою їх самостановлення й отримала свою дефініцію у п. 4 ст. 1 II Додаткового протоколу до Женевської конвенції 1949 р. прийнятого у 1977 р.

* * *

Розглянута джерельна, історіографічна та методологічна база дослідження вказує на широкі можливості всебічного вивчення особливостей висвітлення історії національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького у польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р. та визначення її місця у науковому дискурсі епохи, впливів на нього розвитку самої історичної науки та суспільно-політичних процесів. Утім, розглянута історіографія проблеми засвідчує на відсутність спеціальних праць, які б комплексно висвітлювали погляди польських істориків на весь період Хмельниччини. Таким чином, необхідним є заповнення означеної прогалини в сучасних дослідженнях історіографічної спадщини.

РОЗДІЛ 2

ПЕРЕДУМОВИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУСІЯХ КІНЦЯ XIX ст. – 1939 р.

У польській історичній науці кінця XIX ст – 1939 р.. багато уваги приковували до себе проблеми обставин вибуху таких масштабних подій, як

Хмельниччини, що потрясла самими основами Речі Посполитої і значно причинилася до її ослаблення та майбутнього падіння. Такі пошуки були зумовлені збільшенням інтересу у польському суспільстві до питань польсько-українських відносин, що почали набирати дедалі більшої гостроти. Останнє обумовлювалось національним відродженням польського та українського народів, що сприяло і активізації їх політичних та національно-визвольних рухів. Проживання обох народів у тісному сусідстві та навіть на одних територіях закономірно тягнуло за собою і їх змагання за ці землі, на які вони претендували згідно із проектами творення власних держав. Напруги цим процесам додавав і соціальний конфлікт, що посилювався із економічними змінами та демографічним ростом на початку ХХ ст., й спричинявся до загострення аграрного питання. Увесь цей спектр проблем у польсько-українських відносинах накладався і на сприйняття історії середини XVII ст., як широкими масами польського народу, так і дослідниками. У козацьких війнах дехто бачив доказ віковичності та непримиренності у польсько-українському протистоянні. Для багатьох же вчених з'ясування передумов Хмельниччини було можливістю прослідкувати генезу самого конфлікту між поляками та українцями. Причини протистояння XVII ст. часто трансливались дослідниками і на процеси, що відбувалися у середовищі польського та українського народів та їх взаємостосунках. Через аналіз минулого вчені часто намагались почерпнути ідеї для врегулювання проблем уже в їх сучасності.

2.1. Причини та назрівання повстання в осмисленні польських науковців

Багато уваги польські дослідники приділяли з'ясуванню причин вибуху повстання на чолі із Б. Хмельницьким, яке привело до величезних змін у становищі Речі Посполитої та істотно вплинуло на внутрішнє життя в країні. У поглядах вчених на витоки цих подій проявлявся весь спектр їхніх ідейних переконань та світогляду, на які у свою чергу впливав розвиток самої історичної науки та суспільно-політичні умови існування польського народу. Попри традиційні

пояснення, які беруть свій початок ще з літописної традиції XVII ст. та присутні також і у сучасних наукових аналізах, які зустрічаються, як у польській, так і в українській національних історіографічних традиціях, у істориків першої половини XX ст. часто виникали особливі ідеї, нав'язані тими чи іншими теоріями або політичними концепціями. Незрідка, під впливом цих теорій, вони специфічно трактували також усталені пояснення.

Представники значущої на межі XIX та XX ст. краківської історичної школи на чолі з видатним М. Бобжинським відстоювали ідеї «історичного песимізму». Згідно із ними всі причини злигоднів польського народу та, врешті-решт, втрати власної державності слід було шукати у вадах минулих поколінь поляків. Саме із таких позицій вони підходили також до пошуку причин Хмельниччини у недоліках устрою та суспільних відносин у І Речі Посполитій. Як прихильник «західної історіографічної орієнтації» М. Бобжинський бачив покликання Польщі у її орієнтації на Західну Європу, а отже, розвиток країни у східноєвропейському векторі вважав для неї шкідливим. Таким чином, історик вважав помилковою політику польської влади на теренах України та цілого східноєвропейського регіону, а особливо стосовно козацтва. Він наголошував, що своїми планами воєн проти Османської імперії королівський двір сприяв зростанню чисельності козаків, але водночас не вдавався до вироблення заходів, за допомогою яких можна було б інтегрувати їх у суспільно-політичний організм польсько-литовської держави [61, с.132]. Слід звернути увагу, що М. Бобжинський був одним із перших вчених, хто вичленював господарсько-економічний фактор як чи не основну причину козацьких воєн на теренах України. Науковець розглядав козаків важливим чинником народної самоорганізованої колонізації Причорноморських степів. Однак вони, як наголошував історик, зіткнулися із рішучою конкуренцією магнатського освоєння українських просторів. «Королев'ята» із «плантаторською затятістю» намагалися розширити свої володіння за рахунок дрібних господарств поселенців, а громади вільних козаків перетворити на своїх підданих кріпаків. Утім, останні не бажали піддатись ані пануванню шляхти, ані непослідовній владі Речі Посполитої. Через це, як вказував учений, «розпочалась страшна, вбивча боротьба, про котру варто було б

замовкнути польському історику, який виразно відчує, що здобуті над козаками перемоги не приносили слави ні державі, ні народові» [60, с. 201].

У міжвоєнний період із такими висновками погоджувався В. Томкевич. Учений також звертав увагу на конфлікт між різними формами господарювання та колонізації Дикого Поля, які практикували козаки та велика шляхта, і вважав його одним із найгостріших питань у суспільних відносинах на теренах Наддніпрянщини. Його, як наголошував історик, майже завжди розв'язували за допомогою сили. Саме ці проблеми породжували козацькі повстання – як перше, на чолі з К. Косинським, так і за понад пів сотні літ, на чолі з Б. Хмельницьким [155, с. 22].

У питанні оцінок економічного протистояння між козацтвом та великою шляхтою на Наддніпрянщині Ф. Конечний схилявся до думки, що його причини слід шукати в традиціях власності, що укорінились серед населення регіону. Історик зазначав, що на українському степовому прикордонні у колоністів-козаків побутував звичай закладати хутори. Однак несподівано для поселенців, через королівські надання шляхті, їхні землі ставали частиною великих магнатських латифундій і виявлялось, що козаки вже живуть не на власних, а на панських ґрунтах [83, с. 120]. Також магнати, щоб закріпити вільних поселенців, активно вдавались до використання букви закону. Зокрема посиляючись на Литовський статут від 1588 р., можна було перевести у статус підвладного кожного, хто прожив на чужій землі понад 10 років. Ще більше цей процес поглибився в часи повстань 1630-х років, коли польська влада «не могла дозволити, щоб у державі існувало стале, непідконтрольне уряду, військо» [84, с. 119] і вирішила ліквідувати нереєстрову козащину. Після придушення повстань, як вважав дослідник, можна було вирішити козацьке питання через оселення козаків у королівщинах на «жовнірському праві». Однак можновладці вдалися до способу, який відповідав їхнім господарським інтересам – за Ординацією 1638 р. перетворювали козаків на селян і робили підданими у панських фільварках.

Дещо інший аспект соціально-економічного чинника конфліктів в Україні порушував В. Смоленський. Історик наголошував на проблемі збільшення різноманітних повинностей та податків, які накладались владою та можновладцями

на населення регіону. Учений вважав, що в такий спосіб посадовці та землевласники мали намір поступово перевести вільних колоністів із козацького стану у залежних селян, прив'язаних до своїх наділів і юридично, й економічно. [134, с. 191]. Слід звернути увагу, що саме різноманітні побори, мита та податки зазначалися у козацьких літописах головними причинами, що штовхали населення до повстання.

Економічні причини як основні у розпалюванні соціального конфлікту на українських землях бачив А. Слівінський. Такими він, зокрема, називав різноманітні фінансові стягнення, які накладали на мешканців Наддніпрянщини магнати і які постійно збільшували, намагаючись помножити своє багатство та впливи [150, с. 203]. Подібно підходив до цих питань А. Шельонговський, який убачав причини повстань в Україні у соціальних умовах існування, що склались у цьому регіоні. Учений схилився до думки, що більшість колоністів Наддніпрянщини походила із польських земель. Однак ці етнічні поляки дуже швидко асимілювались у руському середовищі, яке сформувало відповідні до життя у степах традиції. На колонізованих теренах ці вільні селяни закладали поселення-слободи, які здебільшого звільнялися землевласниками від податків та повинностей на термін до 40 років. Це призводило до стану, коли селяни при звичаювалися до повної економічної волі й тому після закінчення терміну звільнення від повинностей, їх цілком не сприймали. Водночас козаки, що утворили окремий військовий прошарок, виступили з вимогами узаконення їх «лицарського» статусу, тобто прав шляхти. Однак «у політиці кресових магнатів не було місця для існування вільних селян та селян-шляхтичів, і передбачалося тільки існування такого ж підпорядкованого селянства, як і на решті території Речі Посполитої» [146, с. 50]. Важливі зауваження вчений зробив стосовно обґрунтування польськими можновладцями їхніх заходів зі придушення козацтва. Він вважав, що магнати використовували для своїх карних акцій звинувачення запорожців у нападах на турецькі володіння.

А. Яблоновський уважав, що Хмельниччина була спричинена непослідовною та сповненою суперечностей політикою Речі Посполитої, якою керували пріоритети, нав'язані владі магнатами. Таким чином влада часто сприяла зростанню кількості козаків, яких потребувала у конфліктах із Кримським ханством і Туреччиною, однак

не налагодила інтеграції цієї спільноти в суспільно-політичну структуру держави через надання козакам шляхетського статусу. Цчений схилився також до думки, що під натиском великої магнатської колонізації, що загрожувала поглинути усі українські землі, дрібні землевласники змушені були злитись із козацькою колонізацією степу, у середовищі якої вони могли виступити на захист своїх прав та майна [82, с. 205].

Особливий погляд на причини національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. висловив Л. Кубаля. Учений, який бачив Хмельниччину революційним соціальним рухом, розглядав її як частину подібних рухів, що в цей час прокочувались по різних європейських державах. Основою всіх цих подій були «бунти підданих з метою вирвати владу із рук пануючих». Такі «ідеї перевороту поширювались як мікроби» та потрапили також на терени Речі Посполитої. Предтечами найбільшого соціального перевороту, яким у баченні історика була Хмельниччина, стали шляхетські рокоші та змови, конфедерації збунтованих армій та, врешті, козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст. Однак останні, на думку дослідника, відбувались під гаслами, що не мали під собою жодних реальних підстав і лише «породжували сміх та подив» [105, с.1–2]. Саме в соціальній ненависті й заздрощах бідних та упосліджених щодо багатих та могутніх Л. Кубаля бачив головну причину повстання в Україні. На його думку, закономірно, що з розвитком будь-якого суспільства нижчі групи населення щораз активніше будуть відстоювати свободу та свої права до зрівняння умов існування. Такі рухи він вважав корисними для громадського поступу, адже вони сприяли формуванню прошарків свідомих громадян або зміцнювали монархічну владу. Однак, як вказував Л. Кубаля, становище населення на теренах України було набагато кращим, аніж в інших частинах Речі Посполитої. Вчений був переконаний, що повинності українців були мінімальними й не обтяжували сільських та міських мешканців, які «мали тут більшу свободу для реалізації себе та створення власного багатства». В усіх приватних землях колоністам надавалось від 20 до 40 років «свободи» від повинностей, а після закінчення цього терміну вони були зобов'язані лише до невеличких виплат та данин і дуже зрідка – до панщини. Саме такий «смак свободи»

і більша заможність селян підштовхували їх до небажання коритися будь-чийй зверхності та виконувати зобов'язання [105, с. 4]. Через це усі висловлені повстанцями скарги дослідник уважав сміхотворними і цілком не співмірними з потребами, які варті збройної боротьби.

У баченні В. Смоленського повстання під проводом Б. Хмельницького було одним із виступів у ланцюжку козацьких воєн, що збурювали Наддніпрянську Україну починаючи з кінця XVI ст. Історик звернув увагу на розгортання процесу суспільної трансформації та творення нових форм соціальних відносин, які приходили на зміну усталеним традиційним нормам. Важливу роль у них відіграла сеймова конституція, прийнята після повстання Павлюка в 1638 р., яка накладала багато обмежень на соціальну групу козацтва, а зокрема, сприяла її скороченню. Однак, як звертав увагу вчений, навіть для обмеженого числа козаків, що потрапили до реєстру, місцева шляхта та посадовці намагались чинити різноманітні перешкоди у їх вільній господарській діяльності, яка суперечила шляхетському способу господарювання. Такий прямий приклад В. Смоленський бачив в історії Б. Хмельницького, якому шляхта не давала вести власне господарство та забрала хутір Суботів, що перебував у його власності згідно з давніми усталеними традиціями [134, с. 201].

Прихильник табору націонал-демократів В. Собеський розглядав причини Хмельниччини із властивої для його політичних симпатій критики домінування олігархів у суспільних відносинах на кресах І Речі Посполитої. Учений, із позицій «західної історіографічної орієнтації», зазначав, що із руських земель польське суспільство запозичило небезпечні традиції магнатського всевладдя. Саме князі та великі пани з Русі, а також польська аристократія, що пішла за їхнім прикладом, поступово руйнували устрій шляхетської демократії в польсько-литовській державі. На українських землях, звідки виводилось багато «королев'ят», вони вступили у конфлікт із народним рухом колонізації степів, який представляли козаки. Магнати, зосередивши у своїх руках усю владу на цих теренах, домоглися встановлення цілої низки правових обмежень щодо козаків та розвитку їхнього землеволодіння. Також олігархи незаконним шляхом, удаючись до насильства, позбувалися своїх

конкурентів, одним із яких став і майбутній козацьких гетьман Б. Хмельницький [139, с. 226].

Доволі особливим серед поглядів загалу польських істориків було бачення причин Хмельниччини О. Гуркою. Учений віднаходив їх у панівному становищі в Речі Посполитій магнатів-«королев'ят», які тримали у своїх руках не лише величезні матеріальні ресурси, але і контролювали шляхетський стан та органи влади. Історик, схиляючись до позицій видатного вченого ХІХ ст. Юзефа Шуйського, зазначав, що козаки насправді були «поляками, які підняли повстання не проти Польщі, але проти форми правління, яка здійснювала над ними утиски; проти беззаконня, якому вони піддавалися» [77, с.6]. Слід зазначити, що науковець звертав увагу на проблему збіжності певних інтересів козаків та королівської влади. Такі він бачив у їх обоєму ворожому ставленні до засилля магнатів у політичному та суспільному житті Речі Посполитої [77, с. 46]. Критично налаштований до суспільних відносин, що панували у польсько-литовській державі ХVІІ ст., історик вважав, що зрощення олігархів із владою та їх політика мали вкрай негативний вплив на усі державні справи й призводили до значного погіршення становища населення. О. Гурка зазначав: «Колонізація України того часу насправді не мала для нації жодного змісту, а для держави взагалі була небезпечним баластом із сумнівною економічною користю» [77, с. 24]. Маючи спільні позиції, щодо ворожої їм олігархічної групи, козаки та король могли об'єднатися для спільної проти них боротьби. Таким чином, науковець звертав увагу, що козацтво завжди робили наголос на своїй вірності особі монарха, і це, зокрема, підтверджують різні листи та звернення Б. Хмельницького [77, с. 15].

Головну причину вибуху козацької війни під проводом Б. Хмельницького В. Томкевич віднаходив у перетворенні великої частки козацтва за актами 1638 р. на закріпачених селян, зобов'язаних до виконання панщини та повинностей. Додатковий тиск на ці понижені у своєму соціальному статусі групи населення здійснювали різноманітні орендарі та управителі магнатських маєтків, яких засилля було повсюдним в Україні і значно перевершувало своїм беззаконним гнітом навіть утиски з боку шляхти. Вибухові настрої підігрівалися також ставленням влади до

прийнятих на державну службу реєстрових козаків. Занедбуючи свої обов'язки перед цією військовою групою, влада часто на кілька років затримувала виплату заборгованої їм платні, чим зводила нанівець їхню вірність [155, с. 47]. Утім, осердям усього конфлікту, довкола якого уже накопичувались інші проблеми різних груп населення, В. Томкевич бачив становий соціальний конфлікт селянських мас та привілейованого шляхетського прошарку [155, с. 54]. Лише згодом, як зазначав учений, приєднанням до цих подій духовенства, повстання почало висувати також релігійні гасла боротьби за права православних.

У баченні Ф. Равіти-Гавронського, протистояння між козацтвом та польською державою дедалі більше поглиблювалося з поступом формування із запорожців особливої соціальної групи. Учений наголошував, що населення, яке не бажало визнавати над собою жодної влади та хотіло лише вести грабіжницький мілітаризований спосіб життя, існувати за рахунок здобичі чужого майна, виокремлювало себе із селянського, покійного законам і владі, загалу. З іншого боку, як акцентував дослідник, козаки рішуче відмежовувались від шляхти, яку вважали носіями чужих їм ідеалів, утіленням усіх бід козацтва та розглядали їх як головний об'єкт грабунку, на який спрямовували свою соціальну ненависть. Через це козаки, що не могли знайти для себе місця у суспільній структурі Речі Посполитої, вступили на шлях руйнування самих підвалин та норм соціального життя польсько-литовської держави і розпалили класову війну проти шляхти як виразника та основи цієї суспільної побудови [129, с. 61–62]. Взагалі дослідник вважав, що не було жодних реальних підстав, які б змушували козаків взятися за зброю, окрім їхньої «сваволі та звички існувати у сваволі», що підштовхували їх до кровопролиття ще починаючи з першого повстання К. Косинського наприкінці XVI ст. [129, с. 51].

Проблему особливих соціальних процесів на українських землях розглядав також В. Томкевич. Учений відзначив, що «на окраїнах держави виділився певний особливий прошарок людей, не шляхти і не селян, однак якихось середніх, адже не обтяжені повинностями, що лежали на селянах, вони водночас були позбавлені політичних прав, якими володіла шляхта» [155, с. 29–30]. Така група не знаходила

свого місця у соціальній структурі Речі Посполитої, у якій зберігався поділ на три основні верстви – шляхту, міщан і селянство. Тому козаки мусили зазнати або інтеграції у шляхетський стан, або зведення до ролі селян. У баченні історика, зрівняння козаків зі шляхтою було найпродуктивнішим для держави виходом [155, с. 31]. В оцінках іншого міжвоєнного історика М. Антонува, протистояння між козацтвом та Річчю Посполитою було спричинене суттєвим зростанням чисельності козацтва, яке почало розуміти свою силу та реальне значення, як важливої підтримки польської армії у її війнах із сусідами. З іншого боку, конфлікт підігрівало небажання влади йти на поступки у питанні підняття соціального статусу козацтва в обмін на інші служби [59, с. 3].

У своїх дослідженнях А. Шельонговський схилявся до думки, що причиною Хмельниччини були «репресії панів над козаками, а саме здійснені Олександром Конецпольським у помсту за їх союз із королем» [146, с.51]. Передовсім такі дії можновладця були спрямовані на Б. Хмельницького як людини найбільш утаємниченої в контакти з монархом, що під час зустрічі з ним у 1647 р. отримав військові клейноди. Свої плани знищення козацького лідера, як уважав історик, Конецпольський спробував здійснити руками наближеного до нього Чаплинського. Однак це лише змусило Хмельницького рішучіше взятися за справу боротьби за права козаків, очікуючи підтримки від Владислава IV.

Не погоджувався із поглядами на утиски польськими можновладцями козаків, а особливо Б. Хмельницького, Ф. Равіта-Гавронський. Дослідник вважав, що у майбутнього козацького гетьмана хутір Суботів фактично не був відібраний, адже Хмельницький сам незаконно ним користувався. Цей маєток, на його думку, був частиною Чигиринського староства і не міг бути у власності Богдана та його сім'ї, а лише тимчасово перебувати у їхньому розпорядженні, згідно із волею місцевої влади, яка так само могла його повернути у своє відання. Ф. Равіта-Гавронський робив наголос лише на справі конфлікту Хмельницького та Чаплинського за симпатії Єлени [127, с. 25]. Програвши своєму щасливішому та впливовішому конкурентові «заздрісний та непогамовний» козак вирішив

помститися відразу всій шляхті і, щоб заманити на свій бік якомога більше людей, висунув гасла захисту козацьких вольностей та православної віри [129, с. 86–87].

Особливу причину повстання віднаходив Л. Кубаля, який убачав її у самій сутності козаччини. На його думку, козаки за своєю природою були «народом диким, змішаної національності, «Наливайкової віри», ворожим будь-якій суспільній організації, що без війни жити не могли» [105, с. 3]. Саме ця неспокійна суспільна група, що постійно бралася за зброю задля грабунку та задоволення своїх інстинктів руйнування, знову зчинили бунт у середині XVII ст. Причину таких великих масштабів повстання історик бачив у поступовому зростанні кількості козаків та різноманітного незадоволеного своїм становищем населення. Так само посилювалася, як уважав вчений, і агітація православного духовенства, що виступало з гаслами винищення католицьких ксьондзів, шляхти та євреїв. Саме на 1648 рік, як був переконаний учений, набралася критична маса цих готових до бунту сил, що вже не один рік таємно готувалися до повстання.

У своїх дослідженнях Т. Корзон наголошував, що за панування короля Владислава IV в Речі Посполитої були два головні лиха – жевріючий релігійний конфлікт, викликаний послабленням статусу православної церкви, та селянська неволя, поглиблена розвитком латифундіальних магнатських господарств. Доведені до крайності селяни дедалі частіше вдавалися до втечі на Запоріжжя, чого можновладці не бажали допустити. Щоб повернути у свої маєтки робітників, вони намагалися всіляко обмежити чисельність козаків, а в разі їхніх бунтів вдавалися до репресій. Придушення козацьких виступів та переведення виписаних із реєстру козаків у статус селян змусили запорожців укласти масштабну змову і вже перед 1645 р. вступити у порозуміння із кримськими татарами [96, с. 158]. Щоб розладнати козацько-татарський союз Владислав IV, на думку вченого, придумав план використання козаків у війні проти Криму й Туреччини. Саме війна з Османською імперією мала переспрямувати вектор войовничої сили козаків і погасити внутрішню бурю, яка загрожувала самому існуванню Речі Посполитої.

М. Бобжинський Скептично ставився до дій Владислава IV з реалізації його планів турецької війни. Помилковою і небезпечною він бачив спробу використати

непогамовну козацьку стихію для здійснення цих великих задумів. Учений відзначив, що «недолуго пробуджена та полишена королем-фантазером стихія освітила кривавими загравами останні миті його життя» [61, с. 172]. Саме тому історик вважав короля людиною, що великою мірою спричинилась до вибуху козацької війни середини XVII ст. Також наполегливість монарха в реалізації його амбітних планів, всупереч позиції сейму та основної частини шляхетського загалу, могла викликати справжню громадянську війну вже і серед самих поляків.

З істориків міжвоєнного періоду критично ставився до дій влади Речі Посполитої у козацькому питанні В. Томкевич. Учений наголошував, що «державна провадила щодо козаків найгіршу з можливих політику, а саме безпрограмну. Чинили з ними так, як за кілька століть будуть чинити в т.зв. руському чи українському питанні» [158, с. 2]. Такі заходи влади, як зазначав історик, лише сприяли формуванню в козаків почуття власної станової та організаційної ідентичності. Відсутність інтеграції козацтва у соціальну структуру Речі Посполитої і перешкоди цьому процесові з боку можновладців, змушували запорожців ступити на шлях збройної боротьби за визнання їх окремою соціальною групою, із комплексом власних прав та привілеїв. Тут слід згадати, що В. Томкевич був прихильником політичного табору санації та Ю. Пілсудського. Ідеї цього політичного руху, що ґрунтувались на концепції розбудови міжвоєнної польської держави на засадах федералізму, де різні народи будуть згуртовані в єдину політичну націю зі збереженням їх етнічних особливостей, вплинули також на погляди вченого. Історик у своїх працях заперечував доцільність силового розв'язання українського питання у минулому та курсу на примусову асиміляцію українців

Подібним чином до цього питання підходив В. Конопчинський. Він відзначав непослідовність дій влади, яка не залучила козаків до справжньої служби державним інтересам та разом із цим не надала їм певний соціальний статус у своїй організаційній структурі. Натомість провадилась політика «наведення порядку» із запорожцями, які без наказу влади продовжували напади на володіння Османської імперії та Кримського ханства. Окрім цього, на українських землях поглиблювався

конфлікт колонізаційних інтересів різних соціальних груп – магнатів та дрібних землевласників. Серед останніх були як звичайні селяни, так і вихідці з дрібної шляхти, що зливалися в єдину козацьку спільноту [89, с. 193].

На думку Г. Мосціцького, причина Хмельниччини полягала у відмові польського сейму підтримати ідею короля щодо оголошення війни Османській імперії. Особливо гостро сприйняли це козаки, які стали невід’ємним елементом планів Владислава IV і покладали на ці походи великі надії, як щодо розширення реєстру і надання їм привілеїв, так і щодо можливості здобути військову здобич. Іншим важливим чинником, що підігрівав войовничий дух запорожців, було засудження можновладцями самого факту такого роду порозуміння між правителем та козацтвом [118, с. 896]. Із подібними висновками погоджувався також І. Хшонщ. Історик вважав, що саме категорична відмова шляхти від ідеї війни з Туреччиною була головною причиною збройного виступу козаків у 1648 р. [69, с. 4]. До такої ж думки схилявся О. Халецький, який зазначав, що «відмова від великого задуму Владислава IV [наступ на османські володіння – І.Ч.] стала прямим наслідком, що призвів до козацького повстання» [80, с. 144]. Учений вважав, що таким чином Річ Посполита могла спрямувати назовні войовничі сили козацтва, які накопичились у його середовищі за останніх пів століття.

А. Шельонговський звертав увагу на саме конструювання антиосманських військових планів і вважав, що задум зменшення напруги та задоволення войовничих бажань козаків шляхом їх спрямування на терени Османської імперії був випрацюваний великим коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Однак шляхта, яка боялася об’єднання козаків та Владислава IV, рішеннями сейму в 1646 р. знівельовала всі ці плани [146, с. 51].

У баченні Ф. Конечного, політика короля Владислава IV вирізнялася великою суперечливістю. Особливо це стосувалося козацького питання та його участі у планованій турецькій війні. Дослідник звертав увагу, що монарх хотів збільшити реєстр із 6 до 12 тис. Однак коли замість додаткових 6 тис. у козацьке військо зголосилося 24 тис. добровольців, король це охоче прийняв. Також він вирішив нагороджувати козаків за службу землями і «в такому разі з них би

сформувалась нова верства воїнсько-шляхетська» [84, с. 119]. Коли така велика чисельність новосформованої козацької армії налякала магнатів і вони домоглися збереження попередніх кількостей реєстру, король цілковито відмовився реалізувати такі сеймові постанови. Це все лише розпалювало конфлікт у суспільстві Речі Посполитої і загрожувало збройним протистоянням влади та шляхти.

На думку В. Смоленського, король Владислав IV сам підштовхував Б. Хмельницького до повстання. Учений вважав, що на це вказують слова монарха, промовлені на зустрічі з майбутнім гетьманом у відповідь на його скарги на дії шляхти. Тоді король фактично підказав йому шлях до збройної боротьби проти кривдників та навіть вказав, що таким чином повинні діяти справжні воїни. Саме після цих слів, як зауважив вчений, Хмельницький поїхав на Січ, де оголосив про початок боротьби проти магнатів і чиновницьких зловживань. Козацький очільник у цих своїх діях посилався на підтримку короля [134, с. 201]. Історик також звертав увагу, що в народній пам'яті Владислав IV завжди був ворогом шляхти та «батьком» і захисником козаків та простого народу.

Ще далі у своїх висновках пішов А. Шельонговський. Історик уважав, що в короля справді могли існувати плани використання збройної сили козаків проти непокірної монаршій волі шляхти. Він також звертав увагу на постать найближчого соратника Владислава IV – Єжи Оссолінського. Саме канцлера, за його непримиренне ставлення до надміру шляхетських свобод та жорстку політику щодо магнатів, сучасники прирівнювали до кардинала Рішельє і його жорсткої в стосунку до французької аристократії політики. Польська шляхта, як вказував науковець, неодноразово звинувачувала найвищого чиновника королівства у бажанні розправитись із ними руками козаків [146, с. 51]. В. Томкевич своїх дослідженнях зазначав, що Б. Хмельницький наголошував на тезі, начебто він «розв'язав війну не проти короля або Речі Посполитої, але лише проти кресових магнатів та їхньої адміністрації» [155, с. 51]. Окрім цього, як вказував історик, козацький гетьман усюди проголошував, що нібито діє за наказом Владиславом IV, який хотів

використати маси українського народу у боротьбі з ненависними йому можновладцями.

На думку І. Хшонща, козаки розпочали приготування до збройного виступу набагато раніше за події, що розгорнулись довкола Б. Хмельницького та його конфлікту із Д. Чаплинським і О. Конецпольським. Також дослідник вступив у наукову дискусію з позицією М. Грушевського та його висновками про легендарний характер цих даних [189, с. 160–161]. Не погоджуючись із такими висновками українського вченого, він наголошував на однастайності свідчень історичних джерел на користь такого факту. Польський науковець вказував, що безпосереднім поштовхом до повстання було викриття цих таємних дій козаків та перші репресивні заходи проти Хмельницького як одного з організаторів змови з метою її ліквідації в самому зародку. Історик також зазначав, що майбутньому гетьману допомогли втекти із арешту інші учасники цих приготувань із числа старшин реєстровців [69, с. 5]. І. Хшонщ наголошував на свідченнях джерел щодо козацько-татарських контактів уже в 1645 р. та вважав, що вже за два роки до описаних подій був укладений союз між Хмельницьким та перекопським мурзою Тугай-беєм, який відтоді постійно представляв та підтримував козаків перед ханом у Бахчисараї.

Із подібними поглядами виступав А. Слівінський. Історик вказував, що саме звістка про переговори козаків із татарами щодо їхніх спільних дій проти Польщі підштовхнула великого коронного гетьмана Станіслава Конецпольського створити разом із королем Владиславом IV план залучення козаків на королівську службу. Таким чином вони хотіли спрямувати сили запорожців уже проти турків. Звістки про це породили серед мешканців України чутки про створення 100-тисячного козацького реєстру і скасування всіляких форм залежності від шляхти. Населення, готове вступити в лави реєстрового війська, почало масово озброюватись. У відповідь на такі небезпечні рухи місцеві можновладці та шляхта взялися посилювати контроль та тиск над населенням і домоглися прийняття сеймом заборони на створення нового реєстру та наполягли на припиненні підготовки до війни. У відповідь козацька старшина та Хмельницький звернулися до короля зі скаргою на такі дії шляхти. Владислав IV підтримав їх та, як уважав історик, наказав

припинити антикозацькі заходи, а Хмельницькому дозволив збройно помститися його кривдникам. Після цього козацький лідер «поширював інформацію, що король опинився у панській та шляхетській неволі, та, не маючи змоги самому допомогти козакам, підтримує їх та закликає обороняти свою волю» [150, с. 207].

З іншої позиції ці події розглядав В. Конопчинський. Історик уважав, що підготовка до козацького повстання здійснювалась за сприяння та координації Османською імперією. Саме вона бажала спричинити на українських землях велику війну, яка б перекреслила всі приготування польського короля до нападу на Туреччину. Владислав IV та його найближче оточення вирішили протидіяти таким планам Порти і за посередництва Б. Хмельницького взялись організовувати козаків у похід проти турків. Однак усе несподівано зруйнував особистий чинник та недогляд з боку влади, яка не захистила козацького лідера від його ворогів – Чаплинського та його патрона Конецпольського. Розчарований у польській владі Хмельницький вирішив самотійно добиватися справедливості зі зброєю в руках та підтримкою вже кримських татар [89, с. 336].

Звертаючись до проблем національно-визвольної війни українського народу, В. Собеський не бачив у підготовці козацького повстання цілеспрямованих дій Порти. Учений схилився до думки, що стамбульський двір почав реагувати на події в Україні лише після відвідин Б. Хмельницьким Бахчисараю. Він вказував, що лише отримавши звістку про підготовку поляками походу на Туреччину, султан вирішив за допомогою духовенства Константинопольської патріархії підбурити православних на Наддніпрянщині до боротьби проти релігійних утисків з боку католиків [139, с. 227].

Ф. Конечний основну причину козацьких повстань віднаходив в інтригах Османської імперії та православного Константинопольського патріархату, який, на його думку, був знаряддям у руках султанського двору. Історик уважав, що таким чином Порти намагалася постійно ослаблювати Річ Посполиту із середини, розпалюючи у потрібний їй момент внутрішній конфлікт між мешканцями польсько-литовської держави. У такий спосіб турки могли протидіяти всіляким планам польських королів провадити наступ у чорноморському напрямку та брати

участь в антитурецьких союзах. Для цього Османи зручно використовували своїх агентів із константинопольського духовенства в поширенні гасел захисту православної церкви та боротьби з церковною унією [86, с. 30]. Подібно, як уважав дослідник, і вищий клір Фанару бажав козацькими руками завдати удар по католицизму. Учений вказував також, що султан і кримський хан безпосередньо використали і самого Б. Хмельницького та впливали на нього. На його думку, гетьман спочатку не мав якихось більших політичних планів і обмежувався лише помстою за власні кривди та поїхав до Криму, щоб там зібрати лише кількадесят татар, із якими б міг напасти на Чигирин та Чаплинського. Утім, османські чиновники нав'язали йому деякі ідеї, спрямовані проти самого існування Речі Посполитої. Тому, як наголошував Ф. Конечний, Хмельницький на початку 1648 р. «повертався із Бахчисараю з обіцянкою стати князем, що владарював би на Україні під турецькою зверхністю, в обмін на піднесення козацького бунту» [83, с. 137]. Для підтримки таких дій козацького очільника Османи також вислали в Україну велику кількість турецьких агентів із числа грецьких священників, що мали агітувати православних вступити на шлях релігійної війни проти католиків.

В. Томкевич уважав, що рішення підняти повстання було прийняте серед козаків уже в 1646 – на початку 1647 рр. Причину цього історик бачив у відсутності сеймового дозволу королю Владиславу розпочати війну проти Туреччини, у наслідок чого козаки «вирішили вилиту свою енергію проти Речі Посполитої». До цього їх підштовхувала також нова хвиля соціальних утисків, що розпочалася після сейму 1646 р. Іншим чинником, що пришвидшив повстання, була смерть авторитетного православного митрополита Петра Могили, який виступав за польсько-українське порозуміння. Тому влітку 1647 р. канцлер Є. Оссолінський вирушив в Україну, щоб «під виглядом ревізії власних маєтків провести розмови з представниками православної церкви і козацтва» та погасити бунтівні настрої. Учений зазначав, що переговори відбувались у настільки таємній формі, що і до сьогодні невідомі будь-які їх подробиці. Однак, як наголошував В. Томкевич, усі ці заходи вже були запізнili – питання війни вже було вирішене. Що ж до ролі Б. Хмельницького науковець вважав її не стільки вирішальною у питанні піднесення

повстання, яке і без нього уже було вирішене, скільки ключовою для його організації [154, с. 66].

Таким чином, польська історична наука звертала багато уваги на виявлення причин та обставин, які призвели до вибуху національно-визвольної війни. Попри тенденцію розглядати Хмельниччину як одне із козацьких повстань, що відбувались ще від кінця XVI ст., вчені все ж намагалися відшукати її відмінність від давніших збройних виступів та з'ясувати причини її небувалих масштабів.

2.2. Образ Б. Хмельницького в працях істориків

У дослідженнях польськими істориками подій національно-визвольної війни українського народу в середині XVII ст. важливе місце відводилось ролі в них окремих історичних персоналій. В останніх не лише бачили полководців, дипломатів чи політиків, що спрямовували маси повстанців, але і часто втілювали в їх образі риси самого козацтва, українського народу чи навіть персоніфікували в них міфологізовані характеристики певних цивілізацій. Увага до ролі особистості в історії була пов'язана з переходом історичної науки від постулатів позитивізму, у яких позиція персоналії здебільшого зводилась до ролі гвинтика у величезному механізмі історичних процесів та закономірностей, до ідей неоромантизму, де людина посідала чільну позицію рушія усієї історії. Саме такі неоромантичні тенденції стали домінуючими в польській історичній науці початку XX ст.

Найбільшу увагу дослідників з-посеред лідерів українського повстання закономірно привертала до себе постать Б. Хмельницького. Для багатьох поляків він став одним із уособлень ворога народу та держави, якого зображали з цілим комплексом стереотипних рис, властивих для осіб, яким в історичній свідомості мас відводилась негативна роль. Багато митців, мислителів та навіть учених намагались конструювати з козацького гетьмана шаблонний образ антигероя, використовуючи для цього цілий набір відповідних стереотипних порівнянь та означень. Особливо такі тенденції були відчутні у творах, які надихалися ідеями неоромантизму, із характерними для них емоційністю та гіперболізацією. Найяскравішим прикладом такого упередження можуть служити описи Б. Хмельницького у творах Ф. Равіти-

Гавронського, який ставився до нього з неприхованим негативом. Здебільшого дослідник використовував означення гетьмана як «авантюриста» [127, с. 1], «дикого та непогамовного чоловіка» [127, с. 23] та навіть «бестії» [129, с. 100]. Дослідник також намагався зобразити козацького гетьмана як носія тваринних інстинктів, неодноразово називаючи його «українським тигром» [127, с. 105]. Таке порівняння, згідно із західноєвропейською культурною традицією, мало символізувати агресивність, ненаситну кровожерливість та хижу силу, втіленням яких уважався цей азіатський хижак. Гавронський, щоб підкреслити дикість гетьмана, посилався на слова посла трансільванського князя Юрія Ракочі, який нібито зазначав: «...прикро мені, що я прибув до цього суворого звіра» [127, с. 52]. З іншого боку, Гавронський брався порівнювати Б. Хмельницького із знаковими «варварами» минулого. Так, він називав гетьмана Аттілою, який «вбивав не лише людей, але і знищував за собою всі сліди культури, створеної багатьма поколіннями, та весь цивілізаційний доробок» [129, с. 80].

До ще ширших міфологізованих та сповнених антипатії означень Б. Хмельницького звертався Т. Корзон. Історик використав порівняння козацького очільника з різноманітними кривавими деспотами та навіть міфічними потворами, які він запозичив із творів Пантелеймона Куліша. Так, дослідник зазначав: «Винуватця всіх цих жахів, Хмеля, Куліш порівнював не лише із Бату-ханом і Тамерланом, але із казковим драконом, злісним Змієм Гориничем із казок російського народу» [95, с. 324].

Знаковим для польської історіографії, що перебувала під впливом ідей неоромантизму, є образ Б. Хмельницького створений Л. Кубалею. У ньому львівський історик намагався втілити характеристики, які приписувались козацтву та всьому українському народові в польській історичній свідомості та в культурних шаблонах. Саме таким зразковим, сповненим стереотипних рис, мешканцем дикого степового пограниччя постає у творах Л. Кубалі козацький гетьман. Основною характеристикою була його непогамовна енергія, емоційність, вибухи шаленого гніву, що змінювалися станом глибокої апатії та розчарування. Таким чином, за задумом історика, Хмельницький утілює в собі хаотичні сили, що не мали вектору

творчого розвитку і лише кидали людей у різноманітні крайнощі. На думку вченого, примітивний, притаманний козакам стиль життя відобразилась в побуті гетьмана, який проживав у дуже простих, позбавлених вишуканості, умовах. Щоб змалювати варварський образ Б. Хмельницького, Л. Кубаля часто наголошував на його пиятиках. Історик зазначав: «Усі військові дії залежали від того, чи був гетьман п'яним чи тверезим, від цього також залежали дисципліна й послух у таборі, бо коли він пив, то пило і ціле військо» [101, с. 270]. Такими образами вчений хотів надати козацькому очільнику рис, притаманних шаблонним уявленням про представників диких просторів, де всіма керують непогамовні інстинкти. В іншому місці дослідник розповідав про Хмельницького: «Страшний він був у п'яному гніві – наче тоді випив злого духа. Як закричить, то аж кінь присяде. А пив він ледь не до смерті кожного разу, коли щось мав робити таке, чого не бажав. Гуляв він по пасіках та наказував, щоб йому ворожили на майбутнє, залицявся до молодих жінок, співав шалені думи, вигляд мав мов гуляка з пекла. Але п'янство та сумний настрій, у які він так легко занурювався, не мали впливу на його державні справи. Нагадував він бездонну земну глибину, що залишається непорушною, хоч які б найбільші бурі не здіймалися на її поверхні» [105, с. 18].

Так само в описах Ф. Равіти-Гавронського Б. Хмельницький ледь не постійно був п'яним. Так, зокрема, змальовуються всі дні побуту гетьмана у перервах між військовими кампаніями. Дослідник згадував: «У Києві Хмельницький пив на смерть, сварився, напившись плакав, погрожував, співав думи, братався із черню або самотньо закривався в хаті, а баб-чарівниць до себе скликав та запитував про майбутнє» [127, с. 50]. Так гетьмана змальовував учений на всіх переговорах із королівськими посланцями. Усі його слова, на думку Гавронського, були подиктовані сп'янінням, а алкогольний дурман «становив основу системи його вчинків» [127, с. 41]. Равіта-Гавронський часто намагався звернути увагу на свідчення, у яких розповідалось, що Хмельницький у різних ситуаціях радився із відьмами та керувався отриманою від них ворожбою. При цьому вчений зазначав, що в разі несприятливих пророкувань гетьман карав, а то й особисто вбивав, чарівниць, які йому не догодили. Так, наприклад, описуючи переговори із

польськими посланцями на початку 1649 р. та оголошення козаками нової війни, дослідник згадував, що Хмельницький «від'їхав проспатися, не забувши перед тим скликати чарівниць на нараду: чи буде мати щастя у війні? Ворожили напевно щастя, бо вийшли цілими» [127, с. 51].

Однак поруч із цілим набором негативних характеристик, зокрема, в описах Л. Кубалі, були і високі оцінки гетьмана. Таким чином у творах львівського вченого вималювався дуалістичний образ Б. Хмельницького, що крім варварських рис, мав також надзвичайні лідерські якості. Історик уважав гетьмана «людиною, під будь-яким кутом зору, надзвичайних вимірів, яка переростала людей шляхетно народжених до того рівня, що вступав у сфери непізнавані» [105, с. 8]. Учений дуже високо оцінював різноманітні таланти козацького лідера, особливо його здібності в контактах із людьми, організаторські вміння, глибоку інтуїцію та вправність у дипломатії. Також він наголошував, що гетьман, «можна би сказати, народився володарем: Умів приховати свої наміри, а у вирішальні хвилини не вагався – завжди з потужною волею і залізною рукою» [105, с. 8]. Знаковим в історіографії є здійснене Л. Кубалею порівняння Богдана Хмельницького з лідером революції в Британії Олівером Кромвелем. Так, він зазначав, що вони «обоє були ворогами пануючої церкви та устрою власної вітчизни, в пізніх роках свого життя відірвали руки від плуга, стали на чолі повстання й здобули стільки, що насміялись з науки та досвіду найкращих воїнів і державних мужів, обоє створили потужне військо, за допомогою якого здобули найвищу владу і, передавши її своїм дітям, померли нею володіючи» [105, с. 7]. Утім, історик не забув наголосити, що Хмельницький «з багатьох поглядів мав завдання набагато складніше» за Кромвеля, адже не міг опиратися на вже готовий державний апарат та був оточений ворогами.

Слід звернути увагу, що серед українських учених ще Д. Дорошенко у своїх оглядах історіографії образів Б. Хмельницького віднаходив впливи позитивних оцінок гетьмана, зроблених Л. Кубалею, на погляди «цілого покоління молодих українських істориків», а зокрема на В. Липинського [193, с. 279]. Також і сам науковець уважав такі погляди польського дослідника визнанням геніальності гетьмана. Однак критично до оцінок Л. Кубалі ставився М. Грушевський, які він

уважав «оптимістичними», а самого львівського вченого називав «панегіристом» Хмельницького [193, с. 1487]

Із високими оцінками гетьмана погоджувався М. Бобжинський. Він вважав, що козацький очільник вирізнявся «своєю непересічною енергією й незаперечним талантом» [60, с. 214]. Позитивну характеристику Б. Хмельницькому як видатному політику, дипломату та талановитому полководцеві давав Л. Фронсь. Особливо історик високо оцінював організаторські здібності гетьмана, що вирізняло його як від усіх попередніх козацьких очільників, так і навіть від його наступників. Учений наголошував, що лише Б. Хмельницький «зміг утримати в послуку маси селян та козацьких полків» [74, с. 71].

Без різноманітних негативних стереотипів образ Б. Хмельницького змалював А. Яблоновський. У своїх працях він часто називав козацького очільника «паном Богданом» або «батьком Богданом», що відповідало романтичним віянням української історичної традиції ХІХ ст. Учений наголошував на надзвичайно великій та повсюдній повазі, якою був оточений гетьман серед козацтва [82, с. 258].

Серед польських дослідників дискусійним було питання походження Б. Хмельницького та його приналежності до шляхетського стану Речі Посполитої. У позиціях польських учених щодо цієї проблеми незрідка виражалося також їх ставлення до самого гетьмана. Так, визнаючи шляхетство козацького очільника одні історики вбачали в цьому джерело його талантів, інші – можливість оцінити Хмельниччину як братовбивчий конфлікт між громадянами Речі Посполитої. Однак для деяких учених це було свідченням зрадливої сутності Б. Хмельницького, а у випадку заперечення його шляхетства – визнання його самозванцем, що насправді не мав нічого спільного з елітами народу Речі Посполитої та її культурними надбаннями.

До версії походження майбутнього козацького гетьмана з дрібної шляхти схилявся А. Яблонський. Учений зазначав, що він належав до «заможної землевласницько-козацької родини, котра, як багато подібних, здобувала значення у Запорозькому війську» [82, с. 251]. На службі у Жолкевських та Конецпольських

його батько отримав багатий хутір Суботів, де, як звертав увагу історик, сільським господарством згодом займався також Богдан.

Доволі двозначно ставився до шляхетства Б. Хмельницького Л. Кубаля. Він зазначав, що шляхетське походження гетьмана було сумнівне, і водночас наголошував, що «докладним є те, що йому нешляхетність ніхто не закидав». На підтвердження цього історик наводив аргумент, що посада підстарости, яку обіймав батько Богдана, та знаменитість його роду не дозволяли козацькому очільнику осмішити себе брехливими свідченнями про своє походження. Тому вчений зауважив, що Хмельницький «можливо, мав військове шляхетство, яке не було сеймовою конституцією пояснене, тобто не підтверджене» [105, с. 20].

Зі свого боку, Т. Корзон, із властивим для нього негативним ставленням до козацького гетьмана, зазначав, що «Зеновій Богдан Хміль, який іменував себе Хмельницьким і потім приписував собі шляхетство, був сином реєстрового козака, а отже, «лицарем», «паном молодцем», але ж у стосунку до шляхти лише «селянином» [95, с. 322]. Дослідник також прямо називав Б. Хмельницького шахраєм, який фальшиво титулував себе шляхтичем та самозвано користувався гербом. Так само, як вважав учений, у стосунках із царем він вислав підроблені грамоти на володіння хутором Суботів, які начебто йому видали Владислав IV та Ян Казимир. В усіх цих діях гетьмана Т. Корзон знаходив можливість підкреслити вищість та привабливість польської культури і вказував, що «ці фальшування лише однозначно свідчать, що йому [Б. Хмельницькому. – І. Ч.] подобались «потіхи, ласки» шляхетської Речі Посполитої» [96, с. 171].

Для В. Собеського Б. Хмельницький також був лише самозванцем, який «з великим запалом згадував про своє шляхетство і вигаданий герб Абданк». На думку дослідника, він, як і решта козацької старшини, що почала вважати себе шляхтою, ставився до селян із усією неблаганністю та жорстокістю станового егоїзму. Саме українськими селянами, як уважав історик, гетьман розплачувався із татарами. На підтвердження цього він наводив цитату пісні-прокляття «А бодай би тебе Хмеля-Хмельницького перша куля не минула...» [135, с. 201].

У питанні зображення козацьких лідерів як чужих для українського народу знаковою є позиція прихильника ідей націонал-демократії та шовіністичних поглядів у національному питанні Ф. Равіти-Гавронського. Так, дослідник хотів показати це через зарахування Б. Хмельницького до представників іноетнічних груп, а саме до євреїв. У своїх твердженнях він посилався на листи московського боярина Бутурліна до царського двору, який казав, що «батько Богдана, Михайло, був вихрещеним євреєм, і початково мав на ім'я Берко, а родом же був із Хмільника в Подільському воєводстві» [127, с. 1]. Історик також зазначав, що від цього й походить прізвище «Хмельницький», адже євреї часто беруть «фамілії» від містечка, у якому мешкають. Гавронський вказував, що «до козацького війська пхалося безліч вихрестів, які згодом обіймали керівні посади в середовищі козацтва та вносили в нього дух інтриги та жадоби» [127, с. 2]. Такі ідеї спиралися на поширені в першій половині ХХ ст. антисемітські погляди. Тому зарахування когось до єврейства для більшості поляків мало слугувати ознакою неповноцінності цієї особи, її ворожості до європейської християнської цивілізації, супроводжувалось цілим комплексом негативних принизливих епітетів і характеристик такої особи, нав'язаних історичними міфами та упередженнями. Історик також зазначав, що спроби пов'язати Хмельницького з міщанськими родинами Хмелів та Хмеленків з Києва не мають під собою жодних документальних підстав.

У дослідженнях М. Бобжинського були висунуті відразу дві версії походження Б. Хмельницького. За однією з них він був «польським шляхтичем, що втік на Козаччину і досягнув там високого становища та впливів» [60, с. 214], за іншою – «козаком, який видавав себе за шляхтича» [61, с. 173]. Не погоджувався з такими висновками вже в міжвоєнний період дослідник історії козацтва В. Томкевич. Історик наголошував, що «є безсумнівим його [Хмельницького. – І.Ч.] походження з покозаченої шляхетської родини» [155, с. 48–49]. Учений вважав, що свідченням цього є постійне використання гетьманом у документації та різноманітних церемоніальних діях герба «Абданк», що цілком не заперечувалось сучасниками.

Подібно підходив до цього питання Ф. Конечний. У характеристиці Б. Хмельницького історик зазначав, що він був «польським шляхтичем, якого батько прибув на Україну з Мазовша за хлібом та став підстаростою, тобто економом, у Чигирині в Конецпольських, а згодом записався у козацький реєстр» [83, с. 136]. Учений звертав увагу на виховання майбутнього козацького гетьмана в польських традиціях і вважав, що він був католицького віросповідання. Лише релігійна байдужість Хмельницького, як вказував історик, дала змогу йому одружитися з українкою православної віри та виховати їхніх спільних дітей у православній вірі й традиціях. Однак Ф. Конечний наголошував, що попри гасла Б. Хмельницького про боротьбу за захист православної віри, сам він «ніколи формально на православ'я не перейшов» [83, с. 136].

В інтерпретаціях Станіслава Смольки Б. Хмельницький також змальовувався польським шляхтичем. У своїй праці, присвяченій дослідженню битви під Берестечком, учений акцентував увагу на винятковій ролі шляхти Речі Посполитої як провідній верстві не лише у політичному чи соціальному житті, але й у культурному та цивілізаційному поступі. Саме тому історик звертав увагу на тезу, що лише шляхтич міг організувати та повести за собою «дику» масу «козацької черні». Характеризуючи особу гетьмана, науковець називав його поляком, що «кров'ю і традицією був покликаний стати героєм під польськими знаменами, але послизнувся над урвищем особистої образи, був гнаний усе далі й далі бентегою несподіваних успіхів, умів взяти в карби такої-сякої організації безладну масу і фатальною силою безвладдя котився із нею у провалля, бо не міг зупинитися на півдорозі» [137, с. 14]. Втім також і для С. Смольки Хмельницький був чоловіком, що «в горілці та пролитій крові топив рештки сумління» [137, с. 14].

Особливо високими оцінками та прославленням походження Б. Хмельницького вирізнявся О. Гурка. Учений звертав увагу на «природжене» шляхетське походження гетьмана й робив акценти на героїчній долі його батька Михайла. Історик звертав увагу, що останній «був лицарем, що має справді красиву особисту історію в минулому Речі Посполитої». Зокрема, він порівнював Михайла Хмельницького із предком князя Яреми Вишневецького Дмитром, що «повис на

гаку в Стамбулі за напади, до яких вдавався через свою зажерливість та особисті амбіції, всупереч інтересам Речі Посполитої», тоді як батько майбутнього гетьмана «загинув як справжній лицар на службі Речі Посполитої та християнства, адже був командиром добровольців в армії Жолкевського під Цецорою і там поліг на полі слави разом із найвидатнішим в польській історії героєм» [77, с. 5].

Для Т. Корзона Б. Хмельницький був зрадником польської культури та цивілізації, яка його виплекала. Зокрема, він звертав увагу на це, розповідаючи про випадок підписання гетьманом листа до шведської королеви Христини польською мовою. Із антипатіями до козацького очільника історик наголошував: «Оце психологічна загадка – яким чином людина, що послуговувалися польською мовою, могла одночасно клястися у довічній ненависті до поляків, від яких отримала свій, хоч найубогіший, розумовий скарб!» [95, с. 345].

Дещо з іншого ракурсу оцінювали постать Б. Хмельницького вчені, що стояли на роздоріжжі суперечливого становища – об'єктивності визнання за козацьким очільником очевидних талантів видатного політика та необхідності зарахування його до грона найбільших ворогів Польщі. Такі вчені намагалися довести, що всі позитивні риси гетьмана, його розум та здібності були наслідком впливу польської культури. Адже політичний і дипломатичний талант, військові знання, завдяки яким він здобував перемоги над Річчю Посполитою, не могли, у їхньому уявленні, бути породженням відсталого культури українців, як представників варварського степового прикордоння. Так, В. Собеський наголошував, що «самі керівники козацьких бунтів були свідченням вищості польської цивілізації». Особливо це, на думку науковця, стосувалося Б. Хмельницького, що «сам був поглинутий цією [польською. – І. Ч.] культурою», адже користувався польським гербом та свої листи чи до кримського хана, чи до православних митрополитів писав польською мовою [139, с. 237].

На думку Ф. Равіти-Гавронського, дані про освіту Б. Хмельницького, про його навчання у Київській братській школі та знання латини, турецької і татарської мов є лише вигадками українських літописців, що не підтверджуються жодними іншими свідченнями. Він уважав, що освіта козацького гетьмана була вкрай

поверховою, і на підтвердження цього наводив листи Хмельницького, у яких не було вставок «макаронізмів» латиною, популярних у тодішній письмовій мові освічених людей [127, с. 3]. Дослідник також заперечував знання гетьманом інших мов, окрім польської, і розповідав, що з турками і татарами, а також семигородцями, яких офіційною мовою була в XVII ст. латина, він спілкувався через перекладача. Серед основних занять козацького лідера до початку повстання Гавронський називав гуральництво та торгівлю горілкою, що мало, на його думку, вказувати на низький моральний рівень Хмельницького. На додаток дослідник відзначав, що у своїх маєтках він «орав землю такими самими селянами, яким дуже співчував, коли вони орали землю польській шляхті» [129, с. 81].

Так само, на переконання Т. Корзона, Хмельницький лише «підучився в школах чи в ксьондза Мокрицького на стільки, що міг писати листи польською» Щодо знання гетьманом воїнської справи він зазначав, що військове мистецтво той осягав не під час навчання, а через практику участі у Цедорській та Смоленській кампаніях, у спостереженнях за козацькими повстаннями. Утім, учений зауважував, що «військовим талантом не відзначався, але показав неабияку хитрість та спритність у спілкуванні з людьми» [95, с. 322].

А. Яблоновський уважав, що Б. Хмельницький міг навчатися в єзуїтському колегіумі в Ярославлі [82, с. 251]. В. Томкевич також схилявся до думки, що майбутній козацький очільник здобував освіту у Ярославській колегії єзуїтів. Історик звертав увагу на належне володіння гетьманом латинською та польською мовами, як у розмовній формі, так і на письмі [155, с. 49]. Учений відзначав знайомство Б. Хмельницького із традиціями ісламських держав, зокрема Кримського ханства та Османської імперії, що було наслідком його перебування в турецькій неволі.

У свою чергу Ф. Конечний, вважаючи, що всі прояви талантів, розуму та освіти серед козацьких очільників були наслідком впливу польської культури, бажав довести цю тезу на різних прикладах. Так, в аналізі діяльності Б. Хмельницького дослідник звернувся до порівняння його з особою іншого видатного гетьмана – Івана Мазепи. Історик відстоював думку, що обидва українські лідери, і

Хмельницький, і Мазепа, були польського шляхетського походження та здобували освіту в польських школах, якими керували єзуїти. Віднаходив Ф. Конечний паралелі також у їх зовнішній політиці – укладенні союзних договорів зі Швецією. Дослідник також наголошував, що обидва гетьмани керувалися не якимись вищими ідеями патріотизму чи боротьби за інтереси українського народу, православної віри або козацтва, а лише бажанням наживи та влади. Свідченням цього, на його думку, були наміри Б. Хмельницького та І. Мазепи утворити в Україні власні спадкові князівства [83, с. 168].

Визнаючи за Б. Хмельницьким чимало талантів, Л. Кубаля все ж був стриманий в оцінках його здібностей як полководця. Він зазначав, що «його [Б. Хмельницького. – І. Ч.] військові здібності важко було оцінити, бо перших п'ять років він мусив пристосовуватися до волі татар, котрі у військових справах мали вирішальний голос. І не так був щасливий на полі бою, як у домовленостях із іншими» [105, с.13]. Попри це історик звертав увагу на освіченість Хмельницького і перелічував, що той навчався «в Києві, у Ярославлі в єзуїтів, а можливо, й у Варшаві». Проте також, на відміну від багатьох інших дослідників, зауважував, що татарської і турецької мови він не знав та розмовляв з ханом через перекладача. Тому доходив висновку, що після битви під Цецорою майбутній гетьман перебував у полоні у Валахії, де не мав змоги навчитися цих східних мов [105, с. 19].

Високо оцінював здібності Б. Хмельницького та його лідерські якості О. Гурка. Учений називав його «винятково талановитим вождем». Водночас історик звертав увагу на ґрунтовну життєву школу та досвід у військовій справі й управлінні, які здобув майбутній козацький гетьман. Зокрема, він підкреслював можливості самовдосконалення, які відкрилися перед молодим Хмельницьким у часи його служби видатним вождям Речі Посполитої, і таким чином називав його «учнем Жолкевського» [77, с. 5].

Зі свого боку, не щадив зневажливих епітетів для Б. Хмельницького Ф. Равіта-Гавронський. Про його гетьманство дослідник зазначав, що «справді, було чому дивуватися: наполовину неписьменний чигиринський сотник, надутий горілкою та пихою, оголосив себе гетьманом і князем руським». Характеризуючи

українську владу, він зверхньо заявляв, що, відповідно до козацьких понять, панування «означало дозвіл на всіляку сваволю, на бездіяльність, на п'янство, хоча знали, що дорога від такої «держави» веде прямо на шибеницю» [127, с. 35]. Для Гавронського Хмельницький завжди був особою непередбачуваною, яка не керується якимись планами чи ідейними переконаннями. Дослідник постійно зазначав про метання гетьмана, що постійно змінював думку та плив за течією долі, використовуючи будь-яку можливість, щоб викрутитись із складних ситуацій і тому без вагань змінював свої задуми згідно із кон'юктурою даної миті. Учений зазначав: «Чого хотів цей неспокійний чоловік, гнаний вихором власної долі, не можна було напевно відгадати» [127, с. 71].

Важливим для істориків було також питання розвитку кар'єри Б. Хмельницького в усі роки, що передували вибуху національно-визвольної війни. Особливо промовистим було його ставлення до Речі Посполитої. Так змальовуючи портрет Б. Хмельницького, Л. Кубаля відзначав, що майбутній гетьман мав репутацію людини «безсумнівної вірності» і можна було цілковито довіряти його словам про те, що ніколи не бував у жодному заколоті. Свідченням цього була постійна участь козацького лідера у депутаціях до короля і призначення сотником після введення у життя Ординації 1638 р., що встановлювала таку можливість лише для беззаперечно лояльних осіб [105, с. 20]. А. Яблоновський наголошував на лояльності Б. Хмельницького до Речі Посполитої. Він зазначав, що майбутній гетьман «за прикладом батька «послушно» служив у Війську Запорозькому, одночасно мав повну довіру військового товариства» [82, с.251]. Історик розповідав про героїчну смерть Михайла Хмельницького у битві під Цецорою та перебування Богдана у татарській неволі. Науковець перелічував посольства до короля, у яких брав участь Хмельницький, та висвітлював розвиток його кар'єри, що відбувався за сприяння влади. В. Томкевич також відзначав приналежність Хмельницького до групи поміркованих та відданих Речі Посполитій козаків, доказом чого була його непричетність до повстань, посередництво у переговорах з владою щодо укладення миру після козацьких виступів 1630-х рр. та участі запорожців у майбутній турецькій війні [155, с. 49].

Отже, на думку більшості польських істориків Б. Хмельницький був людиною, яку сама доля відірвала від вірності обов'язкам та служби і штовхнула на шлях братовбивчої війни. Сам факт такої поведінки для дослідників був не новий, адже історія Речі Посполитої повнилась прикладами осіб, що довгі роки вірно служили державі і навіть обіймали високі посади в органах влади, однак через особисті кривди ставали на шлях повстання. Одним із таких бачили і майбутнього козацького гетьмана. Втім, історична значущість Хмельницького зпонукала істориків більш прискіпливо заглиблюватись у події його сімейного життя та міжособистісних взаємин, що у вирішальну мить спрямували козацького лідера на невластивий йому шлях збройного виступу проти влади.

Щоб підкреслити значення особистісного чинника в розв'язанні національно-визвольної війни та применшити значення національних, соціальних та релігійних причин повстання, Ф. Равіта-Гавронський робив акценти на ролі суперництва Хмельницького та Чаплинського за прихильність жінки. Дослідник звертав увагу на неформальний зв'язок Єлени з Богданом, називаючи її коханкою. Це мало знівелювати претензії козацького лідера, який буцімто вступив на шлях боротьби не через наругу над його сім'єю та приниження честі чоловіка, а лише заради помсти, як зраджений та покинутий молодого жінкою престарілий коханець. Описуючи колізії подій довкола Богдана Хмельницького та Єлени, дослідник відзначав, що вона добровільно вибрала підстаросту Чаплинського та одружилася з ним, відмовившись від союзу зі звичайним козаком. У підсумку Гавронський вказував, що «саме через неї, як за Єлену Троянську, і розпочалася війна» [127, с. 24].

Доволі критично оцінюючи стан суспільства в Речі Посполитій, що перебувала під суцільною домінацією шляхти, А. Ябоновський із розумінням підійшов також до обставин, що штовхнули майбутнього гетьмана до збройного виступу. Із часточкою фаталізму історик оцінив вплив сімейної драми Б. Хмельницького у її впливі на майбутні історичні події середини XVII ст.. Згідно з баченням ученого, «нещастя звело немолодого вдівця із романтичним невблаганним суперником, чатуючим на його згубу» Чаплинським [82, с. 251]. Однак основну роль у рішенні Б. Хмельницького підняти повстання науковець відводив саме його

особистим якостям – гордині, амбіціям, вправності та зухвалій сміливості. Завдяки їм, як уважав Яблоновський, він зміг поєднати власні кривди із загальною справою українського народу.

В. Томкевич також звертав увагу на сімейні обставини, що підштовхнули Б. Хмельницького на шлях війни. Вчений із деяким співчуттям поставився до таких причин і зазначив: «Чоловік понад п'ятдесятилітнього віку, батько великої родини, колись заможний, лояльний до держави громадянин, ще недавно відзначений особистою довірою короля та канцлера, тепер, через сваволю прикордонного авантюриста і його покровителя, був несподівано позбавлений майна і до того ж опинився під загрозою катівського меча, змушений був шукати порятунку на шляху, якого перед цим він старанно уникав, щоб зі зброєю в руках виступити як речник не лише власних кривд, але й загальної козацької справи» [155, с. 50].

У нашому дослідженні варто згадати про змальований образ гетьмана у єдиному після праці Ф. Равіти-Гавронського монографічному дослідженні біографії Б. Хмельницького авторства Януша Качмарчика, що вийшло друком у 1988 р. У своїх характеристиках вчений багато в чому наслідував тези, висловлені Л. Кубалею, однак уникаючи його антипатій та негативної образності. Так, ледь не дослівно за львівським вченим він повторив оцінку військових здібностей гетьмана, називаючи його «непоганим вождем», але зазначаючи, що про його таланти полководця ми не можемо вповні судити, адже він «підпорядковувався рішенням, які приймали його татарські союзники». Однак Я. Качмарчик наголошував на його «значних організаторських здібностях». Також услід за Кубалею вчений повторив порівняння Хмельницького із Кромвелем, при цьому відзначивши, що український лідер «все починав з нуля і все, чого досягнув, завдячував лише собі». Науковець звернув увагу на політичну школу, яку пройшов майбутній гетьман у часи Владислава IV, коли він у світі інтриг навчився підступам і мистецтву приховування своїх планів, що розвинув до рівня мистецтва. Особливо відзначив дослідник «неймовірну інтуїцію, що допомогла йому, найбільше у політичній площині, досягнути неймовірних успіхів» [286, с. 246].

Таким чином простежується велике зацікавлення польських істориків постаттю Б. Хмельницького та його особистісними характеристиками. Можна також зауважити відчутний вплив на змалювання вченими портрету гетьмана різноманітних ідей епохи неоромантизму, політичної кон'юнктури та концептуальних підходів, що домінували на початку ХХ ст. та в міжвоєнний період. Саме через це багато рис реального історичного персонажу затиралось, поступаючи місцем міфологізованому образу.

* * *

У польській науці, що працювали в період з кінця ХІХ ст. до 1939 р. чимало уваги приділялося вивченню причин, що призвели до вибуху такого масштабного і руйнівного для Речі Посполитої історичного явища, як національно-визвольна війна українського народу середини ХVІІ ст. Здебільшого вчені розглядали її як продовження цілої низки козацьких повстань, що раз у раз охоплювали українські землі ще з кінця ХVІ ст. Вони також зауважили тенденцію сталого зростання масштабів повстань, залучення до них щораз ширших кіл суспільства та піднесення дедалі нових, із кожним разом чіткіше сформульованих, гасел та вимог повстанців.

З-поміж причин Хмельниччини історики робили акцент на складнощах у господарських відносинах на теренах Наддніпрянщини, де в першій половині ХVІІ ст. відбувалася інтенсивна колонізація вільних степових просторів. Учені наголошували на гострій конкуренції між двома моделями освоєння земель та ведення господарства, що панували на цих територіях – дрібному та середньому фермерському господарюванні козаків та великими латифундіями магнатів, що базувалися на використанні селянської праці згідно із зобов'язаннями панщини. Історики вказували на експансію магнатів, що поглинали козацькі землі та намагались перетворити козаків на залежних від себе селян. Використовуючи усі свої владні впливи вони здійснювали заходи для дедалі більшого обмеження кількості козаків і перетворення виписаних із реєстру на своїх підданих. Одним із прикладів цього дослідники бачили конфлікт Б. Хмельницького із О. Конецпольським та Д. Чаплинським за хутір Суботів.

Серед інших причин повстання 1648 р. польські історики називали боротьбу козацтва за зрівняння зі шляхтою у станових правах та бажання розширити реєстр. Багато уваги науковці приділяли питанню іноземних інтриг, якими зовнішні вороги намагалися розпалити внутрішній конфлікт у Речі Посполитій. Зокрема серед таких виділяли релігійне питання, яке порушувала Османська імперія через своїх агентів серед православного духовенства. Акцентуючи на інтригах іноземців, польські дослідники, а особливо прихильники течії «історичного оптимізму», намагалися применшити роль внутрішніх причин повстання через вади устрою Речі Посполитої і цим виправдати її. Саме тому вони намагалися перенести вагу на зовнішні чинники і звинуватити чужинців у всіх бідах Польщі.

Важливими елементом у баченні польськими вченими Хмельниччини були також особливості змалювання образу козацького гетьмана. Дослідники були згодні у своїх оцінках постаті Б. Хмельницького, характеризуючи його як непересічну особистість та наділеного багатьма талантами лідера. Однак залежно від рівня антипатій чи симпатій до повстанців акценти робилися на різних його особистісних якостях – від підступного зрадника до геніального дипломата та організатора. У багатьох образах гетьмана відчутною є тенденція показати його втіленням ворожої для західного світу азіатської степової цивілізації. Тому незрідка траплялися змалювання Б. Хмельницького як варвара з непогамовними емоціями та бажанням руйнувати всі культурні здобутки. Таким чином, події Хмельниччини польські історики намагалися показати як боротьбу двох цивілізацій, протистояння ладу та хаосу.

РОЗДІЛ 3

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ: ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ В ПОЛЬСЬКІЙ НАУЦІ

Період перших років національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького отримав у польській історіографії та культурі

символічну назву «Епохи вогнем і мечем». Така назва була зумовлена величезною популярністю у польському суспільстві однойменного роману Генрика Сенкевича, що вийшов у світ у 1882–1884 рр. і здійснив глибокий вплив на польську історичну свідомість та сприйняття минулого польсько-українських відносин. Написаний у дусі неоромантизму та під впливом патріотичної ідеології твір увібрав у себе багато історичних міфів і стереотипів та сам був натхненником для появи нових. Роман був створений письменником під враженням від «Історичних нарисів» Людвіка Кубалі й транслиував ідеї історика на широкі суспільні маси поляків у модифікованій художній формі. Такий, пробуджений романом «Вогнем і мечем» інтерес суспільства до подій середини XVII ст., відобразився і на активізації дослідницької діяльності істориків над цією тематикою. Утім, зацікавлення історією Хмельниччини призвело до використання її в різноманітних творах, що мали слугувати вихованню патріотизму поляків на прикладах минулого та пропаганді антиукраїнських ідей. Саме тому описи подій 1648–1653 рр. часто обростали різними стереотипами, що тяжіли над польсько-українськими відносинами в XX ст.

3.1. Повстання 1648 року в баченні польських дослідників

В історичній свідомості поляків 1648 рік пов'язаний із часом стрімких кардинальних перетворень, коли Річ Посполита із регіонального лідера почала скочуватися до становища слабкого, дезорганізованого, часто керованого ззовні, краю. Трагічність цих подій посилювалася їх раптовістю та несподіваністю для сучасників. Для поколінь XIX та XX ст. було очевидним, що саме від 1648 р. розпочалось падіння польсько-литовської держави, що розтягнулось на ледь не півтора століття. Попри окремі яскраві перемоги, як-от тріумф на вимір європейської слави 1683 рік у битві під Віднем, уже ніщо не могло відвернути трагедії втрати польським народом його суверенітету. Так, М. Дубецький вважав, що рік початку Хмельниччини став «молотом історичної долі, який був покликаний зруйнувати державну побудову давньої Польщі» [73, с. 2]. З подібних позицій оцінював значущість цих подій учений, який працював уже в міжвоєнний період – В. Томкевич. Історик наголошував, що «рік 1648 став по-справжньому переломним

у історії давньої польської держави – відтоді розпочалося її повільне падіння, що тривало півтораєста літ» [155, с. 53]. Попри різноманітні обґрунтовані наукові пояснення причин Хмельниччини в уявленні широких мас польського суспільства цей рік таки залишається овіяним лиховісним містичним ореолом, який чудово передав Генрик Сенкевич в своєму романі «Вогнем і мечем», коли «розмаїті знамення в небі й на землі віщували невідомі напасті й надзвичайні події». [224, с. 23]

Першою з поразок польського війська у 1648 р. була битва під Жовтими Водами. Вона набула в історичних уявленнях поляків важливого символічного змісту як останнє збройне змагання європейського лицарства із дикими азіатськими силами на найвіддаленішій заставі Західної цивілізації. Саме тому Жовтоводська битва зображувалась вирішальним, останнім змаганням польського воїнства за панування над Нижнім Подніпров'ям. Із нею пов'язувався кінець просуванню «польського плуга» на простори Великого Степу. Таку характеристику першої битви національно-визвольної війни дав, зокрема, М. Дубецкий. Історик наголошував, що «в степах під Жовтими Водами власною кров'ю лицарі написали рішуче зречення всіх впливів та прав на Дике Поле, на цей шлях до морських хвиль та кримських узбережь» [73, с. 3]. У польській історичній свідомості ця баталія набула міфологізованих рис місцини величних діянь лицарства Речі Посполитої, що на межі цивілізованого світу і диких просторів зіткнулося з темними варварськими ордами та першими прийняло на себе їхній удар. Саме на цій «ниві крові», згідно з неоромантичними візіями подій, героїчні, але малочисельні польські звияжці полягли в нерівному бою, виконуючи свій обов'язок перед батьківщиною. У художньому змалюванні Г. Сенкевича, яке передавало всі уявлення поляків про ці події і нав'язувало подібне бачення їхнім наступним поколінням, битва була експонована як протистояння шляхетної хоробрості молодого героя Стефана Потоцького підступові та сітям зради, сплетеним Б. Хмельницьким. Таким чином формувався образ юного героя, що гине у самовідданій боротьбі за ідеали, що мало слугувати прикладом для наслідування молодим поколінням поляків.

У праці, присвяченій життю Владислава IV, А. Слівінський звернувся до аналізу подій перших місяців 1648 р. Історик зазначав, що на звістку про початок козацького виступу, король відреагував заборonoю для гетьмана М. Потоцького розпочати придушення повстання. Монарх відразу особисто вирушив на Україну, щоб мирно врегулювати проблему та з надією спрямувати козаків у похід на турецькі володіння. Учений вказував, що у цей час Владислав IV «був єдиною особою, що могла погасити розшалілу пожежу та зупинити найстрашнішу бурю, яка будь-коли вдиралася в Польщу» [150, с. 213]. Однак такі заходи правителя були зведені нанівець через запізнiле прибуття листів із його наказами, коли військові дії уже були у самому розпалі, а польські війська зазнали поразок під Жовтими Водами і Корсунем. Остаточним ударом по можливості припинення війни на самому її початку була несподівана смерть шанованого серед козаків короля.

Важливими в дослідженнях Хмельниччини були звернення вчених до питання чисельності ворогуючих армій. Керуючись різноманітними патріотичними мотивами чи історичними міфами дослідники часто свідомо завищували або занижували кількість військ та втрат, щоб показати битви в особливому героїчному ракурсі. Таким чином, одна сторона зображувалась хоробрими звиязцями, які протистоять значно переважаючим силам ворога. У такому ж дусі історики часто применшували військові втрати сторони, якій симпатизували, та перебільшували їх у суперника. Таким чином, згідно з підрахунками Ф. Равіти-Гавронського, коронна армія у битві під Жовтими Водами складалася з 1200 кварцяного війська, 800 драгунів та 7 панцерних або т.зв. козацьких кінних хоругв. Натомість об'єднаного козацько-татарського війська він нараховує до 20 тис. [129, с. 88]. Т. Корзон згадував серед коронних військ лише 1200 «добірних жовнірів», які рухалися по суші, та 6 тис. реєстрових козаків, що пливли по Дніпру [95, с. 323]. В. Смоленський подав цифру 6 тис. польського війська на чолі із Стефаном Потоцьким, однак не навів жодних даних щодо козацько-татарських сил [134, с. 201]. У баченні А. Яблоновського, військо С. Потоцького було лише «розвідницькою групою» [82, с. 252].

В описі битв під Жовтими Водами Ф. Равіта-Гавронський наголошував на вирішальній ролі у всьому зіткненні масового переходу на сторону повстанців різних загонів коронних військ, сформованих із українців. Першими із них були реєстрові козаки, що відразу вдарили по підрозділах Стефана Потоцького із тилу. Відтак на бік Хмельницького почали переходити кінні панцерні хоругви. Це все унеможливило результативну оборону й змусило польське командування вдатися до переговорів із повстанцями. Дослідник зауважує, що молодому Потоцькому та його людям дозволили вільно відступити, взамін за здачу козакам гармат. Однак це не допомогло і лише залишило польські війська «безборонними» перед діями зрадливого козацького гетьмана, що і не думав відпускати поляків [129, с. 88]. Після цього будь-які надії на переможне для коронного війська завершення бою виявилися марними. Захисні шикування возів їхнього невеличкого табору були розірвані ворожим наступом, а польські воїни або загинули або потрапили в полон до татар.

Більш розгорнутий опис боїв під Жовтими Водами подав варшавський історик Т. Корзон. Учений розповідав, що 16 травня 1648 р. біля «глинистих озер, які називають «Жовтими Водами» юнак Стефан Потоцький зустрівся з татарами Тугай-бея, січовою громадою Хмельницького та реєстровими козаками, що збунтувались, повбивали своїх полковників та вибрали собі за старшого татарина Джелалі (Джеджалія)» [95, с. 323]. Першими «зі страху або через зраду втекли драгуни», однак 300 шляхтичів вирішили до кінця оборонятися в таборі з возів і «з незрівнянним героїзмом відбивали напади ворога». Утім, щоб вийти із цієї ситуації, «Хмель вдався до зради» і запропонував вільний відступ в обмін на гармати. Отримавши від козаків обітницю, було виконано їхні вимоги, але гетьман несподівано вдарив на відступаючих поляків. В описі цих подій Т. Корзон звинуватив Б. Хмельницького у втраті коронного комісара реєстровців Шембека та зазначав, що він «не пожалів і гетьманського сина», натякаючи на його вбивство [95, с. 323]. Інший представник варшавської історичної школи та прихильник ідей «історичного оптимізму» В. Смоленський називав Жовтоводську битву «жахливою поразкою» для польського лицарства, із якої жоден тоді не повернувся додому –

частина, на чолі із померлим від ран С. Потоцьким, загинула, а решта – пішла в неволю [134, с. 201].

У діях командування коронних військ В. Томкевич відшукав низку причин їхньої поразки у боях проти козацько-татарських сил. Учений зауважив, що військові загони, що рухались до Жовтих Вод по суші, значно відставали від реєстрових козаків, що пливли Дніпром. Така відсутність координації розривала зв'язок між обома частинами армії, які навіть не знали, що діється з іншою їх групою. Цим скористався Б. Хмельницький, не допустивши до їх об'єднання і поступово блокуючи загін С. Потоцького та перетягаючи на свою сторону реєстровців і зрештою знищуючи коронні війська. Учений покладав частку вини також на коронного гетьмана М. Потоцького, який, навіть довідавшись про зраду реєстрових козаків, не прийшов на допомогу синові, а почав відступати вглиб України, побоюючись поширення повстання на своїх тилах [155, с. 52–53].

Слід звернути увагу, що у своїх дослідженнях польські історики здебільшого розглядали битву під Жовтими Водами та бої під Корсунем 25 травня 1648 р. як єдиний комплекс подій і не розділяючи їх. Головну увагу дослідники зосереджували на проблемі виявлення причин такої несподіваної катастрофи польських військ, що спіткала їх у цих боях. Так, у баченні А. Яблоновського, причиною поразки коронних військ у битві під Корсунем був їх «пригнічений моральний стан», викликаний «нечуваним до того фактом козацько-татарського союзу». На думку історика також істотно вплинув на долю протистояння перехід реєстрових козаків на бік повстанців. Це все у сумі дало змогу «легко розгромити цвіт польського лицарства, що впав на побойовищі» [82, с. 252].

Ф. Конечний покладав частину вини за вибух повномасштабної війни на гетьмана Миколая Потоцького. Учений вважав, що він допоміг різноманітним розпалювачам конфлікту з числа православних попів – таємних агентів на службі Османської імперії – тим, що «самовільно, без королівського наказу, взявся роззброювати козаків» [84, с. 120]. Причину цього дослідник бачив в особистій позиції можновладця, що протистояв королівським планам боротьби з турками та завоювання чорноморського побережжя, бажаючи таким чином уникнути

збільшення козацького реєстру, внаслідок чого могла зменшитись кількість робочої сили у його власних маєтках. Зачеплені самим Потоцьким козаки розбили його сили під Жовтими Водами. Утім, слід звернути увагу, що, розповідаючи про цю битву, історик наголошував на участі в ній тільки козаків, а згадка про прибуття татар стосувалася лише бою під Корсунем.

Із подібними звинуваченнями в бік М. Потоцького погоджувався і В. Томкевич. Учений зазначав, що до поразки польських сил великою мірою спричинилися недоліки особистості гетьмана та його характеру, основними із яких він називав схильність до зловживання алкоголем та жорстокість. Саме впертий гетьман відмовився виконати королівські накази не вдаватися до збройних дій та взявся силою наводити порядок. Подібно польський командуючий відмовився від допомоги місцевих магнатів, щоб не ділити із ними славу переможця. Утім, попри критичні зауваження, В. Томкевич схвально оцінив план М. Потоцького щодо військових дій проти повстанців. Зокрема, серед переваг його стратегічного задуму називав ідею боротьби із козаками у степах, завдяки чому можна було уникнути поширення повстання на терени південних воєводств. Однак цей план був невдало реалізований, і через розділення військ ворогам вдалося частинами розбити ослаблену цим армію Речі Посполитої [155, с. 52–53]. Іншу причину поразки у жовтоводсько-корсунській кампанії В. Томкевич віднаходив у попередньому військовому досвіді М. Потоцького. Історик уважав, що гетьман вдався до цієї ж стратегії, яка принесла йому перемогу над козацьким повстанням 1637 р. Здобута в минулому перемога над повстанцями вселила у польського командира почуття зверхності та легковажності стосовно супротивника. Однак Б. Хмельницький діяв кардинально іншим шляхом, а ніж Павлюк, і цим зруйнував увесь задум Потоцького [152, с. 261].

Із дещо іншого боку підходив до оцінок подій І. Хшонщ. Учений, на основі вивчення великого пласту історичних джерел, дійшов висновку, що гетьман М. Потоцький у своїх діях керувався саме інструкціями короля Владислава IV і передовсім вислав до повстанців посланців із пропозиціями їх повного помилування за умови полишення всіх військових приготувань. Самому ж Б. Хмельницькому він

обіцяв вирішення на його користь справи суперечки за володіння Суботовим [69, с. 10]. У подальших збройних діях історик відзначав винятково швидку реакцію Потоцького на початок повстання й активну відповідь на загрози. Причину невдачі польських сил І. Хшонц бачив у неточних даних розвідки, що не повідомила про козацько-татарський союз, та у зраді реєстрових козаків, які попри присягу перейшли на сторону повстанців [69, с. 14].

Слід звернути увагу на різноманітність поглядів на причини поразки коронних військ у битвах під Жовтими Водами та Корсунем у сучасній польській історіографії. Більшість дослідників традиційно покладає вину у розгромі на гетьмана М. Потоцького. Наприклад, Т. Кшонстек вважає, що вирішальною була недооцінка гетьманом його повсталого суперника. Окрім цього, на його думку Потоцький насправді не мав плану дій і, реагуючи ситуативно, прийняв цілу низку хибних рішень [312, с. 134]. Натомість В. Бернацкі більш обережно оцінював дії польського командуючого. Він зазначає, що коронні війська насправді мали чітко випрацьований план дій, який створив Стефан Чарнецький. Однак фатальними для результатів кампанії були дії польської розвідки, яка не мала жодних відомостей про укладення союзу між козаками і татарами та їхні спільні дії. Учений також звинувачує коронного гетьмана у зволіканні та ненаданні допомоги військам С.Потоцького, що потрапили в оточення, хоча для цього були всі можливості [262, с. 186].

Серед зацікавлень польських дослідників була проблема переростання локального козацького виступу, яким було повстання Б. Хмельницького навесні 1648 року, у масштабну війну, що охопила всі українські землі та загрожувала перекинутись на етнічні польські та литовські терени. Важливим елементом цієї дослідницької проблеми було вивчення формування та еволюції вимог, за здійснення яких боролися повстанці. Так, А. Яблоновський уважав, що перші вражаючі перемоги цілком не підважили раціональної та виваженої позиції Б. Хмельницького, який улітку 1648 року продовжував відстоювати дуже помірковану програму. Гетьман тоді висловлювався виключно згідно з бажаннями Війська Запорозького, що передбачали лише відміну пунктів Ординації 1638 року

про встановлення козацької старшини із представників шляхти та збільшення реєстру до 12 тис., що їм попередньо обіцяв сам король Владислав IV [82, с. 253]. Усі інші рішення він віддавав на волю прихильного до козаків монарха. Однак ці плани зруйнувала смерть польського короля, а уряд Речі Посполитої сам ніяк не зміг удатися до будь-яких раціональних ініціатив.

Ф. Равіта-Гавронський, що ставився з неприхованою антипатією до будь-яких українських визвольних рухів, робив наголос на існуванні великої змови серед населення України. На його думку, початок повстання Б. Хмельницького був лише приводом до загального вибуху ненависті та бажання грабувати, що жевріло в помислах українців. Він наголошував, що «усюди поміж темного селянства панувало бажання нестримного руйнування. Ніхто нікого не питав, що і як буде будувати на руїнах. Сваюля, що вибилась із риз, не думала про завтра. Був кращим той, хто приласкав у собі найгірші інстинкти» [127, с. 37]. Звістки про перемоги козаків у перших битвах відразу вивільнили всю, сповнену хаосу, силу соціальної ненависті до всього, що було трохи вищим своєю культурою, заможнішим та успішнішим, що підносилось понад рівень української черні. Гавронський, звертаючись до образних категорій, наголошував, що серед заграва повстання «ідея руйнування та зради йшла попереду козацьких військ наче криваве гасло» та вже торувала шлях для знищення усієї польської цивілізації в Україні [127, с. 37].

У баченні Ф. Конечного Б. Хмельницький навіть після здобутих перемог лише погрозами міг залучити більшу кількість українського населення у шереги своїх військ. На переконання дослідника, «татари оголосили, що кожен православний, який не стане під стяг Хмельницького, буде ними забраний у неволю, і лише завдяки такому терору його сили змогли швидко вирости до 100 тис. чол.» [83, с. 138]. Історик також намагався пояснити дії козацьких очільників у їхніх планах походу на захід особливостями стратегії повстанських армій. Він уважав, що таке величезне, але безладне і спрагле наживи військо, можна прогнати лише через пограбування чимраз нових територій. Тому повстанці не могли довго затримуватись на одному місці, адже мусили перебувати в постійному русі задля пошуку здобичі. До питання татарських погроз полонення українського населення,

яке не приєдналося до повстання, звертався у своїх дослідженнях В. Собеський. Однак вчений пов'язував їх із політикою султанського двору в Стамбулі й вважав, що такі ідеї були сформовані саме турками та Константинопольським патріархатом. Таким чином, наголошував учений, Порта хотіла змусити всіх православних в Україні стати на шлях релігійної війни проти католиків [139, с. 227].

М. Бобжинський дещо з іншої позиції підходив у дослідженні розростання повстання та охоплення ним великих територій України. Науковець бачив причину поширення повстанського руху на щораз нові групи населення в його соціальній основі та ідеях, які були близькі широким масам. На думку історика, козацтво, яке становило інтегральну частину населення України, стало виразником його поглядів та устремлінь. «Козаки розбудили почуття свободи серед сільського населення південних воєводств, скерували його проти їхніх же польських та руських панів, використали стихію його соціальної неприязні та нав'язали себе за керманичів» [61, с. 174]. Це все посприяло поширенню соціальної боротьби з далеких прикордонних теренів углиб держави, у землі, багатство яких становило підвалини могутності правлячих у Речі Посполитій магнатів та шляхти.

Цілком інакше підходив до оцінок конфлікту в Україні О. Гурка. Його учений вважав громадянською війною, викликаною засиллям магнатів та беззаконням, що панувало у суспільно-політичних відносинах Речі Посполитої. На підтвердження цього історик наводив факти масового приєднання шляхти, що мешкала в Україні, до повстання. У своїх спостереженнях науковець спирався на дослідження списків козацького реєстру, проведені українським істориком В. Липинським [217]. На основі цього історик стверджував про присутність серед повстанців «тисяч шляхтичів із провідних польських родин, не лише грецької віри чи з дисидентів, але і римської, незрідка навіть членів сенаторських родів» [77, с. 5].

Важливими для польських істориків були питання можливості зупинити повстання до моменту його переростання у масштабну війну та рівня дієвості переговорів між владою і козацтвом задля мирного врегулювання конфлікту. Так, Ф. Равіта-Гавронський критично ставився до ідей урегулювання конфлікту через переговори та підписання договору із повстанцями, які у цей час підтримував

канцлер Єжи Оссолінський та його прибічники. Такі ініціативи історик називав спробами «приласкати потвору», які могли закінчитися для польської сторони лише фатально. Одним із творців цієї шкідливої для Речі Посполитої політики дослідник уважав воєводу Адама Кисіля, якого характеризував як «людину нерішучу, ненадійну, нечітку, що бажала прислужитися обом сторонам» [127, с. 29].

Подібні оцінки результативності переговорів між владою та повстанцями висловлював О. Халецький. Попри прихильність до ідей федералізму та мирного єднання народів, що населяли простори між Балтійським та Чорним морями, історик уважав, що дійти до консенсусу й нового поєднання між Річчю Посполитою та козацтвом у цей час було неможливо. Такі свої погляди О. Халецький пояснював, вказуючи на розмах бажань повстанців, які відчували смак перемог і не погоджувалися на обмежені пропозиції польської сторони. Іншим чинником, що, на думку вченого, унеможлиблював примирення, був рівень ненависті між сторонами та виявлена ними брутальність [80, с. 147].

Критично підійшов до оцінок діяльності польської сторони В. Конопчинський. Історик уважав, що у роздмухуванні війни велика частка вини лежала на «партії війни» з-посеред можновладців, що не бажали йти на компроміс із повстанцями і вміли розмовляти лише з позиції сили. Провідником цього угруповання був князь Єремія Вишневецький, який зібрав довкола себе значну частину шляхти, що вирізнялася своєю непримиренністю. Саме український магнат звів нанівець різноманітні мирні ініціативи королівської канцелярії своїми жорстокими каральними акціями, якими сподівався пацифікувати повстанський рух у власних маєтках. Таким чином була зруйнована можливість припинення конфлікту у час, коли взаємна згода ще була можлива. Пунктами примирення, на думку історика, могли стати доволі помірковані вимоги козацької сторони – самоуправління на теренах на південь від Білої Церкви, збільшення козацького реєстру до 12 тис. та повернення православним відібраних у них церков та маєтностей. Це у свою чергу відповідало і задумам короля Владислава IV щодо поступок козацтву [90, с. 4–5]. Однак усі ці ініціативи покійного монарха та

продовжувача його лінії канцлера Є. Оссолінського наштовхнулися на звинувачення у зраді, що їх висунула войовнича шляхта.

Із більшою дозою критики, до войовничих настроїв серед шляхти ставився В. Смоленський. Учений вважав, що до прибічників князя Яреми належали автори сеймової конституції 1638 року, які вже тоді показали себе непримиренними ворогами козацтва, яке хотіли перетворити у своїх селян-кріпаків або повністю винищити[134, с. 202]. Історик також наголошував, що переговори між повстанцями та владою були зірвані через самовільні дії Є. Вишневецького, який на чолі власних надвірних військ розпочав наступ проти повстанців.

Із дещо відмінними поглядами виступав В. Томкевич. Історик вважав, що головну роль у цей час відігравала партія мирного розв'язання конфлікту на чолі з керуючим тоді державою канцлером Є. Оссолінським, що задумав використати ситуацію, що склалася, для реалізації грандіозних антиосманських задумів померлого Владислава IV. Політик планував через мирні домовленості спрямувати величезні козацькі сили для походу проти турків і татар, а також залучити до цієї війни Москву [155, с. 56]. Оссолінський не бажав, щоб командування об'єднаними силами потрапило в руки амбітних князів Вишневецьких чи Радзивілів. Саме тому влітку 1648 року «армію мобілізувати почали лише заради постраху», не плануючи вдаватися до радикальних збройних рішень у козацько-польському конфлікті. Утім уже на початковому етапі кампанії, як звертав увагу історик, виникли гострі суперечності за лідерство у військах між призначеними сеймом командирами та князем Вишневецьким, кожен із яких окремо збирав прихильні до себе полки. У зриві мирних ініціатив В. Томкевич звинувачував Б. Хмельницького, який, на його думку, лише затягував переговорами час для завершення мобілізації власних військ та отримання допомоги із Криму.

Для польської історичної пам'яті битва під Пилявцями стала символом та квінтесенцією усіх вад шляхетського суспільства І Речі Посполитої, що тягнуть за собою катастрофи національного масштабу. Удаючись до демонстрації ганебних наслідків станової свідомості та поведінки шляхти, польські дослідники, втім, уникали визнання талантів Б. Хмельницького, що здобув цю перемогу завдяки

військовій хитрості. У їхньому викладі, Пилявецький розгром був результатом виключно психічного та морального стану вищих верств польського суспільства. Здебільшого на прикладі Пилявців описували егоїзм різноманітних посадовців та політичних фракцій і наголошували на потребі міцної вождівської влади. Особливо такі тенденції проявлялись у часи II Речі Посполитої, коли частина науковців стала речниками ідей авторитарного режиму маршала Ю. Пілсудського.

Згідно з поглядами М. Бобжинського, Пилявецька кампанія коронних військ була карним походом у відповідь на поразки весни 1648 року. Рішення про такі заходи було прийняте шляхтою на сеймі під враженням від звістки про розгром коронних військ гетьмана М. Потоцького. Однак увесь організаційний бік таких заходів був похований звичною для тогочасного польського суспільства шляхетською анархією. Науковець у дусі ідей «історичного песимізму» зазначав, що саме сеймове рішення про скликання посполитого рушення та верховне керівництво сеймом над армією у час безкоролів'я «внесло у його шереги парламентарну анархію та сеймикування», цілковито розладнавши військову дисципліну [61, с. 173]. Нездатні до адекватних рішень аристократи поставили на чолі армії аж трьох бездарних регіментарів та 26 комісарів. Саме відсутність єдиного командування, безлад у величезному війську, що не здатне було до швидких маневрів, та пихатість шляхти історик бачив головними причинами ганебної втечі польських вояків [60, с. 214].

Подібні погляди щодо битви під Пилявцями висловлював А. Яблоновський. Історик вважав, що Б. Хмельницький повів свої війська на терени Західної України, щоб поставити перед ними конкретну бойову ціль і таким чином не допустити до розладу дисципліни у їхніх шерегах. До таких дій гетьмана підштовхувала відсутність прогресу в переговорах із польським урядом, який не здатен був прийняти якесь рішення щодо козацьких вимог, унаслідок чого повстанці втратили бажання продовжувати такі перемовини. З іншого боку, козацтво своїми рішучими діями виказувало готовність відстоювати на виборах короля кандидатуру найбільш привабливого для них королевича Яна Казимира. Утім, влада Речі Посполитої не бажала чекати аж до завершення елекційного сейму і вирішила придушити

повстання, виславши численне військо, якого цілком мало вистачити для реалізації дорученого їм завдання. Однак усі ці заходи занапастило призначення невідповідних командирів. Серед них особливої критики вченого зазнала особа князя Домініка Заславського. Саме вожді армії та великі пани, як звертав увагу науковець, першими кинулись втікати лише через чутку, що до повстанців прибуло підкріплення татарської орди. Вони ж потягнули за собою до втечі й решту війська [82, с. 253]. Ця поразка, як наголошував дослідник, віддала на розграбування натовпам покозаченого простолюду ціле Поділля та Волинь.

В оцінках Ф. Равіти-Гавронського пилявецька перемога «була для самих козаків незрозуміла», адже польське військо саме розбіглося. Однак, в описі цього зіткнення вчений подає деякі тактичні подробиці та факти з перебігу боїв. Так, він відзначив надмірні розміри закладеного коронними військами табору, що ускладнювало його оборону за недостатньої кількості жовнірів. У зображенні битви дослідник звертав увагу на удар козацьких військ у центр польського табору та дії татар на його флангах. На такі рішучі зачіпні дії польські командири відповіли рішенням про відступ. Саме в цьому історик бачив причину катастрофи. Слушні поради комісара Остророга про відступ з використанням оборонного шикування з возів не було взяте до уваги і проведено швидке виведення воїнів лише кінно, що, як і передбачав цей командувач, перетворилося на панічну втечу [127, с. 45].

В. Чермак всеціло пояснював поразку коронних військ у битві під Пилявцями перевагами козацької армії. Він наголошував на факті, що «козаки становили військовий матеріал першого ґатунку, чудово пристосований та здібний до пішої служби» [70, с. 219]. Саме вони задовольняли всі потреби польського війська у пішому контингенті у попередніх війнах, і їх нестача суттєво підкосила боєздатність армії Речі Посполитої. У битві під Пилявцями «виявилась уся перевага цих неотесаних, але хоробрих піхотинців над польською кавалерією». На полі битви «не стояв якийсь натовп безладного селянства проти полків польського лицарства, але навпаки – по один бік воювала нерегулярна, але чисельна і досконало пристосована до застосування вогнепальної зброї піхота, а по інший – здебільшого натовп шляхти на конях, відвиклий від військової служби і здатний лише до фехтування на

холодній зброї» [70, с. 219]. У цих боях учений бачив закономірну перевагу застосування мушкетів проти безсилих щодо них шабель.

Пилявецьку військову кампанію В. Смоленський убачав наслідком суперечливої політики польських посадовців та магнатів. Учений зазначав, що польська партія миру на чолі з Є. Оссолінським вислала для переговорів із Б. Хмельницьким православного брацлавського воєводу А. Киселя, одночасно сейм вирішив продовжувати війну аж до моменту укладення договору. Утім основна вина у зруйнуванні переговорів, на думку історика, належала князю Яремі Вишневецькому, що самовільно розпочав переслідування козаків. У відповідь на це Хмельницький удався до збройних дій та заклав укріплений табір під Пилявцями, який пихата шляхта називала «пилявецьким курником» і погрожувала закидати шапками. Утім, польське військо, що взялось за облогу і якого загалом В. Смоленський налічив разом із обозною челяддю 200 тис., «розбіглося на відголос криків «алла!» і звуки гарматних пострілів». Зазначаючи про цілком невеликі втрати в 300 чол., все ж дослідник називав цю битву «пилявецьким погромом» [134, с. 203].

У недовірі до польських військ, що не бажали вступати у вирішальний бій із повстанцями, В. Томкевич звинувачував їхніх очільників, які, на його думку, заздрили Є. Вишневецькому і не хотіли в разі перемоги допустити, щоб заслуга в цьому дісталася князеві [153, с. 244]. Історик також наводив цікаві дані про рішення ради командирів ще під час бою 23 вересня 1648 р. здійснити наступної ночі відступ до Старокостянтинова. Звістка про це збурила у польському війську неспокій і призвела до перших дезертирств польської шляхти. Таким чином, згідно з описами В. Томкевича, втеча польської армії вночі з 23 на 24 вересня була закономірним наслідком важкого становища королівських військ, а не спонтанного вибуху паніки [153, с. 246]. Результат битви під Пилявцями В. Томкевич називав «однією із найганебніших поразок в історії польської зброї», адже без єдиного командира польські вояки «билися хто хотів і як хотів», а на звістку про прибуття татар усі втекли без бою. Історик заявляв, що таке становище польської армії було зумовлене самими цілями, які перед нею ставили верховні очільники у Варшаві із середовища «партії миру» на чолі з Є. Оссолінським [155, с. 57]. Вони, на його думку, взагалі не

планували, щоб армія, яка мала слугувати лише цілям погрози повстанцям, вступала у якесь важливе збройне зіткнення.

Із тактичного боку аналізував битву під Пилявцями М. Кукель. Учений зазначав, що причиною поразки польських сил був їх організаційний та моральний стан. Армію Речі Посполитої у цьому зіткненні він називав «імпровізованою», адже була складена з різноманітних, незлагоджених між собою елементів. З іншого боку, дослідник вказував на «безсилість кавалерії проти мас козацької піхоти, підтриманої незліченними роями легкої татарської кінноти». Битву історик називав «катастрофою матеріальною і моральною, коли пропав доробок недавно згаслого короля Владислава IV» [109, с. 98].

Із певним сарказмом поставився до подій битви під Пилявцями В. Конопчинський та, вдавшись до гри слів і звуків, назвав її «плюгавецькою ганьбою». Історик вказував, що в цьому зіткненні «майже без бою 34 тис. найкращого лицарства розбіглося, залишивши «хамам» на здобич гармати, провіант та безцінні скарби» [90, с. 5]. Для іншого представника табору націонал-демократів В. Собєського події пилявецької кампанії стали справжнім символом деградації суспільно-політичного ладу Речі Посполитої, де панівна, сповнена анархії, шляхта не виконала свій головний обов'язок із захисту вітчизни й ганебно втекла з поля битви, залишивши державу на межі загибелі. Налаштований скептично до шляхти історик порівнював її із міщанами Львова, що в найскладнішій ситуації таки стали зі зброєю в руках на шляху ворожого наступу та оборонили рідний край [139, с. 227].

Цікаві факти про події боїв під Пилявцями навів О. Гурка. Учений зазначав, що чи не найгероїчніше в битві повів себе критикований багатьма польськими дослідниками А. Кисіль. Саме він на чолі з власним військовим підрозділом першим атакував війська Хмельницького, займав найнебезпечнішу ділянку поля битви і відступив із нього аж під ранок, «коли, наче за його плечима, всі на кшталт героїв «Вогнем і мечем» ще вночі найганебніше втекти». Отож А. Кисіль «із честю вийшов із пилявецької ганьби» [77, с. 13]. Іншим героєм битви О. Гурка називав Кшиштофа Арцішевського «котрий не лише з-під Пилявців спокійно відійшов, але ще

хитрощами вчинив так, що козаки кілька годин не підходили до цілком покинутого табору і скарбів» [77, с. 15].

Одним із найбільш знакових польських діячів у перші роки Хмельниччини вважався князь Єремія Вишневецький. Для багатьох сучасників та нащадків його постать була втіленням ледь не ідеального представника шляхетського «сарматського народу» з цілим набором їхніх ментальних рис. Цей часто ідеалізований образ князя використовували і польські митці та науковці наприкінці XIX та першій половині XX ст. як виховний ідеал для молодих поколінь поляків. Особливо вагомим було зображення Вишневецького у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», що стало ледь не еталоном навіть для наукових досліджень його постаті. Однак історичні факти подій, пов'язаних із діяльністю магната, були далекими від однозначних позитивних образів та часто ставили перед істориками завдання виправдання польського національного героя задля підтримання патріотичних традицій. Такими суперечливими були вчинки Єремії Вишневецького в останні місяці 1648 року. Найдражливішим питанням, що повстало перед дослідниками біографії князя, був його відступ, а *de facto* втеча, зі Львова з усіма військами та зібраними львів'янами грошима, після його урочистих обіцянок обороняти місто, та повторення такої поведінки князя вже в Замості.

Створюючи з князя Єремії Вишневецького легендарний образ героя-оборонця вітчизни, Л. Кубаля прямо наголошував, що не треба вірити свідченням історичних джерел про дії магната щодо Львова і його мешканців – «цей вчинок Вишневецького був би гідний осуду, якби ми хотіли вірити тогочасним реляціям, що він залишив місто зі всіх сторін оголене й до оборони цілком невідготовлене» [101, с. 90]. Натомість історик сконструював апологію князя Яреми, подаючи його дії як рішучу та єдину раціональну відповідь великого стратега та вождя народу на існуючі загрози. Він наголошує, що, попри усі взяті на себе зобов'язання, князь не міг залишати військо у Львові, де б воно потрапило в оточення, і мусив виконати «місію оборони цілої держави, створити нову армію та повести за собою всю шляхту» [101, с. 91]. Ф. Равіта-Гавронський, підтримуючи створення в особі Є. Вишневецького образу ідеального героя та батька народу,

намагався уникнути висвітлення фактів, що компрометували князя. Так, він відзначив, що український магнат очолив оборону Львова, але не розповів про подальше полишення ним міста напризволяще [127, с. 46].

Діяльність Є. Вишневецького у Львові описував у піднесених формах також В. Томкевич. Учений наголошував, що «перехід командування до Вишневецького приніс спасенні результати», адже завдяки цьому зникли всі суперечки, у війську запанувала дисципліна, а міщани на заклик князя присвятили себе праці на благо оборони. При таких описах історик доходив висновку, що все це свідчить про великі здібності князя і «з цілковитою певністю можна стверджувати, що ніхто інший у таких умовах та в такий короткий час не зміг би зібрати такі великі кошти і з деморалізованих поразкою створити кількатисячне збройне військо» [153, с. 252]. Описуючи потаємну втечі князя Яреми з військом та грошима, В. Томкевич зазначав, що цей вчинок був виявом невдячності щодо львів'ян, однак «тут йшлося про щось більше, ніж одне місто». Учений уважав, що Львів має низьку обороноздатність і тому там, на його думку, не можна було залишати війська, які мали стояти на сторожі теренів у глибині Польщі. Утім, уже далі історик описував необхідність такої оборони у фортеці Замостя, яка знову ж при наближенні козаків була залишена князем. Такі вчинки дослідник називав «єдино можливим виходом» і наголошував, що «верховний вождь, який поклав на свої плечі оборону цілого краю, не міг інакше вчинити» [153, с. 256].

У творах Ф. Равіти-Гавронського саме Вишневецький згаданий серед головних командувачів обороною Замостя і наголошено, що він «хоробро захищав» місто. Водночас, в описах українських сил дослідник презирливо писав, що «Хмельницький напоював козаків горілкою і до штурмів заохочував», із яких усі завершувались значними їх втратами, через що гетьман «погрожував, пінився зі злості, Господа Бога закликав» [127, с. 47]. Відхід козацьких армій із-під фортеці вчений пояснював отриманим від польської сторони викупом [129, с. 94] або наближенням зими, що змушувала повстанців перебувати «в насторожі перед відрізанням від гнізда козаччини» [127, с. 48].

Описуючи вихід Вишневецького із Замостя, В. Томкевич пояснював його бажанням князя діяти разом із загонами кавалерії задля здійснення набігів на козаків та, щоб «заслонити дорогу на Варшаву». Однак учений відразу ж подавав факти, що «ця кавалерія, яка налічувала лише 4000 коней, була тільки жменькою проти полчищ Хмельницького, не можна ж було навіть думати про здійснення диверсій під Замостя, адже їх заледве вистачало, щоб протистояти окремим ватагам, що грабували Люблінське воєводство» [153, с. 258].

Утім, слід звернути увагу, що серед різних поколінь польських істориків з'являлися голоси гострого осуду діяльності Яреми Вишневецького за такі дії. Так, відомий львівський історик XIX ст. Кароль Шайноха у своїй праці «Два роки з нашої історії» називав відступ князя зі Львова «сороміцьким вчинком». Критичний щодо шляхетської анархії та олігархічного правління магнатів М. Бобжинський у своїх творах навіть не згадував про якусь участь князя Є. Вишневецького в обороні Львова. Захист міста перед козацько-татарським наступом він уважав заслугою львівських міщан [60, с. 214]. Саме в них вчений бачив найбільш життєздатний суспільний елемент польського народу й намагався це продемонструвати на історичних фактах.

Особливо гостро критикував учинки князя Яреми у подіях довкола оборони Львова О. Гурка у своїх працях 1930-х років. Вступаючи в гостру полеміку з давнішою, сповненою патріотичних міфологізованих образів, історіографією, яку вчений називав «Кубалівсько-Корзонівською», він оцінював діяльність Вишневецького як не лише шкідливу, але і злочинну. Акцент дослідник зробив на факті крадіжки князем усіх зібраних львів'янами коштів на оборону міста, за що міщани мали судовий процес ще із його нащадками. Не менш гостро О. Гурка оцінював втечу Вишневецького від виконання обов'язку, який він мав як воєвода Галичини та сам його урочисто на себе поклав. У можливому здобутті Львова повстанцями історик бачив перспективу для трагедії цілого польського народу, який міг бути відкинутим далеко на захід, якщо б козаки зробили своїм центром столицю Галичини, а не Чигирин [77, с. 24].

Т. Корзон уважав, що Б. Хмельницький не зміг захопити Львів та Замостя через відсутність у нього відповідних талантів полководця. Він вказував, що саме безпорадність гетьмана стала причиною відступу козацьких військ наприкінці 1648 р., яка була замаскована повстанським очільником під удавану покору наказам новообраного короля Яна Казимира [95, с. 325].

Важливі спостереження щодо ролі Б. Хмельницького та козацтва у виборі нового польського короля в 1648 р. висвітлив Л. Кубаля. Учений наголошував, що новообраний монарх Ян Казимир був цілковито переконаний, що завдячує корону лише козацькому гетьману, який наполегливо відстоював його кандидатуру та погрожував походом на Варшаву. Правитель Речі Посполитої також вірив, що з його допомогою буде наведено лад в Україні, зміцнено королівську владу в державі і здійснено грандіозні задуми його брата Владислава IV щодо війни з Туреччиною. Такі свої переконання, на думку історика, король зберігав протягом багатьох наступних років, попри всі невдачі у взаєминах між двома лідерами [105, с. 17].

У баченні А. Шельонговського сам факт обрання королем Яна Казимира був зумовлений тим, що його як представника «партії миру» підтримував Б. Хмельницький. Повстанці бачили в ньому продовжувача курсу попереднього короля на згоду з козацтвом та їх спільної з поляками участі в антиосманській коаліції. Перші місяці правління Яна Казимира свідчили про налагодження такого консенсусу між воюючими сторонами, адже польська сторона подавала сигнали щодо різноманітних можливих поступок зі свого боку, натомість Б. Хмельницький на звернення монарха відвів війська з Польщі вглиб України. Між сторонами було розпочато мирні переговори [146, с. 52].

Дещо з іншого ракурсу підійшов до питання відступу козацько-татарських військ із-під Замостя В. Томкевич. Історик уважав, що насправді Б. Хмельницький не мав планів продовжувати похід углиб етнічних польських земель і лише спритно погрожував владі такою можливістю. Головною метою козацького очільника, як зазначав учений, було «офіційне визнання королем вчиненого перевороту, повернення давніх козацьких привілеїв та надання йому особисто титулу гетьмана,

який би підніс його авторитет в очах мас» [155, с. 57]. Отримавши від влади офіційні запевнення у цьому, Б. Хмельницький повернув війська на схід.

З позицій Ф. Конечного, що бачив національно-визвольну війну формою турецьких антипольських інтриг, відступ козацько-татарських військ від Замостя був частиною стратегічних дій Порти. Дослідник вказував, що під час переговорів із представниками Речі Посполитої Б. Хмельницький висловлював лише вимоги, «що відповідали укладеній у Бахчисараї програмі» [84, с. 121]. Головним з її пунктів він уважав вимогу скасування Берестейської церковної унії. Такі погляди вченого були подиктовані переконанням, що все православ'я на теренах України було повністю підконтрольне султану через його вплив на Константинопольського патріарха. Саме тому всі релігійні конфлікти між «грецькою» та «латинською» церквами дослідник бачив інспірованими турками, що в такий спосіб хотіли ослабити Західну католицьку цивілізацію.

Отже, історія першого року національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького привертала неабияку увагу польських дослідників та розглядалась як один із наріжних моментів історії Речі Посполитої, а особливо польсько-українських відносин. Через гостроту подій вони обростали різноманітними історичними міфами та часто інтерпретувались крізь призму політичної кон'юнктури та різноманітних ідейних віянь.

3.2. Облога Збаража та Зборівський мир: оцінки та інтерпретації

Гострий конфлікт між владою Речі Посполитої та українським козацтвом, що виник на початку 1648 р., до середини року переріс у небувалу за масштабами національно-визвольну війну, що охопила більшість українських етнічних земель. Однак уже наприкінці року протистояння було призупинене перемир'ям між гетьманом Б. Хмельницьким та новообраним королем Яном Казимиром. Польські дослідники велику увагу приділили пошукам причин невдачі порозуміння між ворогуючими сторонами. Так, один із провідних істориків міжвоєнного періоду, прихильний до правлячого табору санації, О. Халецький уважав, що спроби мирного вирішення конфлікту були порушені масами повстанців, яких уже не

контролював Б. Хмельницький. Величезні селянські маси палали ненавистю до шляхти та євреїв і не могли дозволити повернення старих, сповнених утисків та гноблення, порядків [80, с. 114]. На перешкоді врегулюванню та відновлення єдності Речі Посполитої, як вважав учений, також стояло зародження серед козацтва ідей національної незалежності.

З іншої позиції до цієї проблеми підходив польський дослідник, що працював у часи II Речі Посполитої – Г. Мосціцький. Він наголошував на тому, що самі ідеї порозуміння козаків із королівською владою були неможливі через надмірні особисті амбіції Богдана Хмельницького. Адже він, після грандіозних перемог над військом Речі Посполитої, якому давніше завжди вдавалося придушувати козацькі виступи, вважав себе нездоланим. У гетьмана з'явилося переконання у своїй месіанській місії та винятковості. У цьому йому постійним підтвердженням слугували не лише його здавалось би незвичайні перемоги над ворогом, але і самі слова його нових підданих. Руський народ та його інтелектуали в особах духовенства починають прославляти Хмельницького як рятівника Русі та її визволителя з рабської неволі [118, с. 899–900]. Такими, зокрема, були панегірики гетьману при його тріумфальному поверненні до Києва в 1649 р.

Із подібних позицій проблему назрівання нової українсько-польської війни розглядав відомий історик Вацлав Собеський. Учений звернув увагу на появу державотворчих чинників у свідомості нової козацької еліти, що з'явилася завдяки перемогам над коронними військами та опанування нею величезних просторів України. Він акцентував увагу на тезі про появу в Б. Хмельницького у перші місяці 1649 року плану побудови окремої козацької держави, на чолі якої міг стати сам гетьман. На думку історика, здійсненню цього задуму сприяла консолідація довкола його особи та самої ідеї боротьби проти магнатів-поневолювачів представників різних суспільних верств руського народу, що масово ставали в лави повстанців. Поступово такий рух переростав зі звичайного соціального повстання пригноблених суспільних груп та виступу за розширення різноманітних станових привілеїв уже в конфлікт двох народів. Дослідник наголошував, що в цей час «рух починає набувати ознак боротьби Русі проти Польщі» [139, с. 133].

Подібним чином розглядав питання поглиблення українсько-польського протистояння В. Томкевич. Історик наголошував, що в Богдана Хмельницького в 1649 р. з'явилась ідея створення суверенної держави – Князівства Руського, кордони якого, згідно із словами самого гетьмана, мали сягати етнічних меж руського народу – до Галича, Львова та Холма. Окрім цього, на керівну козацьку версту та саме руське суспільство у цей момент істотно впливало вище православне духовенство, яке підняло гасло боротьби за православну віру. Саме такі ідеї релігійної війни, з усією її непримиренністю, стали на перешкоді мирному врегулюванню конфлікту між обома ворогуючими сторонами. На підтвердження своєї тези В. Томкевич наводив слова Б. Хмельницького звернені до польських послів на чолі з Адамом Кисилем: «Звільню з ласького рабства весь народ руський, а якщо перше я воював за мою власну шкоду та особисті кривди, то тепер буду боротися за віру православну» [155, с.58] .

Відомий творець цивілізаційної теорії в польській історичній науці – Ф. Конечний – аналізував події 1649 року у своїй «Історії Росії». Учений, вивчаючи вибух нового витка війни, переніс увагу на особу короля Яна Казимира і зазначав, що саме він був змушений розпочати бойові дії проти козацьких повстанців. Причиною таких кроків володаря Речі Посполитої було використання Б. Хмельницьким в офіційному листуванні та документації гетьманської канцелярії титулу «Князь Русі». Це порушувало суверенну владу короля на українських землях як частині його спадкових володінь та інтегрального елементу державної структури Речі Посполитої [83, с. 138].

До аналізу особливостей етнополітичної ситуації в часи польсько-козацьких воєн вдався історик, прихильний до міжвоєнного націоналістичного табору ендеків, В. Конопчинський. Він уважав, що на перешкоді мирному врегулюванню конфлікту між повстанцями та владою Речі Посполитої і її правлячим прошарком стали суперечності між їхніми політичними лініями. Учений зазначав, що маси руського суспільства, які піднялися на повстання, у цей час уже встигли встати на шлях творення власної політичної нації, яка мала свої особливі національні, соціальні та конфесійні інтереси. Окрім цього, в загалу населення України сформувалося

переконавання, згідно з яким шляхетська Річ Посполита бачилась абсолютним злом, ворогом із яким неможливі компроміси. Подібну непримиренну позицію зайняла також шляхта Речі Посполитої, яка «бачила лише один спосіб здійснення політики – знищення і саджання на палю, і тільки після остаточного зіткнення цих сил, можна було спробувати щось гадати про можливий договір» [90, с. 8].

Найплідніший у першій половині ХХ століття дослідник історії козацтва Ф. Равіта-Гавронський також зайнявся аналізом етнополітичних процесів на українських землях в буремні роки середини ХVІІ ст. На противагу ідеям В. Конопчинського, він заперечував факти творення політичної нації в Україні за часів національно-визвольної війни. Історик наголошував, що в цей час завжди у джерелах звертається увага лише на козацтво, але ніколи не мовиться про руський народ. Тому дослідник доходив висновку, що козаки завдяки своїй військовій силі сформувались як правлячий клас і нав'язали себе більшості народу. Також він уважав, що в козацтва не було заходів з державотворення, основою яких мають бути ідеї прив'язаності до власного краю [129, с. 96]. Таким чином, Равіта-Гавронський знову намагався підкреслити свою давню тезу про протиставлення українського народу та козацтва. Останнє він уважав привнесеним ззовні, чужим місцевому населенню, елементом, який сформувався через вплив вихідців із кочового середовища Дикого Степу. Такий конгломерат різноетнічних елементів, на його думку, був далеким від інтересів та потреб місцевого населення й керувався у своїх діях лише власною тимчасовою користю, а особливо бажанням грабунку та кровопролиття.

Особливу роль у польському історичному наративі мало зображення усіх перипетій облоги повстанськими військами фортеці Збаража. Емоційні образи подій перейшли із джерел та давніших наукових досліджень на сторінки художньої літератури й укоренилися у свідомості широких мас поляків. Особливу роль тут відіграв твір письменника зі світовим ім'ям, нобелівського лауреата в галузі літератури, Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем», через призму якого бачили ці події наступні покоління польського народу і які відобразились також на науковому поданні історичних фактів.

Першим ґрунтовний виклад подій облоги Збаража в польській історичній науці здійснив Л. Кубаля. Учений у своєму дослідженні вдавався до великих вставок із польських джерел мемуарного характеру, що повнилися тенденційним підходом та різноманітними перебільшеннями. Для його «Історичних нарисів» було характерним зображення подій, як грандіозної баталії сил добра, а саме поляків, проти полчищ зла – козаків і татар. Таке неоромантичне змалювання не несло на собі слідів наукової критики, а слугувало ідейним установкам прославлення героїв минулого та піднесенню патріотизму поляків у важкі для них бездержавні роки. Східні сусіди польського народу, зокрема українці, показані тут як ворожа представникам культурного Заходу примітивна маса, що несе із собою лише руйнування, грабунок, темні забобони і примітивізм. Збаразька фортеця постає у творі Кубалі останньою твердинею на перешкоді варварської навали, що уже готова залити Європу із диких степових просторів. Польська шляхта показана героями, кожен із яких самовіддано бореться задля високих ідеалів, проти багатократно переважаючих їх дикунів, які часто позбавлені індивідуальності, а зображені крвожерливим натовпом, темною незчисленною ордою. Козацько-селянське військо описувалося як «хвиля розбурханого моря, що з гримотінням та виттям вдаряла тут і там», татар називали «хмарою вовків, що бігала довкола валів» [101, с. 122]. Історик, щоб підкреслити варварську жорстокість суперника, розповідав, як козаки під час штурмів гнали поперед себе натовпи полонених селян із українських сіл, як чоловіків, так і жінок, що мали під примусом засипати рови і становити живий щит для козаків.

Подібно В. Конопчинський характеризував бої під Збаражем. Він, із притаманною прихильникам націонал-демократів тенденцією до шовінізму, зазначав, що «шість тижнів степові дикуни вдаряли своїми приступами у звияжно захищений шанець» [90, с. 9]. Інший польський націоналіст – Ф. Равіта-Гавронський традиційно для себе зображав козацькі війська як варварські лиховісні сили й вдався навіть до залучення у свій наратив елементів містики. Дослідник повідомляв про присутність у повстанських шерегах відьом, які чаклуванням намагались посприяти перемозі Хмельницького [129, с. 54].

Для В. Томкевича оборона Збараського замку стала «однією із найкривавіших і водночас найпрекрасніших епопей в історії польського воїнства» [153, с.317]. У своїх працях учений також намагався підкреслити варварський характер козацьких військ. Для такого їх зображення він використовував різноманітні суперечливі факти. Так, історик зазначав, що Хмельницькому вдавалося вислати козаків та селянські загони на штурми Збараської фортеці лише підпоївши їх великою кількістю горілки.

Такі погляди на облогу Збаража вповні корелювали з польською історіографічною концепцією, яка бачила Польщу «передмур'ям християнства» (лат. *Antemurale Christianitatis*). Згідно з нею польсько-литовська держава виконувала важливу та шляхетну місію захисту західної цивілізації перед наступом ісламських народів та язичницьких племен із Азії. Вона також переростала в концепцію Польщі як «передмур'я» Європи, що захищає її від ворожої навали зі Сходу, зокрема з боку православної України та Московської держави. Такі ідеї посідали чільне місце у польських патріотичних концепціях, що прославляли жертвне служіння свого народу, який самовіддано закривав собою решту європейців від ворогів. Такі ідеї розвинулися ще в XIX ст. у колі митців та мислителів, що надихались постулатами романтизму, та стали частиною польського національного історичного міфу – «концепції польського месіанізму». Саме тому, наприклад, Л. Фронсь символічно називав Збараж «польськими Фермопілами» [74, с. 71].

Утім, деякі польські історики були набагато обережнішими в оцінках подій та критично підходили до осмислення історичних джерел. Вони також підважували низку образів польсько-українського протистояння сформованих у польській історіографії. Наприклад, Л. Фронсь підтримав певні зауваження М. Грушевського, щодо картин Збараської битви в працях польських дослідників, де вони зображувались «жахливо-кривавими, із наявними в оповіді рисами гігантоманії» [74, с.VIII]. Ще критичнішим був у своїх судженнях О. Гурка. Історик, прихильний до провладного табору Ю. Пілсудського, виступав з ідеями польсько-українського порозуміння та побудови спільної держави на засадах взаємної толерантності.

Гостро критикуючи зазнали історичні образи, змальовані у працях Л. Кубалі й Т. Корзона, він зазначав, що «кубалівсько-корзонівські методи» не можуть дати задовільного уявлення про історичну реальність [76, с. 7]. Ще рішучіше О. Гурка виступав проти шовіністичних образів минулого, висвітлених на сторінках роману Г. Сенкевича «Вогнем і мечем», які виховували взаємну ненависть та культивували дух зверхності, щодо українців. Учений наголошував, що вони дають «вповні фальшивий образ Хмельниччини і суспільно-політичного перевороту 1648–1649 рр., який загострює націоналістичні яскравості» [77, с. 4].

У працях більшості польських дослідників оборона Збаража показувалась як протистояння жменьки героїв незчисленній варварській навалі. Для підсилення такого образу автори вдавалися до використання джерел які значно перебільшували чисельність козацького війська і подавали його навіть на фантастичні пів мільйона осіб. Близькими до таких чисел були дані автора масштабної праці «Історія воєн та військової справи в Польщі» Тадеуша Корзона, який називав числа в 360 тис. «сірих натовпів» Хмельницького та 100 тис. «цілої потуги хана» [95, с. 326]. Л. Кубаля налічив на боці повстанців понад 300 тис. козаків та селян та більш ніж 100 тис. татар і 6 тис. сілістрійських турків [101, с. 118]. Такі ж кількості наводив у своїх працях Равіта-Гавронський [127, с. 56].

Трішки меншу чисельність повстанських військ вказував В. Томкевич – 200 тис. козацько-селянської армії та 100 тис. татар. Історик звертав увагу на велику частку селянських ополченців у війську Хмельницького. «Ніколи ані давніше, ані згодом не брали селяни такої загальної участі, як у цьогорічному військовому поході, адже по селах залишились тільки старі, каліки та жінки. Важко було знайти на селі такої людини, яка або сама не йшла до війська, або сина не посидала чи свого парубка» [153, с. 316]. Регулярних козацьких загонів дослідник налічив 70 тис.

Ф. Конечний подавав уже більшу чисельність армій Хмельницького – 260 тисяч, із яких лише п'яту частину становили козаки, решту війська складалася з «мотлоху», як образно висловився дослідник. Демонструючи свою зневагу до повстанців, він рахує їх не як осіб, а вживає термін «голови» [83, с. 138]. З антипатією Конечний наголошував, що все повстанське військо, яке він називав

«дикою голотою», вдалося зібрати лише за допомогою погроз. На його думку, Хмельницький і татари оголосили українському населенню, що всі непокірних їхній волі заберуть у ясир до Криму. Л. Фронсь подавав подібну чисельність армії, але в інших пропорціях – 100 тис. козаків, до 150 тис. української черні та 100 тис. кримців [74, с. 28]. На тлі даних, висвітлених іншими дослідниками, поміркованішим у своїх обчисленнях виглядав В. Конопчинський, який наводив чисельності військ козаків на 70 тис. козаків та 60 тис. татар [90, с. 9].

З гострою критикою подібних обрахунків виступив у міжвоєнний період польський дослідник О. Гурка. Застосовуючи аналітичні методи західноєвропейських історичних студій над мілітарною історією, він проаналізував низку чинників, що безпосередньо впливали на чисельність військ у давні епохи. Зокрема, вдавався до аналізу можливостей апровізації армій, забезпечення їх транспортом, розміщення на певних територіях обозів, а особливо на демографічних даних. Таким чином, Гурка визначив багаторазове завищення подаваних в джерелах та історичній літературі цифр і вважав, що під Збаражем у Хмельницького було щонайбільше 50-60 тис. усього українсько-татарського війська [77, с. 25]. В окремій праці вчений вдався до встановлення реальної чисельності військ кримських ханів. Визначаючи загальну кількість мешканців Кримського ханства на щонайбільше 200 тис., він дійшов закономірного висновку, що татарське військо ніяк не могло сягати 100 тис. Звичайною для походів кримців історик називав чисельність 20-30 тис., тоді як максимальні мобілізаційні можливості ханства не могли перевищити 60 тис. [76, с. 51].

Варто згадати, що й у сучасних польських дослідженнях незрідка можна натрапити на значно завищену кількість козацько-татарського війська. Так, один із провідних дослідників козацтва Мацей Франз наголошує, що під Збаражем «козаків було від 170 до 250 тис., а до цього додавалось ще щонайменше 100-150 тис. татарської орди» [296, с. 220]. Автор праці «Збараж 1649» Каспер Следзінський подав дані про 200 тис. війська Б. Хмельницького, із якого 70 тис. становили козаки, а решту – селянські маси. Військові сили Іслам Гірея, за підрахунками вченого сягали бл. 100 тис. [382, с. 63]. Такі ж дані навів В. А. Серчик у своєму чи не

найвідомішому у сучасній польській історичній науці дослідженні Хмельниччини «На палаючій Україні» [367, с. 229].

Слід звернути увагу, що в більшості описів повстанського війська, а особливо серед істориків початку ХХ ст., на яких значний вплив мали неоромантичні віяння, воно показане як темна варварська маса, сила котрої полягає лише у численності. Дослідники таким чином хотіли зобразити ворожу повінь із диких азіатських степів, що бажає залити собою цивілізацію, яку уособлювали поляки. Згідно з такими міфологемами цей ворог-варвар мав битися без будь-яких вищих стимулюючих ідеалів, а лише керований низькими інстинктами бажання кровопролиття, грабунку, руйнування та помсти. З іншого боку, вони мушили мати також слабкий дух, а отже, як наголошували деякі польські вчені (наприклад, Ф. Конечний), зазначалося, що повстанці збирались під погрозами татарського полону або козацької розправи. У боях такі примітивні маси могли лише сліпо йти у наступ і засипати суперників своїми тілами. Тому в описах баталій уникали згадок про наявність у них якихось тактичних переваг, успішного використання певних родів зброї чи вдалої реалізації продуманих військових планів.

Проте іноді польські науковці висловлювали позитивні оцінки військових характеристик козацтва. Так, Л. Фронсь відзначав високий рівень козацької інженерії при спорудженні різноманітних таборових фортифікацій та пристосувань до облоги замку в Збаражі. Він зазначав, що Хмельницький «приготував проти Збаража все, що тільки могла б вигадати людська думка та створив це, цілком не знаючись на фортифікаціях Остенди та Бреди» [74, с. 41]. Вчений високо оцінював бойові якості козацької піхоти й уважав її кращим зразком із-поміж такого роду військ у тогочасній Європі. Учений наголошував на тезі, що «козацтво у цей час сповнив революційний дух, що надихав його наснагою до боротьби за перетворення свого національного, соціального і релігійного становища, і все це сприяло тому, що козаки сформували непересічне військо, з яким мав рахуватися будь-який суперник» [74, с. 28]. Історик, намагаючись згладити образ непримиренності цього кривавого конфлікту, звертав увагу на факти зустрічей між козаками та королівськими жовнірами (особливо між знайомими особами) яких серед сторін

конфлікту було дуже багато, у перервах між боями, де вони мирно між собою спілкувались та дружно пригощали одні одних різноманітним почастунками [74, с.46].

Суперечливий з наукового погляду опис битв 1649 р. подав Ф. Конечний. Із особливою для нього антипатією до повстанців, він вказував, що «цього разу козаки зазнавали поразку за поразкою», не перераховуючи цих невдалий для них боїв. Далі дослідник наголошував на винятково низькому військовому потенціалі українських армій, адже його переважну більшість становив «мотлох, якого поведінка в таборі складалася з низки безчинств», а його наявність лише перешкоджала тактичним діям повстанських сил. У подальшому описі дослідник вказує, що «з 15 тис. війська витримав Ян Казимир в таборі під Збаражем 20 козацьких штурмів», і відразу переходить до підсумкового судження, що все це протистояння мало завершитись поразкою повстанців, від якого їх врятувала лише турецька опіка. Тільки після прибуття татар, як уважав Ф. Конечний, «порушилась доля війни» – українські війська уникнули розгрому завдяки укладеному договору [84, с. 121].

Слід звернути увагу, що деякі сучасні польські дослідники вдалися до переоцінок подій під Збаражем та свідчень про них історичних джерел. Так, С. Александрович досліджуючи плани табору польських військ під збаразьким замком, дійшов несподіваного висновку про відсутність значної загрози для коронної армії з боку козацько-татарських військ [255]. Ці погляди згодом підтримав польський дослідник історії козацтва М. Франз, що традиційно скептично ставиться до рівня боєздатності козацтва [296, с. 221–222].

Одним із головних сюжетів у зображенні подій облоги Збаража є експонування польськими дослідниками постаті князя Єремії Вишневецького, більше відомого в масовій історичній пам'яті та культурі як «князь Ярема». Саме його часто підносили як героя польського народу та втілення багатьох ідеальних рис особи із шляхетського суспільства Речі Посполитої. Для цілих поколінь «князь Ярема» став утіленням «шляхетської нації» та «сарматського народу» і часто подавався як виховний ідеал для молодих поколінь поляків.

Особливу роль у глорифікації князя Яреми відіграв його художній образ у романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Саме у ньому він набув своєї найбільшої яскравості та був наповнений шаблонними рисами героя. Більшість із характеристик вождя «князя Яреми» польський романіст узяв із творів Л. Кубалі, що служили йому натхненням у написанні твору. У зображенні львівського історика Вишневецький виступає шляхетним вождем народу та його батьком-опікуном, що незаслужено був недооцінений королівською владою. Особа героїчного воїна, що безпосередньо веде за собою та своїм учинком подає приклад іншим, протиставлялася далеким, відстороненим від реальних проблем та зануреним в інтриги двірським урядовцям у столичній Варшаві. Таким чином, учений зобразив магната як «скромного» лідера, що взяв на себе керівництво лише через любов та наполягання загалу і був «на раменах цілого війська внесений» до табору [101, с. 117]. Описуючи всі події облоги, історик наголошував лише на командуванні Вишневецьким польськими військами, оминаючи згадки про А. Фірлея, який був офіційним очільником зібраних у Збаражі польських сил. Дослідник прославляв безпосередні вчинки князя, зазначаючи, що він «всі злигодні та голод із простими жовнірами терпів, спав на валу, у наступах сам бував і за всім пильнував, сам серця не втрачав і завжди світлим та веселим обличчям воїнам додавав наснаги» [101, с. 165].

У візії В. Конопчинського, Вишневецький виступає неперевершеним військовим вождем, талановитим стратегом, що переважав у цьому всіх тогочасних командувачів польського війська. Саме його історик бачив головним персонажем та справжнім героєм польсько-козацьких змагань за Збараж. Він зазначав, що князь «витримав там [у Збаражському замку. – І. Ч.] із нечуваною мужністю тритижневу облогу» [92, с. 256].

Глорифікацією Вишневецького займався у своїй біографії князя також В.Томкєвич. У даному випадку дослідник часто вдавався до неперевіраних тверджень запозичених із творів Л. Кубалі. Учений вважав Вишневецького беззаперечним авторитетом у військах, які самі доручили йому реальне командування над усіма силами в обложеної фортеці. Називаючи князя найгероїчнішим звиязцем в усіх цих подіях та «душею оборони», історик

наголошував, що він постійно надихав захисників своїм особистим прикладом, додавав їм наснаги у важкі миті та допомагав долати зневіру. Усе це Томкевич бачить основою особистої легенди князя, яка додала йому серед його сучасників «героїчного німбу», який згодом переріс в справжню королівську корону для його сина – Михайла Корибута Вишневецького [153, с. 331]. Науковець зазначав, що в образі князя польське суспільство на всі наступні століття отримало образ ідеального представника шляхетського сарматського народу.

Підносив роль князя Єремії Вишневецького в обороні Збаразького замку також Л. Фронсь. Учений зазначав, що лише завдяки прибуттю до Збаража князя Яреми вдалося відвернути розпад війська, що таборувало в його околицях. Він згадував про низький моральний стан польських вояків, відсутність у них бойового духу й віри в перемогу. Це загрожувало новій втечі армії та повторенню ситуації 1648 року з-під Пилявців. І лише князеві, завдяки його авторитетові та військовим талантам, вдалося надихнути жовнірів до військового чину та підтримувати героїчний дух серед оборонців упродовж усіх важких тижнів облоги [74, с. 20].

Менше уваги у працях польських дослідників приділено битві під Зборовом, яка здебільшого розглядається лише певним елементом, дотичним до грандіозного полотна оборони Збаража. Цікавий, хоч і далекий від масштабності, опис цієї події мілітарної історії Польщі залишив Л. Кубаля. Дослідник, спираючись на джерела, реконструював і виклав факти участі окремих військових підрозділів польської армії в боях із татарською кіннотою 15 серпня 1649 року. У його змалюванні розкривалося все важке тактичне становище королівського війська, що потрапило в пастку та було на межі повного розгрому. Тут учений підносив заслуги короля Яна Казимира, що відзначився героїчною стійкістю та бойовим духом. Зокрема, розповідається, як правитель особисто розвертав охоплені панікою загони, чим фактично й не допустив їх повного винищення [101, с. 150].

Т. Корзон наголошував на значній слабкості коронних військ у протистоянні під Зборовом, де командування «замість коронних гетьманів, ще не викуплених з неволі, належало безталанному канцлеру Єжи Оссолінському з титулом генералісімуса». Він також зазначав величезну непропорційність сил, коли всій

козацько-татарській потузі протистояло лише 25 тис. найманих жовнірів та посполитого рушення з трьох воєводств [95, с. 327].

У баченні М. Бобжинського, битви під Збаражем та Зборовим були програні польською стороною, хоч вона і проявила в них свою мужність. Основну причину цього вчений бачив в анархії у лавах коронної армії, яка «не могла зрівнятися з козаками та союзними із ними татарами, що переважали їх числом та дисципліною» [60, с. 218]. Героїчна оборона польських воїнів не мала результату, і їм вдалось урятуватися, лише переманивши на свій бік Кримського хана.

Важливими у візіях польських учених були підходи до форм та наслідків мирного врегулювання конфлікту між польською та українською сторонами. Центральне місце серед ініціатив порозуміння між ворогами в часи Хмельниччини дослідники відводили Зборівському миру. У баченні М. Бобжинського, договір 1649 р. був життєво необхідним для збереження Речі Посполитої. Це, як уважав історик, розуміли лише представники партії миру на чолі з канцлером Оссолінським та воєводою Киселем. Учений вказував, що вони, «побачивши жахливі наслідки громадянської війни, але не маючи змоги відвернути зло чи над ним запанувати, рахувалися із доконаними фактами і визнавали суверенність Козаччини, лише б її втримати у зв'язку із Річчю Посполитою» [60, с. 219]. Зі свого боку, в порозумінні із Польщею Б. Хмельницький бачив єдину можливість забезпечитись перед небезпечним та зрадливим союзником – кримським ханом. Самі ж козаки приймали королівську владу, «бо польська стихія серед них також мала велику силу, а відчуття традиційного зв'язку з Польщею не відразу вдавалось затерти, польська цивілізація приваблювала їх до себе».

Зборівський мирний договір, згідно з позицією Ф. Конечного, передбачав настільки сприятливі для українського народу умови, що вони «на майбутнє зводили нанівець будь-які потреби боротьби, якщо б справді йшлося про справи козаків чи православ'я». Однак, як уважав дослідник, усім повстанням керували турецькі інтереси, і саме від міри їх здійснення залежала доля миру. Серед положень угоди історик перелічував «реєстр Війська Запорозького до 40 тис. голів» із гетьманством над ним Хмельницького та розподіл між козаками королівщин у трьох українських

воєводствах. Особливим пунктом, що з'явився у праці Конечного, було «отримання всіма реєстровими прав польської шляхти». Далі вчений дивувався: «Як з такими умовами могли козацькі війни вибухати з подвійною силою і то відразу після угоди, доки ще навіть не можна було у будь-чому звинуватити іншу сторону?» [84, с. 122]. Відповідь на це запитання він знаходить в османських інтригах та особистих амбіціях Хмельницького. Так, історик наголошував, що султан відразу вислав гетьману «диплом» із даруванням титулу «князя Русі», чим заохочував його до розширення обсягу влади. Сам козацький очільник не бажав задовольнятися отриманим за Зборівським договором званням гетьмана і, як фактичний «деспотичний володар над мотлохом», хотів стати монархом із правом передавати владу спадкоємцям. З іншого боку, на продовженні війни наполягав «мотлох, що вдавав із себе козаків», який бачив спосіб свого утримання лише у новій військовій здобичі. Адже «війна із Польщею – це рай для грабунку і відра горілки, що стоять завжди в таборі», а мир «це праця на полі», якою ніхто не хотів займатися. Саме тому Б. Хмельницький став на бік черні та призвів до того, що «рівень його козаків щораз більше знижувався, а впливи та влада переходили до неписьменних грабіжників» [84, с. 122].

У баченні В. Собеського, Зборівський договір був зрадою Б. Хмельницьким та козаками української черні, котра згідно з домовленостями мала повернутись до виконання панщини у шляхетських маєтках. Натомість козацтво тепер ставало «панам» і «мало утворити собі рай на землі, особливе козацьке князівство» [140, с. 200]. Саме козаки, замість усуненої католицької шляхти, мали стати тепер володарями усіх маєтків разом із підвладними їм селянами. Дослідник пояснював поставлену Хмельницьким перед татарами умову не захоплювати ясир у трьох воєводствах козацької автономії піклуванням лише про те, «щоб їм самим [панам-козакам. – І. Ч.] вистачило селян для відпрацювання панщини» [140, с. 201]. Для творців миру з польської сторони, зокрема, для Є. Оссолінського, як наголошував учений, усе обернулося невдало. Канцлера шляхта звинуватила в зраді й навіть намагалася вбити. Хвиля обурення поширилась також на Яна Казимира, для захисту якого спеціально набрали німецьку піхоту. Особливо невдоволеною була шляхта,

яка не змогла повернутися у свої маєтки на захід від «козацького князівства», де повсталі селяни чинили запеклий опір [140, с. 202].

Дослідник стосунків козацтва та Османської імперії І. Хшонщ багато уваги звертав на історичну роль відносин повстанців із Кримським ханством. Дослідник зазначав, що із укладенням Зборівського договору відносини між двома союзниками зазнали істотної зміни. Вони характеризувалися зміцненням позицій хана Іслам Гірея, який відіграв вирішальну роль у всьому процесі переговорів та був головним отримувачем користей із даної угоди. Саме хан у цей момент зайняв позицію арбітра – гаранта миру та дотримання усіх умов. Для козаків він додатково став гарантом їхніх прав та вольностей. Здобувши такі переваги, Кримське ханство поступово перебрало на себе роль миротворця й відійшло від войовничої політики щодо Речі Посполитої. Основну увагу хан тепер спрямував в іншому важливому напрямку його зовнішньої політики – експансії в бік Московського царства. Усі ці зміни в діях правлячої верхівки Кримського ханства цілком не збігалися з інтересами та задумами Б. Хмельницького, що від самого початку повстання намагався укласти з царем угоду про спільну боротьбу проти Польщі. У такому конфлікті інтересів гетьман усе ж намагався зберегти союз із татарами, задля чого навіть висловив мовчазну згоду на захоплення кримцями величезної кількості полонених із українських земель, підконтрольних повстанцям, що цілком суперечило давнішим домовленостям між сторонами. Окрім цього гетьман погодився на вимогу хана вислати загони козаків на допомогу татарським військам у їх поході на московські землі й терени Війська Донського, що, однак так і не було здійснено [68, с. 3–5].

З іншої позиції оцінював Зборівську угоду Є. Лятач. Він звертав увагу на твердження, що під час переговорів польська сторона висунула ідею створення антиосманської коаліції, до якої б увійшли окрім Речі Посполитої Імперія австрійських Габсбургів, Венеціанська республіка, Кримське ханство та українське козацтво на чолі з Б. Хмельницьким. Здійснюючи такий крок, польські правлячі кола бажали замирити своїх східних ворогів і скерувати їх войовничий запал проти Османської імперії. Ці плани мали стати реалізацією ідей короля Владислава IV. У

цій ситуації, як уважав вчений, такими ідеями Ян Казимир та канцлер Єжи Оссолінський хотіли зацікавити хана Іслам Гірея, який, можливо, виношував задум звільнення від турецької залежності. Саме цим учений і зумовлював згоду короля на формування 40-тисячного козацького реєстрового війська, яке вже скоро мало бути використане на фронті проти Порти [115, с. 4–5]. Однак на перешкоді цього грандіозного та геніального задуму, що міг врятувати Річ Посполиту від продовження кровопролитної війни на її землях, стала відмова австрійського імператора та дожа Венеції надати полякам фінансову допомогу для його реалізації [115, с. 12].

Зборівський договір В. Конопчинський оцінював як суттєву дипломатичну перемогу турецько-татарської політики, адже тепер, згідно із положеннями Зборівського договору, кримський хан отримував важливу роль гаранта нових суспільно-політичних відносин і ставав активним гравцем у внутрішньому житті Речі Посполитої. Польська сторона в особі канцлера Оссолінського та короля Яна Казимира старалася зруйнувати козацько-татарський союз, щоб перетягнути на свій бік Хмельницького, який у даний час виступав знаряддям османської політики. Задля цього польські очільники намагались спрямувати запорожців на реалізацію давніх планів Владислава IV щодо походу проти Османської імперії. У цьому їм сприяла Венеція, агенти якої активно агітували козацького гетьмана за вступ в антитурецьку коаліцію [90, с. 10].

У баченні Ф. Равіти-Гавронського Зборівська мирна угода була «свого роду унією козаків із Річчю Посполитою» [129, с. 97]. Доводячи таку свою тезу, вчений вказував, що на теренах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств було створено *de facto* автономію з повним самоуправлінням, але із формальною приналежністю до Королівства Польського і представництвом її у сеймі. Окрім цього, реєстрові козацькі війська формально мали стати частиною армії Речі Посполитої, адже перебували на королівській службі та отримували за це фінансування. Згідно з договором припинялась самостійна зовнішньополітична активність козацтва. Однак, як уважав Ф. Равіта-Гавронський, усі старання Яна Казимира та «партії миру» на чолі із Є. Оссолінським були марні. Причину цього він

бачив у кровожерливості української черні, яка була сповнена невиситимого бажання здобичі та руйнування. Вона, як найбільша сила в тогочасній розбурханій повстанням Україні, на думку дослідника, диктувала Б. Хмельницькому свої вимоги. Вчений наголошував, що козацький гетьман «робив політику, а чернь – війну» [129, с. 98]. У цих поглядах Ф. Равіти-Гавронського проявлялася його схильності вважати український народ нездатним до самостійного державотворення та політичної активності, який через свій варварський характер був спроможний лише виражати низькі інстинкти натовпу – бажання грабувати, руйнувати та вбивати. Польська сторона у нього була шляхетним носієм високих цінностей та здобутків цивілізації, які вона самовіддано поширювала на відсталі народи.

Причини невдач мирних угод 1649 року М. Бобжинський бачив у відсутності централізованої міцної влади в Речі Посполитій, «яка могла б новоорганізоване козацтво втримати в стані послуху, а польське суспільство змусити дотримуватися пунктів договору» [61, с. 178]. Однак на перешкоді цьому стояли уражені амбіції магнатів, що втратили власні маєтки та зазнали зневаги у військових поразках. Окрім цього ніхто зі шляхти не міг стерпіти зрівняння козацтва у правах із собою. Егоїстичні погляди переважили раціональність та штовхали шляхту до помсти «хлопству» та «козацькій черні». Так само чинило католицьке духовенство, що у своєму фанатизмі не допустило у сейм православного київського митрополита. Таким чином, сили, які не визнавали над собою верховенства жодної влади та закону, самовільно розпочали нову війну проти повстанців. Такі погляди М. Бобжинського були зумовлені його прихильністю до ідей краківської історичної школи, в основі яких лежав критичний підхід до суспільних відносин та політики еліт І Речі Посполитої.

Більш виважені оцінки Зборівської угоди висловлювали польські історики у міжвоєнний період, уже не так гостро критикуючи як польську, так і українську сторони. Для істориків, прихильних до табору націонал-демократів, мир руйнували особисті амбіції, станова та конфесійна нетерпимість сторін, які не спромоглися до слідування високим ідеалам загального блага – інтеграції у єдиний народ. Симпатичні табору Ю. Пілсудського бачили у Зборівському договорі можливість

поєднання різних народів для будівництва спільної держави на засадах федерації, об'єднаних особою лідера.

У візії В. Конопчинського, Зборівський договір неможливо було реалізувати через великі розміри козацького війська, що сформувалося в ході повстання, а тепер мало зазнати редукції до кількості реєстру, передбаченої пунктами мирної угоди. Незгодні з такою своєю становою деградацією до рівня селянства були рішуче налаштовані на розрив мирних ініціатив. Іншим чинником руйнування миру було релігійне протистояння між католиками і православними. У час втілення у життя зборівських постанов така міжконфесійна нетерпимість гостро проявилась уже серед вищих ієрархів католицької церкви в Польщі, які не допустили у сейм православного митрополита Сильвестра Косова та єпископів [90, с. 10].

Релігійний чинник також як основний у руйнуванні мирних домовленостей 1649 р. висував також А. Шельонговський. Історик наголошував, що положення Зборівського договору про ліквідацію церковної унії на теренах трьох автономних козацьких воєводств були гостро сприйняті Папою Римським Інокентієм Х, що ніяк не міг погодитись на такий факт і чинив значний тиск на Польщу, як католицьку державу. Розгорялися войовничі настрої також в української сторони, де діяли агенти Туреччини та Константинопольського патріархату, що агітували за продовження релігійної війни задля захисту православ'я [146, с. 53].

О. Халецький оцінюючи Зборівський договір, скептично висловлювався щодо можливостей його дотримання. Історик, який критично підходив до переговорів між козацтвом та владою Речі Посполитої в 1648 р., подібним чином бачив і нові домовленості між повстанцями та Річчю Посполитою. Основну вину у неможливості виконати угоду він покладав на українську сторону, вказуючи, що їй це «не дозволяли амбіції очільників повстання та мета, яку переслідували зібрані у військо маси» [80, с. 148].

На думку В. Томкевича, однією із головних причин неможливості дотримання угоди була умова, що дозволяла шляхті повертатись у свої маєтки. Як зазначав вчений, «Б. Хмельницький знав, що селяни ніколи на це не погодяться,

тому тримав цю частину договору у таємниці, через це було очевидним, що Зборівські постанови не витримують випробування на життєздатність» [155, с. 61].

Г. Мосьціцький також вважав, що винуватцем недотримання Зборівського миру була саме українська сторона. На думку вченого, це було зумовлене новими надіями Б. Хмельницького на отримання істотної військової допомоги від Османської імперії. Через це козацький гетьман не хотів обмежуватись малими здобутками й бажав за допомогою Туреччини розширити свої завоювання. Водночас у польському таборі зазнала послаблення «партія миру», що через смерть канцлера Оссолінського втратила свого впливового очільника [118, с. 900]. Це призвело до поступової переважання в середовищі політиків Речі Посполитої прихильників силового розв'язання українського питання.

В. Томкевич у своїх дослідженнях історії козацтва, хоч і прославив діяння польського війська під час бойових дій 1649 р. та вважав облогу Збаража однією із найяскравіших і найгероїчніших сторінок польського національного духу, все ж був доволі стриманий в підсумкових оцінках ролі цих подій у подальшій долі Речі Посполитої. Він критично оцінював стратегічні рішення командування польських військ, яке розділило армію і на тривалий час залишило значну її частину у віддаленому замку, без належного забезпечення провіантом та боєприпасами. Такі дії могли завершитись повним знищенням оборонців фортеці, які уже були за крок від трагічного кінця внаслідок голоду, втрат та відсутності порошу. Основні помилки історик приписував Яну Казимиру. Однією з них він вважав усунення королем від командування у Збаражі найталановитішого, на його думку, польського полководця цього часу, який мав великий авторитет у військах – Ярему Вишневецького. Це історик тлумачив угодовою політикою Яна Казимира, якого не влаштовувала войовнича позиція князя. Стратегічних і тактичних помилок король припустився, на думку вченого, також під час особистого командування армією в битві під Зборовом, на яку він не зібрав належної кількості військ та не випрацював плану бойових дій. Від катастрофи польського монарха у цьому зіткненні врятувала лише політична лінія кримського хана Іслам Гірея, який намагався зберегти баланс сил між ворогуючими сторонами та не бажав надмірного зростання могутності козацтва

коштом повного розгрому Речі Посполитої. Укладенню миру також посприяла обережність Б. Хмельницького після звісток про поразку козацьких військ у битві з литовськими військами князя Януша Радзивіла під Лоевом [153, с. 330].

З іншої позиції оцінював військову кампанію 1649 року Л. Фронсь. Дослідник зазначав про стратегічну помилку, здійснену вже козацьким гетьманом. Він звертав увагу на дії Б. Хмельницького, що, не випередивши ворога ще на початку року, дозволив йому зібрати окремі загони з різних міст та замків прикордоння в єдину силу і не знищив їх поодиночі [74, с. 6]. Тому, як наголошував учений, військовий похід необхідно було розпочати відразу після закінчення терміну перемир'я і здобути таким чином стратегічну перевагу над суперником, який ще навіть не розпочав мобілізації.

Отже, події польсько-української війни 1649 року стали знаковими у представленні польськими дослідниками образу Хмельниччини. Істотний вплив на їх зображення мали виховні ідеали польського суспільства у його бездержавний період, що були закладені ще Л. Кубалею і письменником Г. Сенкевичем та слугували «зміцненню сердець» народу. Такі візії активно розвивалися також після відновлення незалежності Польщі та зазнали впливу політичної ідеології різноманітних рухів уже II Речі Посполитої.

3.3. Військові кампанії та дипломатичні заходи початку 1650-х років в історіографічних дискусіях

Важливим періодом національно-визвольної війни українців під проводом Б. Хмельницького були події 1651–1653 років, коли «воєнне щастя» посміхалося то козацтву, то Речі Посполитій, а розлам між обома народами зазнав значного поглиблення. У польській історичній свідомості з цим етапом війни пов'язано багато яскравих образів, стереотипів та міфів, що залишили свій слід на численних наукових дослідженнях, які з'явилися у першій половині XX ст. Найбільшу увагу серед подій вказаного періоду привертала до себе Берестецька військова кампанія 1651 р.

Вивчаючи історію Берестецької кампанії, польські історики багато уваги приділяли з'ясуванню обставин, що призвели до розриву Зборівського мирного договору та розв'язання нового витка війни. У розпалюванні нової війни Ф. Равіта-Гавронський звинувачував козаків, які навесні 1651 року розпочали набіги за лінію розмежування, встановлену Зборівською угодою. Однак у своїй оповіді він не наводив жодних фактів таких дій, хоча польську відповідь на це показував лише у переможних барвах. Дослідник навів дані про захоплення контрольованих повстанцями містечок, перелічив бої та відзначив загибель брацлавського полковника Нечая [127, с. 62].

В. Смоленський уважав, що нав'язаний Речі Посполитій силою зброї Зборівський мир був приречений від самого початку, адже самому існуванню держави загрожувала непередбачувана сила 40 тис. реєстрового козацтва. Сильного удару прихильникам миру завдала смерть його автора – канцлера Єжи Оссолінського. Хмельницький також був незадоволений угодою, адже був змушений повернути під владу шляхти 150 тис. своїх воїнів, що не потрапили у реєстр і тепер мали знову стати закріпаченими панськими селянами. Саме ці, «деморалізовані бунтом та надією звільнитися з-під зверхності панів», маси штовхали гетьмана до війни. У таких обставинах Хмельницький, на думку вченого, вирішив скористатись із селянських повстань, що почали розгорятись у різних частинах Польщі, зокрема, з виступу Костки Наперського в Карпатах, і вступити на шлях війни [134, с. 205].

В. Томкевич також уважав, що Б. Хмельницький був змушений розпочати нову війну проти Речі Посполитої, адже цього від нього вимагала чернь, яка бажала захопити більше військової здобичі. Гетьман від самого початку розумів, що Зборівський договір неможливо буде виконати через наявність у ньому пункту повернення шляхти до їхніх маєтків та відновлення усіх повинностей селян перед землевласниками. На це, звичайно, маси населення ніколи б не погодились, а отже, мир був приречений і зберігався лише доти, доки Хмельницький міг тримати в таємниці цей його пункт. Для польської сторони угода теж була не вигідною, через що влада Речі Посполитої не докладала зусиль на його дотримання [155, с. 61].

Чільну увагу польські історики звертали на заходи Османської імперії, яка активно підштовхувала Б. Хмельницького до продовження війни проти Речі Посполитої. Так, дослідник козацько-турецьких відносин І. Хшонщ зробив багато цікавих спостережень щодо контактів Б. Хмельницького зі султанським двором. Учений уважав, що Порта вирішила поглибити відносини з козацтвом. Причиною цього було посилення Кримського ханства, яке, завдяки перемогам 1648–1649 рр., почало перетворюватись на регіонального лідера, а хан Іслам Гірей міг розпочати боротьбу за незалежність від турків [68, с. 8–10]. Вступаючи у безпосередні стосунки з Хмельницьким, султан, на думку дослідника, хотів узалежнити його безпосередньо від допомоги Стамбулу й таким чином застерегтись від можливого спільного виступу татарсько-козацьких сил проти Османської імперії у майбутньому. Пропонуючи гетьману особливо вигідні умови османського підданства, турецькі посланці бажали здобути козацтво як потужну силу на службі у султана [68, с. 11–16].

Так-само наслідком турецько-козацького порозуміння бачив військову кампанію 1651 року В. Собеський. У своїх працях він наводив цікаві факти щодо спроб короля Яна Казимира втілити плани свого померлого брата – Владислава IV щодо підняття антиосманського повстання балканських народів. Ці ідеї, як вказував дослідник, цілковито заволоділи розумом правителя, і він навіть прийняв послів від болгар та волохів. Б. Хмельницький використав такі дії короля і доніс про них у Стамбул. Після цього Порта остаточно схилилась до ідеї рішучої антипольської акції. Султан надав Хмельницькому «титул князя та охоронця Порти, послав йому каптан ленника і підбурював до здобуття Кам'янця, Любліна та Львова» [140, с. 202]. В. Собеський, описуючи Берестецьку битву, розпочав із акцентів на присутності в козацькому таборі султанського посла та александрійського православного патріарха. У розповідях уже про перемогу польських військ, вчений наголошував на факті, що «з цього тішився захід Європи, відправляли Служби Божі на подяку в Римі, Відні, Парижі, але сумували у Стамбулі, де навіть заборонили говорити про битву» [139, с. 134].

А. Шельонговський теж уважав, що розпалили нову польсько-українську війну інтриги султанського двору та православного духовенства, яке діяло на користь турків. Так, як зазначав дослідник, єрусалимський патріарх Паїсій, в ім'я єдності православної віри, закликав Москву об'єднатись із козаками у їхній війні. Однак цар відмовився від такої перспективи, сам побоюючись рухів черні та повторення недавньої смуті. Утім, Порта через загрозу творення Польщею антиосманської ліги, таки взялась реалізовувати свої скеровані проти Речі Посполитої плани. Тому Хмельницькому було надано булаву, бунчук та оголошено союзником – «Охоронцем Оттоманської Порти». Саме такі дії і схиляли Яна Казимира до рішення розпочати нову війну проти козаків [146, с. 53].

Однак деякі вчені не погоджувалися з такими високими оцінками ролі Туреччини в подіях 1651 р. Так, В. Томкевич вважав турецько-козацький союз остаточно недоконаним та заперечував твердження про отримання Хмельницьким від султана різноманітних високих титулів [155, с. 61].

Польські історики, що були прихильні до ідейних засад цивілізаційних теорій, розглядали війну 1651 р. одним із найбільших зіткнень західноєвропейської та азіатської цивілізацій. Так, О. Халецький бачив у подіях цього року навалу ісламського світу проти християнського Заходу. Учений вказував, що Османська імперія бажала руками козаків зруйнувати Польщу, яку він вважав останнім «передмур'ям християнства». Тому Халецький називав Берестецьку битву «вирішальною для долі цілої Європи» [80, с. 148]. Так само творець особливої цивілізаційної теорії Ф. Конечний наголошував на тезі, що у Берестецькій битві було «подолано авангард ісламського потоку, зупиненого передмур'ям християнства» [83, с. 141]. Саму битву він уважав найбільшою за усю історію XVII ст. В. Конопчинський також зазначав, що під Берестечком Річ Посполита відіграла роль шанця, що стояв на захисті європейської цивілізації і, як бувало не раз, врятувала її від ворожої навали [90, с. 12].

Особливого ідейного наповнення змалюванню битви під Берестечком надав Станіслав Смолька. Для історика протистояння 1651 р. стало епічним цивілізаційним зіткненням шляхетської нації Речі Посполитої із «ворожою

стихією», яку не змогла асимілювати польська католицько-європейська культура і яку він називав силою, «об'єднаною братерством зброї під знаком трираменного хреста і півмісяця». Свідчення такого цивілізаційно-духовного виміру битви дослідник віднаходив у символічному володінні королем Яном Казимиром освяченою Папою Римським шпагою, тоді як Богдан Хмельницький мав меч – «освячений подарунок від царгородського патріарха, вірного слуги султана». С. Смолька бачить у битві протистояння високоцивілізованого шляхетства із темними масами черні і варварськими навалами кочовиків. Ілюструючи таке своє бачення повстанців як дикунів, дослідник наголошував на присутності в козацькому війську, серед ієрархів православної церкви, також і «безлічі чарівниць». Для нього і кримські татари були «спадкоємцями печенігів та половців – віковичних нещасть чорноморських степів, під котрих вбивчим гнітом від найдавніших часів вони зяли руїною» [137, с. 14]. Тут також дослідник звернувся до використання усталеної в польській історичній традиції ідеологеми: «Польща, як передмур'я християнства», прямо використовуючи це означення щодо сил Речі Посполитої у їх змаганні із цивілізаційним ворогом у битві під Берестечком.

Деякі дослідники переносили головні акценти в подіях 1651 р. у площину суспільних відносин. Так, підходячи з позицій політичного табору націонал-демократів, що скептично ставилися до магнатського олігархічного правління та одноосібної королівської влади, В. Собеський спробував звернути увагу на народну основу війни 1651 року. Її він розглядав як частину великої боротьби селянства Речі Посполитої за визволення з-під гніту аристократії. Ці події дослідник також пов'язував із новим спритним задумом Хмельницького, що вирішив диверсійними методами розпалити війну на ворожих тилах. З цією метою гетьман, як зазначав історик, вислав углиб етнічно польських земель 2 тис. агітаторів, що мали пропагувати серед польських селян ідеї війни проти шляхти [140, с. 202]. У контексті своєї оповіді про повстання в Україні історик висвітлював також події виступу польських горян на Підгаллі та Малопольщі на чолі з Косткою Наперським, а також селян в околиці Льонду у Великопольщі, яких Хмельницький заохочував до спільної боротьби. Стосовно битви під Берестечком Собеський повідомляв про

значну присутність в королівському війську піхотного «ланового регіменту, що складався із селян та горян – братів тих, хто в цю критичну хвилину збунтувалися на Підгаллі» [139, с. 134].

Дії Б. Хмельницького з підняття народного повстання на етнічних польських землях В. Конопчинський уважав «ударом, страшнішим від усіх попередніх». Заплановані козацьким гетьманом селянські виступи вчений прирівнював до масштабного повстання у середньовічній Франції – «Жакерії» і вважав, що вони мали охопити усю Річ Посполиту та стати справжньою «загальною соціальною революцією». Однак цей задум вдалося реалізувати лише на теренах Підгалля, де, як зазначав історик, «суспільні відносини і настрої населення нагадували українські» [90, с. 11]. Там основою повстання, на думку історика, стали войовничі групи карпатських розбійників.

Дещо по-іншому до спроб козацького гетьмана підняти повстання польського селянства ставився С. Смолька. Симпатизуючи шляхетським традиціям, історик вказував, що таким чином емісари Хмельницького, серед яких він відзначав «жебраків-лірників», націлювались на знищення самої Речі Посполитої, якої сутністю тоді була «шляхетська нація». Підґрунтям до розпалювання такого повстання стала «класова ненависть та столітні образи» [137, с. 13].

Важливими у формуванні образів польсько-українських воєн, а зокрема Хмельниччини, були подані у працях польських дослідників відомості про чисельність ворогуючих армій та їх співвідношення. Загальною була тенденція до перебільшення кількості війська супротивника та подавання мінімальних чисел для польських сил, щоб акцентувати увагу на героїзмі воїнів Речі Посполитої, що у нерівному бою мушили змагатись із ворожою навалою. Цим підносились заслуги власних переможних військ та пояснювались можливі невдачі.

Згідно з цими принципами Л. Кубаля подавав у своїх працях таку чисельність війська Речі Посполитої в Берестецькій кампанії: 40 тис. посполитого рушення, понад 20 тис. піших ланових і двірських жовнірів та 36 тис. регулярних воїнів. При армії також числилось пів мільйона возів і стільки ж слуг, і до цього всього півтора мільйона коней [101, с. 260]. У козацько-татарському війську історик налічив 90

тис. регулярної піхоти, 12 тис. кінноти, 100 тис. черні та 100 тис. татар [101, с. 276]. Із такими числами погоджувався Т. Корзон, зазначаючи, що це була лише третя частина від військ, які Хмельницький виставив у похід 1649 року. Причину цього він бачив у «вилюдненні та винищенні» війною України [95, с. 335]. Удаючись до аналізу цих даних, історик наголошував, що в Берестецькій кампанії козацько-татарських військ було очевидно замало, щоб розбити польські сили, які їх ще додатково переважали озброєнням та вишколом. «Однак зустрітися мали маси величезні – понад 300 тис. людей, яких дехто налічує навіть 500 тис. Вирішити долю битви мало вміння» [95, с. 335].

Такі самі цифри щодо кількості повстанських військ наводив Ф. Равіта-Гавронський. Однак щодо польського війська історик, який завжди намагався подавати його у мінімальних кількостях, подає одні з найбільших даних, які лише можна віднайти у літературі: 40 тис. найманців, 100 тис. посполитого рушення та 38 тис. «регулярного жовніра». Утім, щоб послабити враження від такої армади, він зазначав, що всі вони «були в безладі, голодні, подесятковані хворобами» [127, с. 62].

У зображенні козацько-татарських сил Ф. Конечним не забракло тенденційного підходу. Так, він зазначав, що «Хмельницький зібрав близько 200 тис. українського простолюду, знову гнаного в шереди армії погрозою ясиру» [84, с. 123]. І додавав до цього, що для підігріву емоцій у війську використовували проповіді православних попів і поширення неправдивих вісток, що «нібито польські пани мали насиллям вводити в Україні Берестейську унію».

Набагато меншу чисельність воюючих армій наводив військовий історик Маріан Кукель. Польського війська він налічив «щонайменше 35 тис. професійного війська та 40 тис. посполитого рушення». Щодо козацько-татарських сил зазначав про 90 тис. козацької піхоти та 20 тис. кавалерії та вказував, що «про татар бракує докладних даних» [109, с. 102–104]. В. Смолєнський, не наводячи жодних цифр, зазначав, що козацько-татарських військ під Берестечком було втричі більше за коронних [134, с. 205].

Слід зауважити, що різні підходи до чисельності козацько-татарських військ під Берестечком наявні також у сучасній польській науці. Так, Р. Романський наводить дані про 90–100 тис. армію Б. Хмельницького та 25–30 тис. татар. Однак учений вважає, що з них лише 40 тис. були козаками, які вирізнялися хорошою бойовою вартістю, решту 50–60 тис. становила чернь, що не відрізнялася високою мораллю та військовою майстерністю [355, с. 121]. М. Франз налічив 100–110 тис. козаків і вважав, що всі вони пройшли суворий відбір і були значно кращими за війська, які вів гетьман в 1649 р. [294, с. 302].

Для Л. Кубалі розповідь про Берестецьку битву була нагодою показати мінливий характер головного ворога Речі Посполитої – Б.Хмельницького – та пояснити події чинниками особистого життя гетьмана. Учений пояснював пригнічений стан Б. Хмельницького зі зрадою дружини. Історик розповідав, що гетьман перед походом виявив нестачу у своїй скарбниці кількох барилек золота. Слідство встановило, що серед спільників крадіжки була його дружина, яка начебто листувалася з Чаплинським та за його намови вирішила вкрати скарби гетьмана, а його самого отруїти. Довідавшись про це, Хмельницький наказав піддати зрадницю тортурам, а потім повісити. Через це «гетьман ходив як заблуканий по наметах, часом зривався, наче з міцного сну, викидав із себе накази, відгороджувався від цілого світу, блюзнив, проклинав і знову впадав в апатію та пиячив цілими днями» [101, с. 270].

Ф. Равіта-Гавронський чи не головним фактором, що спричинився до поразки повстанців у битві під Берестечком, вважав психічний стан Б. Хмельницького. Дослідник наголошував, що ледь не весь час гетьман залишався у своєму наметі та лише топив свій смуток у горілці, через зраду Єлени та її вбивство Тимошем. Гавронський також зазначав, що хан, побачивши силу польської армії, називав Хмельницького зрадником, адже той розповідав про його слабкість. Під час відступу з поля битви Іслам Гірей захопив гетьмана та наказав прив'язати його до коня, звинувативши у зраді, адже той начебто намагався втекти з поля бою. В. Конопчинський причину поразки козацьких військ віднаходив у тому, що «Іслам Гірей перед початком битви образився на Хмельницького, через те, що козацький

гетьман, засмучений недавньою зрадою дружини, не виявляв звичної активності» [90, с. 12].

Висвітлюючи перебіг баталії під Берестечком, Л. Кубаля спробував реконструювати плани Б. Хмельницького, які мали забезпечити повстанцям переможний результат у битві проти коронних військ. Історик, спираючись на певні здійснені повстанцями переміщення військ, дійшов висновку, що гетьман бажав виправити ситуацію та не приймати нав'язаного йому ворогом поля битви. Дослідник наголошував, що він «хотів під вечір зайняти поле битви, бажав з правого боку заповнити ліси, захопити всі переправи, і поміж лісами та болотами Стрипи і Пляшевки закрити своїм табором ціле королівське військо, обточити валами й не випустити нікого звідти живого» [101, с. 290].

Розглядаючи різні аспекти Берестецької битви, В. Томкевич уважав достовірними дані про можливу присутність козацьких військ у лісі біля позицій правого крила польських полків на чолі з Лянцкоронським, котрий, побоюючись ворожої засідки, не брав участі в наступі [153, с. 371]. Ці дані до сьогодні залишаються сумнівними і багатьма дослідниками розглядаються як чутки, якими польський командир хотів виправдати свою нерішучість.

Вирішальну роль у битві, як описував Т. Корзон, відіграла артилерія, яка «прицільним вогнем вибивала широкі вулиці в натовпах татар та розривала їх зв'язок із козаками» [95, с. 336]. Вражений видом багатьох смертей, а серед них і своїх родичів, Іслам Гірей засумнівався у перемозі й кинувся втікати.

В. Томкевич вважав, що Хмельницький утік з поля бою разом із частиною своєї кінноти, услід за татарами, що не витримали гарматного обстрілу [155, с. 62]. Утім, в іншому своєму дослідженні історик схилявся до цілком іншої позиції і наголошував на силовому захопленні гетьмана ханом і вивезенні з поля бою всупереч волі останнього. Утечу хана з поля битви він пояснював його пораненням та смертю брата [153, с. 371].

Докладно тактичну сторону Берестецької битви дослідив М. Кукель і на основі цього дійшов важливих висновків про особливості польської та козацько-татарської військових систем. Зокрема, історик зауважив, що польська кіннота, яка

становила основу армії Речі Посполитої, була безсилою проти козацької піхоти, що боролася за валами чи табором. Польська кавалерія, як зазначав вчений, могла розігнати козацьку і татарську кінноту, але рухливість суперника і його вміння несподівано нападати з боків і тилу могли звести нанівець усі зусилля і не допустити остаточної перемоги над ним. І лише військові формування в іноземних традиціях, із активним використанням артилерії та наступальними діями піхоти, допомогли забезпечити перемогу у вирішальному бою під Берестечком [109, с. 109–110].

Головну роль у перемозі вирішального дня битви – 30 липня – Т. Корзон відводив особі короля. Він зазначав: «Ян Казимир зробив велику послугу Польщі тим, що наперекір голосам більшості відкинув пропозиції шикуватись табором, тобто оборонятись, а наказав вивести всі бойові сили для наступальних дій в т. зв. шведському шикуванні, тобто чужоземному, вдосконаленому під час Тридцятилітньої війни» [95, с. 336]. Ф. Конечний також акцентував на визначальній ролі Яна Казимира у здобутті перемоги. Особливо він відзначав, що король «часто ставав власною особою» натякаючи на його особисту участь у боях, що суперечить свідченням усіх джерел [84, с. 124].

Для Л. Кубалі опис битви під Берестечком став нагодою прославити князя Ярему Вишневецького. Зокрема, в художніх формах він описував наступ князя у вирішальний день битви. У цих подіях Вишневецький змальовувався безстрашним героєм і справжнім вождем, що «з голою шаблею, без обладунків та без шапки на голові, гнав, наче на танець, вихор ніс перед ним тумани піску ворогам в очі, а сонце било в них променями» [101, с. 287]. Згодом цей образ князя, що галопує через поле битви із шаблею в руці, без змін перейшов у праці наступних поколінь польських істориків. Зокрема, його дослівно повторювали М. Кукель [109, с. 108], В. Томкевич [153, с. 370] та ін. Це змалювання Вишневецького в яскравих барвах героя виявилось настільки стійким в історичній свідомості поляків, що вкоренився також у сучасній науковій літературі – Ромуальд Романський у своїй праці «Берестечко 1651» розповідає про його наступ «без панцира та шолома на голові, лише із шаблею в руці» [355, с. 181]. Утім, усі обставини участі Єремії

Вишневецького в боях останнього дня загальної битви дослідив Ольгерд Гурка. Учений критично поставився до історіографічних образів і звернувся до безпосередніх джерел. На цій підставі О. Гурка дійшов висновку про те, що Л. Кубаля вигадав усі деталі для створення героїчного образу можновладця, який не підтверджувався реальними фактами. Окрім цього, спираючись на дослідження щоденників учасника подій Освенціма здійснені українським істориком М. Кордубою, О. Гурка піддав сумніву історичність розповідей про те, що князь командував наступом коронних хоругов кавалерії на козацьку кінноту та табір [77, с. 111].

Так само особливі заслуги у вирішальний день битви приписував князю Єремії Вишневецькому В. Томкевич. Учений наголошував, що «цей день був великим тріумфом Вишневецького, коли всі визнавали, що саме він був героєм дня, адже першим розпочав битву і витримав на собі найбільший ворожий наступ» [153, с. 372].

Увагу дослідників привертала також подія облоги польськими військами табору повстанців, особливо це стосувалося вирішального дня у перемозі над оточеним ворогом. Особливий погляд на обставини розгортання подій показав Т. Корзон. Учений розповідав, що Богун збудував греблю на Пляшевці, щоб здійснити напад на Лянцкоронського, який хотів оточити повстанців із північного боку. За такі дії козаки та чернь оголосили полковника дезертиром. Історик нічого не розповідає про приготування повстанців до відступу і лише зазначає, що 10 липня у їхньому таборі виникла паніка й «козаки із вереском кинулись навтьоки та встелили своїми тілами навколишні болота, ліси і дороги на просторі кількох миль» [95, с. 338]. Загиблих він налічує щонайменше 30 тис. В. Томкевич також розповідав лише про несподіваний вибух паніки в таборі повстанців, унаслідок чого «козаки з переляку втекли, зазнаючи великих втрат і залишаючи в руках переможців величезну військову здобич» [155, с. 62]. Дещо інакше розглядав ці події В. Конопчинський. Учений звернув увагу на зведенні полковником Богуном греблі через Пляшівку та відзначив, що більша частина повстанського війська відійшла цілою з поля битви під Берестечком. У відсутності остаточного переможного

результату історик звинувачував посполите рушення з Великопольщі та підканцлера Ієроніма Радзейовського, що відмовились продовжувати військові дії, закидаючи королю різноманітні підозри у змові з повстанцями [90, с. 12].

Підсумовуючи перебіг боїв під Берестечком Равіта-Гавронський наголошував на тезі про втечу із повстанського табору більшість козаків. І тому, як уважав учений, «це і не була справжня битва, а тільки сутичка без плану і, як слід відзначити, без наслідків» [129, с. 99].

Для М. Бобжинського результати битви під Берестечком були свідченням «хвороб» польського шляхетського суспільства. Учений зазначав, що в цій військовій кампанії брала участь найбільша за історію армія Речі Посполитої, яка сягнула аж ста тисяч воїнів. Однак здобуту велику перемогу «не вміли використати, бо через дії Кшиштофа Опалінського та Ієроніма Радзейовського підняли рокош і швидко повернулися до дому» [83, с. 219].

Підводячи підсумки битви під Берестечком, Т. Корзон зазначав, що вона «врятувала Річ Посполиту від смертельного удару, націленого рукою ватажка розбійників та грабіжників, руйнівників цивілізації, але не знищила їх» [95, с. 338]. Учений робив наголос на шляхетській сваволі у польському таборі та відсутності громадянської свідомості, адже посполите рушення, що становило більшу частину війська, відмовилось брати участь у поході вглиб України та повернулося до своїх домівок. Таке істотне скорочення армії змусило короля полишити задум особистого командування військом, що рушило на Наддніпрянщину, та доручити командування гетьманам. Л. Кубаля також звертав увагу на бунтівну поведінку шляхти, яка відмовилась продовжувати війну і навіть звинуватила короля, що нібито він спеціально дозволив козакам втекти з табору за викуп у 800 тис. злотих, а сенаторам погрожувала вбивством. Остаточно, після вступних обіцянок шляхти підтримати короля фінансами та частиною війська, уся ця «підмога і гроші втекли» [101, с. 309].

Цікаво в даному контексті В. Томкевич розповідав про обурення командирів військ, а особливо Яреми Вишневецького, щодо рішення Яна Казимира відмовитись від особистого командування військами у подальшому поході та повернутись у Варшаву. На вимогу князя піти в похід король відповів звинуваченням свого

опонента, що той «у набіг і на лише другий бік козацького табору не хотів йти з військом меншим ніж 15 тис., а зараз його на всі військові небезпеки випхати хоче із половиною від цього» [153, с. 374]. Однак історик відразу на виправдання свого героя звинуватив короля у неправдивості поданої ним кількості, адже під своїм командуванням мав не половину від п'ятнадцяти тисяч, а цілих 22 тис. воїнів.

Ф. Равіта-Гавронський зазначав, що повстанців від остаточного розгрому після Берестецької битви врятувала несподівана смерть князя Єремії Вишневецького. Дослідник наголошував, що «це було найбільшим щастям Хмельницького». Війська Речі Посполитої втратили свого талановитого та рішучого вождя, і на їх чолі залишився М. Потоцький – «очільник старий, хворобливий та нещастями пригнічений, на якого легше було вплинути словами: мир замість війни» [127, с. 65]. Учений також зазначав, що вся кампанія 1651 р. була «загублена через двох старців: один [Потоцький. – І.Ч.] із них не мав уже ні наснаги, ні бажання воювати, інший [Кисіль – І.Ч.] хворів на подагру та ілюзію миротворчості» [127, с. 69–70]. У цей вирішальний час через смерть князя Єремії Вишневецького була ослаблена також група прихильників військового розв'язання проблеми, адже саме він був найрішучішим прихильником боротьби до переможного кінця та викорінення найменших елементів бунту в українському суспільстві.

Серед зацікавлень польських істориків були також обставини укладення та умови мирного договору, підписаного під Білою Церквою, який вони закономірно вважали підсумком військової кампанії 1651 р. Розглядаючи події через призму ідей «історичного песимізму», М. Бобжинський бачив безперспективність Білоцерківського миру через небажання дотримуватися його польською стороною і неможливість це вчинити – козацькою. Учений вважав, що магнати та шляхта ніяк не бажали змиритись із втратою маєтків та підданих і, «не шануючи жодного закону та наперекір сеймовим постановам, розпочинали із козаками самовільні зачіпки та напади, з яких незабаром виникала загальна війна» [60, с. 220]. Водночас Хмельницький, як вказував науковець, ніяк «не міг селян, що до нього приєдналися та покозачились, розпустити і до повернення в підданське ярмо схилити». Також

історик згадував пункт у договорі, згідно з яким козацтво тепер мало повернути свою зброю проти татар.

В оцінках Ф. Конечного, Білоцерківська угода була для української сторони укладена на «чудових умовах». Серед них він згадував виділення королівщин у Київському воєводстві на земельні надання козакам та «20 тис. реєстру з Хмельницьким як гетьманом». Однак усі ці, на його думку, гарні умови зруйнував сам гетьман через власні амбіції стати «пануючим князем» [84, с. 124].

Відсутність переможних результатів для польської сторони в поході вглиб України В. Конопчинський покладав на Б. Хмельницького. Він зазначав, що «невтомний і надзвичайно пильний» гетьман доклав неймовірних зусиль, щоб не допустити розгрому повстання і знову схилив на свій бік татар та зібрав нове військо. Однак недієвість нового договору відразу показало найближче майбутнє. У його порушенні історик звинувачував Б. Хмельницького, який «поспішав затерти враження від поразки потужною політичною перемогою» [90, с. 12].

Увагу польських учених привертала військова кампанія 1652 року із фатальною для Речі Посполитої битвою під Батогом, де було винищено кращі коронні війська. У дослідженнях Л. Кубалі ці події отримали образну назву «кривавих сватів» [102, с. 131]. Для підкреслення трагедії вчений цитував зауваження сучасника подій: «Як Польща Польщею не вдарила у неї страшніша блискавиця». Особливу увагу історик зосередив на подіях, що відбулися після вирішального збройного зіткнення, коли, за його докладними описами, козаки стратили полонених польських воїнів. Сам автор наголошував: «Ніколи стільки крові на одному місці не було вилито, злочин волав до Бога про помсту, і якщо колись зла дія порушувала уяву людей, якщо колись його сумління творило привиди в місці, де вчинено злочин, то Батіг був для цього найвідповіднішим місцем» [102, с. 151].

Військову кампанію 1652 року Ф. Равіта-Гавронський розглядав у світлі подій внутрішнього конфлікту в Речі Посполитій між королем та шляхтою. Учений зазначав, що в цей час розгорілось протистояння довкола питання оборони аристократією її прав, які монарх буцімто бажав обмежити. «Рицарський стан перед

найбільшою небезпекою, у якій постала вітчизна, менше дбав про майбутнє держави, ніж про власні фантазії. Усі використовували щедрість батьківщини скільки лише могли, але на її найбільшу потребу – оборону цілісності – неохоче віддавали лише крихти. І тепер, в час, коли ворог міг легко виставити 300-тисячну армію, лицарський стан дозволяв зібрати лише 20 тис. жовнірів. Було це самогубство тим гірше, бо ж на довше вмирання розраховане» [127, с. 70]. Це все використав Хмельницький, який вислав на сейм своїх посланців, а після його зриву відразу взявся розсилати як до козаків, так і до польської сторони універсали з наріканням на утиски та кривди, проти яких закликав виступити збройно. Щоб застерегти себе від нападу з боку Литви, Хмельницький повідомив Москву про нібито підготовку Польщі до нападу на неї і закликав тримати війська на кордоні. Через таку концентрацію московських сил Річ Посполита змушена була утримувати також велику частину свої військ на півночі та не могла використати їх проти повстанців. У цей же час поглибились переговори гетьмана з царем про перехід під його підданство. Утім, долю цього порозуміння ще мала визначити майбутня війна, тому про якесь справжнє приєднання територій ще не йшлося.

Описуючи перебіг битви під Батогом, Ф. Равіта-Гавронський вказував на рівність сил повстанців на чолі з Тимошем Хмельницьким, Іваном Виговським в Караши-мурзою з 20 тис. проти такого ж війська польного гетьмана Мартина Калиновського. Як вказував дослідник, Б. Хмельницький облудно застерігав польського командувача від збройного зіткнення і наголошував, що його син відбув виключно на власне весілля, але сам готувався використати будь-яку можливість для удару по поляках. Головну причину поразки коронних військ історик бачив у занадто великому таборі, «який ця жменька жовнірів не могла оборонити». Це відразу зауважили козаки, які разом з татарами «вчинили найжорстокішу різанину, а Хмельницький талярами платив за польські голови» [127, с. 73]. Перемога відкрила перед повстанцями дорогу вглиб Речі Посполитої. Проте, як вказував Равіта-Гавронський, козацький гетьман «боявся йти далі, тому завернув сина, вважаючи, що його замалі сили зустрінуть опір цілої Речі Посполитої, і наказав спробувати здобути Кам'янець» [127, с. 73].

У баченні Т. Корзона, призвідником війни 1652 р. фактично був гетьман М. Калиновський. Учений подав цілий перелік заходів, які здійснив Б. Хмельницький задля виконання умов Білоцерківського мирного договору, та зазначив, що він «повів себе правильно». Серед них учений відзначав, що гетьман «приймав шляхту, що поверталася до королівських та спадкових маєтків, а селянам наказував послух під карою смерті і немало із них стратив» [95, с. 342]. Однак цілком нерозважливо вчинив саме Калиновський, який «з власної політики, без урядової інструкції, зробив висновок, що має перешкодити Хмельницькому у весільному поході на шлюб його сина Тимошка, невідомо яку побачивши у цьому небезпеку для Польщі» [95, с. 342]. Вчений також зазначав, що козацький очільник попередив Калиновського про небезпеку із боку татар, але той сам на них напав. «Бездарне командування», як уважав дослідник, призвело до бунту у польському війську, серед якого почалась братовбивча боротьба. Історик зауважував, що розрухою в польському таборі скористались саме татари, які й розбили коронні війська. Натомість Хмельницький із козаками з'явився уже після битви, щоб викупити і стратити усіх «20 тис. відбірних воїнів, переможців з-під Берестечка». Ця битва, як вважав Корзон, «змарнувала увесь минулорічний доробок і козацько-татарська війна мусила поновитись» [95, с. 343].

В. Смоленський пояснював вибух збройного конфлікту 1652 р. порушенням миру з боку Б. Хмельницького. Однак зауважував, що «Річ Посполита, передбачаючи нові ворожі дії з боку Хмельницького, розпочала військові приготування». Порушеннями він, зокрема, бачив зусилля гетьмана щодо реалізації династичних інтересів свого роду в Молдавії. Повстанці, на думку вченого, також спровокували і саму битву під Батогом, адже козакам заборонялося покидати межі Київського воєводства і саме тому гетьман Калиновський перекрив дорогу силам Тимоша Хмельницького, що вирушили в Молдову [134, с. 205].

У баченні Ф. Конечного, війна 1652 року вибухнула через бажання Хмельницького здобути для себе князівську корону. Можливість для цього він знайшов у підкоренні Молдавії. Польську участь у цьому конфлікті вчений пояснював союзними відносинами між молдавським господарем та Річчю

Посполитою. Тому Польща «не могла полишити його [Василя Лупула. – І.Ч.]» самого перед козацькою загрозою [84, с. 124]. Однак дослідник уважав, що у цій війні татари не підтримували Хмельницького і тому, «не володіючи вже можливістю погрожувати ясиром, він не зміг зібрати більш ніж 50 тис. воїнів». Таким чином, історик робив наголос на тому, що козацьке командування могло формувати власні значніші збройні сили лише завдяки погрозам татарськими розправами.

На думку Г. Мосціцького, кампанію 1652 року Хмельницький розпочав задля втілення в життя обіцянок султана Мехмеда IV, ще з 1649 р., коли перед битвою під Збаражем гетьману було даровано молдавський престол. Окрім цього, він, на думку дослідника, хотів цим компенсувати свою минулорічну поразку. Шлях для реалізації цих задумів козацький очільник бачив у здобутті руки молдавської княжни Розанди Лупул для свого сина Тимофія. Змушений до цього господар Василь Лупул натомість домігся від козаків допомоги у завоюванні для нього тронів Валахії та Семигороду [118, с. 901].

До важливих спостережень щодо наслідків для польського війська поразки під Батогом дійшов М. Кукель. Історик наголосив, що в цій битві загинуло 20 тис. найкращого коронного війська – переможців із-під Берестечка та високих командирів. Основною причиною цього він бачив низьку дисципліну як посеред посполитого рушення, так і між командирами різного рівня, котрих «одного разу заносить бойовий темперамент, в інший час вони взагалі відмовляються воювати». Також підривала порядок в армії ворожість польського війська до «німецьких порядків та німців, що мали довіру в короля» [109, с. 111]. Однак батозька катастрофа спричинилась до низки значних заходів польської влади. Серед них важливою була сеймова постанова, що вводила новий великий вербунок війська. Однак передусім поразка призвела до початку військових реформ у сфері фінансування армії, через відхід від «кварцяної» організації та покладання утримання військ на окремі воєводства [109, с. 112].

Розглядаючи битву під Батогом, В. Собеський зробив наголос на її наріжному значенні у поглибленні міжнаціональної ненависті між польським та українським народами. Як зазначав науковець, «різанина польських полонених

надовго поглибила провалля між Польщею та козаками» [139, с. 134]. Сам острах перед помстою за цю подію, як уважав історик, підштовхував Хмельницького до пошуку підтримки з боку московського царя.

Вивчаючи історіографію битви під Батогом, варто звернутись також до її оцінок українськими істориками першої половини ХХ ст., зокрема М. Грушевським. Докладно вивчивши історичні джерела, вчений зауважив легендарний характер польських розповідей про ці події як у XVII, так і на початку ХХ ст. та обростання їх міфологічними деталями. Він ставив під сумнів висвітлену у творах Л. Кубалі масову страту козаками тисяч полонених поляків [190, с. 441–444] та містичні явища на полі битви [190, с. 439–440].

Наслідком молдавської політики Б. Хмельницького польські історики розглядали події кінця 1653 р., натомість продовженням польсько-козацьких змагань за престол у Сучаві та їх фіналом вони бачили битву під Жванцем. У дослідженнях цих подій учені звертали увагу на багато різних аспектів. Так Ф. Равіта-Гавронський пов'язував Жванецьку кампанію з конфедерацією коронних військ, що зібрались недалеко Львова, і бунтували через не виплату їм заборгованих грошей. Тоді Хмельницький, на думку дослідника, взявся поширювати серед населення чутки про збір величезної польської армії, яка готується напасти на Україну, і закликав усіх селян ставати під його знамена. Ці сили козацький очільник хотів використати для походу в Молдавію та Валахію на допомогу своєму синові Тимофієві. У цей же час гетьман бажав приспати чуйність короля і покійно просив його про повернення до умов Зборівського договору 1649 року. Ян Казимир, заспокоївши бунтуючі коронні війська, виступив із ними до Кам'янця та Жванця, щоб там підготуватися до зимового походу проти повстанців. Навпроти них стали козацькі полки, які втім не мали достатньо сил, щоб ударити на ворога. Прибулий туди хан Іслам Гірей також не бажав вступати у бої, адже вже розпочав із поляками мирні переговори [127, с. 77].

В. Конопчинський дещо по-іншому бачив причини походу польський військ на чолі з Яном Казимиром. Учений уважав їх кроком на випередження проти майбутнього укладення союзу Хмельницького та Москви. Король бажав розбити

повстанців і тим показати царю безперспективність вступу у війну проти Речі Посполитої. Однак зібране польське військо через відсутність фінансування бунтувало, і монарх не наважився вступити із ним на шлях активних збройних дій. Історик, на відміну від багатьох своїх колег, відзначив роль татар у подіях кінця 1653 р. Саме участь хана у війні, як уважав науковець, змусила Яна Казимира перейти від наступальних дій до оборони. В. Конопчинський зазначав, що «Іслам Гірей прибув запізно, щоб врятувати Тимошка, котрий загинув під час облоги, але вчасно, щоб на решту року закрити змокле та промерзле польське військо у таборі, чого якраз і треба було Хмельницькому» [90, с. 14]. Окрім цього науковець вказував на спустошення краю, здійснене ордою, яка вже після укладення Жванецького миру дійшла аж до Любліна, Замостя та Пінська.

Військову кампанію кінця 1653 року В. Томкевич розглядав як продовження молдавської політики Б. Хмельницького. Початок її історик бачив в організації гетьманом походу в Молдавію на допомогу своєму синові Тимошу. Ян Казимир рішуче виступив проти династичних та політичних планів Хмельницького в Молдавському князівстві і вирушив проти нього з військом. Козацько-татарським силам вдалося із флангів оточити польський табір під Жванцем, однак до більших боїв там так і не дійшло. Це дослідник пояснював тим, що «неоплачене та деморалізоване польське військо не бажало битися, тоді як татарам не залежало на новому тріумфі козаків» [155, с. 64]. Вивчаючи обставини мирних переговорів під Жванцем В. Томкевич наголошував, що договір від 15 грудня 1653 р. уклав із королем Яном Казимиром сам хан Іслам Гірей «поза плечами свого союзника» Б. Хмельницького [155, с. 64].

На думку М. Бобжинського, Жванецька військова кампанія завершилася для польської сторони невдало. Учений вказував, що це була одна із цілого ланцюжка поразок польських сил, викликаних анархією у всіх елементах суспільства Речі Посполитої. Оточеному татарами королю довелося рятуватися лише через укладення невігідного для нього договору [60, с. 219].

Жванецьку угоду Ф. Равіта –Гавронський уважав вимушеним соромом Речі Посполитої. Він зазначав: «Куплено мир приниженням, адже найвищий захисник

вітчизни [король. – І.Ч.] опинився без підтримки громадян, без грошей, без поживи, з жовніром голодним, неоплаченим і самовільним» [127, с. 77]. Дослідник описував вимоги хана до Яна Казимира дозволити йому пограбувати села, що лежали на дорозі до Криму, і повернутись до Зборівських умов для козаків. Позаяк король не погодився на полонення населення, то довелося пообіцяти татарам 100 тис. злотих за відступ від Хмельницького і таки прийняти повернення до пунктів Зборівської угоди для повстанців.

В. Смоленський у подіях військової кампанії під Жванцем основну роль відводив хану Іслам Гірею. Учений зауважив, що останнього на допомогу Хмельницькому вислав турецький султан. Попри перші успіхи в боях, під час яких татари оточили королівський табір, хан не мав бажання воювати й першим вступив у переговори. Учений наголосив також, що за заплату кримський володар не лише погодився відступити, але і допомагати Польщі вже у війні проти козаків [134, с. 206]. Подібним чином до цих подій ставився А. Шельонговський. Історик робив акцент на висланні султаном татарських орд на допомогу Хмельницькому як його леннику. Обложений татарами під Жванцем, король змушений був «відновити із ханом Зборівський договір, котрий зрештою залишав Хмельницького на ласку долі» [146, с. 53].

Отже, польські історики у своїх дослідженнях подій 1651–1653 рр. підкреслювали їх велике значення для подальшої долі як України, так і Польщі та віднаходили в них різноманітні спроби воюючих сторін схилити перемогу на свій бік. Тривалі війни, як зауважували вчені, дедалі більше послаблювали і українських повстанців, і Річ Посполиту. Однак криваві погроми, здійснені поляками над козаками у битві під Берестечком, та винищення козаками коронних жовнірів під Батогом посилювали непримиренність супротивників та породжували міжнаціональну ненависть, яка віддаляла перспективи мирного порозуміння. Окрім цього, міжнародне становище козацтва та Польщі ставало дедалі складнішим, що у майбутньому змусило Б. Хмельницького вдатися до укладення сумнівного союзу з Москвою, а Річ Посполиту поставило на межу загибелі в часи наступних ворожих вторгнень.

* * *

У польській історичній традиції за першими роками національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького закріпилась назва «Епохи Вогнем та Мечем», що безпосередньо пов'язана з образами минулого, створеними письменником Г. Сенкевичем. Змальовані істориком Л. Кубалею та романістом Г. Сінкевичем образи вплинули і на візії польських учених кінця XIX ст. – 1939 р. В неоромантичних традиціях висвітлювались битви козацько-татарських військ із арміями Речі Посполитої під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Збаражем та Зборовом, Берестечком і Батогом. У дослідженнях польських учених увага акцентувалась на неспівмірності велетенських сил повстанців та королівського війська, на відмінностях тактики та поведінки на полі бою, чим історики намагалися показати ці битви як зіткнення варварських азіатських орд зі шляхетних європейським лицарством. Окрім цього, у змалюванні деякими дослідниками ці баталії мали символічний зміст боротьби за відстоювання «здобутків польського плуга» на сході та були прикладом для позиціонування Польщі як «передмур'я» християнства та європейської цивілізації, що захищає їх від ворожого наступу зі Сходу. Зокрема, такими експонувались битви під Жовтими Водами та облога Збаража. З іншого боку, для істориків деякі битви були нагодою продемонструвати руйнівні наслідки різноманітних вад суспільних відносин у Речі Посполитій. Так, у подіях під Пилявцями зверталась увага на шляхетську анархію, натомість прикладами під Збаражем та Берестечком наголошувалось на визначній ролі лідера у керівництві народом.

Утім, поступово вимальовувалась тенденція переходу від неоромантичних патріотичних візій, у яких наголоси робились на потребі рішучої боротьби за польські інтереси, до пошуку в історії Хмельниччини фактів порозуміння між поляками та українцями. Зверталась увага на спробах мирного врегулювання конфлікту під час переговорів наприкінці 1648 – на початку 1649 рр., на ролі «партії миру» на чолі з канцлером Є. Оссолінським, можливості реформ Речі Посполитої на основі пунктів Зборівського мирного договору та створенні антиосманської коаліції

із Польщі, Кримського ханства та Війська Запорозького. На противагу створеним на початку XX ст. непримиренним, а подекуди і шовіністичним, картинам Л. Кубалі, Т. Корзона та Ф. Равіти-Гавронського, в 1930-х роках з'являється бачення О. Гурки з його спробою переоцінки таких історичних візій, критики усталених образів національних героїв та підходу до Хмельниччини як громадянської війни двох братніх народів. Завдяки таким підходам у польській науці спостерігається тенденція до подолання історичних міфів та стереотипів, що тяжіли над польсько-українськими відносинами і перешкоджали налагодженню консенсусу між обома народами в міжвоєнний період.

РОЗДІЛ 4

ПЕРІОД 1654–1657 РОКІВ В ОЦІНКАХ ПОЛЬСКИХ ВЧЕНИХ

В історичній свідомості польського народу події 1654–1657 рр. розглядались як одні з найдраматичніших в історії його державності. Річ Посполита стала жертвою іноземних навал, які одна за одною прокочувались її землями, та зрештою вирішально спричинилися до її ослаблення. Відтоді також розпочались систематичні інтервенції сусідніх ворожих до Польщі держав, що дедалі рішучіше нав'язували їй свою політику. Причину такого ослаблення польсько-литовської держави, що із регіонального лідера почала перетворюватись на розірвану внутрішніми суперечностями та зовнішніми агресорами країну, польські історики бачили в руйнівних наслідках Хмельниччини. Саме у виснаженні війною та безпосередніх закликах з боку козацтва дослідники віднаходили каталізатор чужинських вторгнень. Переростання козацького питання із внутрішньої проблеми Речі Посполитої у фактор міжнародної ваги опинилося в центрі наукових зацікавлень польських дослідників через зміну завдяки ньому балансу сил у регіоні. Для істориків важливою була проблема значного зростання у цей час потуги Росії, яка вважалась чи не найгрізнішим суперником Польщі за всю її історію. Окрім цього, драматичні, сповнені героїки та трагедій, події цих років надихали польських мислителів до створення, на основі історичних образів, різноманітних патріотичних ідей та наративів.

4.1. Українсько-московська угода 1654 року

Рубіжним в історії польсько-українських відносин та в долі України загалом польські вчені закономірно бачили рік 1654, коли між козаками на чолі з Б. Хмельницьким та Московським царством був укладений союзний договір. Звертаючись до вивчення причин такого повороту подій, історики одноголосно звертали увагу на виснаження сил повстання, що зазнало великих людських втрат у тривалих війнах. З іншого боку, робилися акценти на ускладненні становища

України на міжнародній арені. Саме такий стан речей, що поступово наближався до безвиході, вчені бачили основною причиною укладення українсько-московського договору.

Слід звернути увагу, що польські історики часто намагалися простежити традицію козацько-московських стосунків і цим вказати на закономірності такого союзу. Таким чином віднаходили факти певних порозумінь між козаками та владою Московського царства ще із XVI ст. та в часи повстань першої половини XVII ст. Наприклад, Ф. Равіта-Гавронський [129, с. 70] та В. Томкевич [155, с. 39] знаходили сліди козацько-московських домовленостей, спрямованих проти Речі Посполитої, уже за часів повстання Марка Жмайла, в 1625 р. В. Конопчинський бачив у козаків плани переходу на сторону Москви в період повстань 1635–1638 рр. [89, с. 314].

Зауважмо, що для багатьох польських істориків, публіцистів та широких кіл громадськості було характерним шукати у більшості внутрішньодержавних конфліктів слід «ворожої руки», інтриги іноземних держав, що бажали зруйнувати внутрішній суспільний лад та саму Річ Посполиту. Особливо часто це стосувалося українського питання у внутрішньому житті польської держави. Для українців польські мислителі часто відводили роль несвідомої маси, яка могла виступити проти Польщі лише внаслідок тимчасового інстинктивного вибуху темних бунтівливих мас або під впливом продуманих інтриг зовнішніх ворогів.

Висвітлюючи перебіг козацько-московських переговорів ще від початку Хмельниччини, Ф. Равіта-Гавронський показував еволюцію умов, котрі обстоювали обидві сторони. Так, у 1649 р., як вказував дослідник, до Москви вирушило перше козацьке посольство на чолі з Федором Вешняком, але на прохання про допомогу воно отримало відмову. Однак, уже від 1651 р. російська сторона активізувалась і взялась розгортати ідею боротьби за захист православної віри. Головним переговорником з Москвою з української сторони дослідник називав І. Виговського, який начебто вдавав, що діє без відома Хмельницького. Після Берестецької кампанії, у 1652 р., московські посланці в Чигирині пропонували гетьману перейти в підданство царя та переселитися на територію Московського царства. Обіцяли виділити переселенцям землі над Дінцем або рікою Медведицею. Учений

наголошував, що «про жодні територіальні поступки чи приєднання тоді ще не йшлося» [127, с. 72]. І лише в червні 1653 р. цар вислав гетьману грамоту, у якій обіцяв прийняти козаків у підданство задля оборони православної віри. Ф. Конечний уважав, що на заклик Хмельницького до спільної війни проти Польщі Москва вже в 1649 р. вислала у Варшаву посольство з вимогою передати під владу царя Смоленське воєводство. Історик зазначав, що «це було оголошенням війни», однак від справжнього збройного нападу царя втримали внутрішні проблеми його держави [84, с. 123].

Про московські плани війни проти Речі Посполитої ще перед вибухом національно-визвольного повстання повідомляв В. Конопчинський. Причиною цього було бажання помститися за давні поразки під Клушино та Смоленськом. Однак утримував росіян від таких дій страх перед повторенням катастрофічних результатів попередніх зіткнень. Історик згадував цікавий факт, що в Москві в 1648 р. вибухнув бунт, одною з причин якого були чутки серед населення, що цар бажає скористатись із козацького повстання і розпочати війну з Польщею, проти чого виступало населення. Одна поступово під впливом православного духовенства войовничі настрої почали брати гору у суспільстві. Так, уже в 1650 р. на вимогу московського посланця польська сторона мусила публічно спалити образливі для царя книги, щоб відвернути його збройну інтервенцію. Утім, уже незабаром запал Москви остудила поразка козаків у битві під Берестечком, але це тривало не довго. Уже в 1653 р. до Львова прибув царський посол із вимогою поліпшення становища козацтва. У цей же час Хмельницький, як вказував історик, натякав польським посадовцям, що «в разі неповернення до зборівських умов буде шукати собі нового пана» [90, с. 14].

Протилежні погляди щодо бажань Москви розпочати війну проти Речі Посполитої висловлював А. Шельонговський. Він уважав, що, попри зневажливі поразки початку XVII ст., Москва чітко дотримувалася мирних угод із Польщею і навіть укладала з нею союз в 1646 р., спрямований проти Туреччини й задля захоплення чорноморського побережжя, та 1647 р. — для спільної боротьби із Кримським ханством. І навіть в 1648 р. «про розрив союзу не було й мови» через

повстання в Москві «служилих людей» і «тяглих» міщан [147, с. 54]. Учений вказує, що тоді серед московитів навіть були популярні ідеї заклику до збройної інтервенції поляків для придушення бунтів. І лише з припиненням повстання та проведенням внутрішніх реформ, після довгих дебатів та тиску з боку грецького православного духовенства, на Земському соборі було вирішено взяти козаків у підданство та розпочати конфронтацію із Річчю Посполитою.

Ф. Равіта-Гавронський порушував питання про сприяння православного духовенства в укладенні козацько-московського союзу, однак він звертав увагу на активність російських церковних ієрархів при царському дворі. Учений наголошував на наполяганні духовенства щодо питання необхідності захисту православних від утисків католиків [127, с. 79]. На сильний тиск з боку московських церковних ієрархів, а зокрема патріарха Никона, звертав увагу також В. Конопчинський. Саме патріарх, на думку вченого, найбільше намовляв царя вступити у війну [90, с. 19].

Прихильник табору націонал-демократів В. Собеський бачив причини порозуміння Хмельницького з Москвою у поглибленні конфлікту між повстанцями та Річчю Посполитою. Учений уважав, що від моменту винищення козаками полонених польських воїнів у битві під Батогом війна набула непримиренного характеру, а можливість примирення була ледь не зведена до мінімуму. Саме тому, як наголошував вчений, «Хмельницький, очікуючи за це [події під Батогом. – І. Ч.] помсти, розпочав старання на користь отримання допомоги царя» [139, с. 230].

Головну причину укладення Б. Хмельницьким союзу з Москвою Л. Кубаля бачив у становищі, в яке потрапило козацтво та його гетьман після укладення Жванецького миру. На його думку, «існувати вже без московської допомоги він [Б. Хмельницький. – І. Ч.] не міг». Саме підтримка Московського царства давала козацькому лідеру можливість утримати зайняті території, підтримати власний авторитет серед населення України і навіть, за можливості, розширити владу на донських козаків та частину Білорусі. «Небезпеки, які могли йому загрожувати з боку Москви, – як уважав історик – не були більші від тих, на які він наражав себе у татарському чи турецькому підданстві» [105, с. 90]. Гетьман мав достатньо сил, щоб

захищати свою владу від зазіхань царя, не бажав обмежувати себе пунктами договору й у випадку ускладнень у відносинах із Москвою був готовий їх розірвати.

Цікаву картину суперечностей між зовнішньополітичними діями Б. Хмельницького та устремліннями широких мас українського населення показав М. Бобжинський. Учений наголошував, що поразка в битві під Берестечком поклала край пошукам гетьманом опори в Османській імперії. Також велику небезпеку становила ненадійність кримського хана як союзника, якого постійно проти козаків підбурювала Польща. Особливо це стало помітним після укладення польсько-татарського порозуміння під Жванцем в 1653 р., коли над повстанцями нависла пряма загроза і вони змушені були шукати порятунку в Москві. З іншого боку, Б. Хмельницький, «який перед своїми шеретами представляв ідею згоди з Польщею, щораз більше втрачав популярність і змушений був силою придушувати повстання уже проти нього самого» [61, с. 179]. Це, а також сама позиція Речі Посполитої, змусили гетьмана відмовитися від порозуміння з нею. На користь Московського царства також промовляв факт пошуку прихистку на його теренах великими кількостями вимушених переселенців із Правобережжя. Тому Хмельницький «пішов за голосом черні, котра в Москві бачила опору східної церкви й чекала від неї вигнання польських королів'ят» та піддався у Переяславі під владу царя [61, с. 179].

Г. Мосціцький звертав увагу на складнощі османсько-козацьких стосунків, які не давали Б. Хмельницькому певності в реальній військовій допомозі у боротьбі проти Речі Посполитої. Це, на його думку, було головним чинником, що змушував гетьмана до пошуку нового союзника, яким тепер мала стати Москва. Наприкінці 1653 року його також підштовхували до цього різноманітні внутрішні конфлікти на султанському дворі, що не давали змоги Порті зосередитись на підтримці свого союзника [118, с. 901].

Несподівані причини укладення союзу між козацтвом та Московським царством виклав Ф. Конечний. Дослідник уважав, що Хмельницький звернувся до царя із закликом вступити у війну проти Польщі за наказом султана. Учений вбачав у козацтві авангард турецьких сил, які, керовані турками, першими виступали проти європейської цивілізації в образі Речі Посполитої. Ф. Конечний вказував, що за

гетьманування Б. Хмельницького Україна першою добровільно стала провінцією Османської імперії, адже на її теренах у вигляді козащини сформувався культурний візантійсько-туранський синтез [86, с. 12]. Від 1654 р. за «оборону чистоти віри на Україні» окрім султана, вступає вже і Москва. Відтоді, окрім відвернення від Туреччини небезпеки нападу з боку католицьких держав з'являється нова ціль козацьких воєн – визнання за Москвою ролі захисника всіх православних на землях Речі Посполитої. Історик наголошував, що «відтоді надовго об'єднуються інтереси Москви і Туреччини проти польсько-литовських» [84, с. 122].

Багато уваги польські історики приділили відносинами української православної церкви з Московським патріархатом та царською владою. Для вчених усі факти конфлікту між українськими духовними ієрархами та Москвою були свідченням полярності як інтересів України і Москви, так і їх культурного та ментального стану. У цьому контексті в описі Переяславської ради Ф. Равіта-Гавронський зауважував, що при цих подіях не були присутні жодні представники вищого духовенства української православної церкви. Цим науковець вказував на відсутність схвалення союзу з церквою [127, с. 82]. Як підтвердження цього дослідник наводив факт опору присязі на вірність царю із боку духовенства у Києві, котрого до згоди схилили лише вмовляння та погрози.

Л. Кубаля докладно описав усі складнощі у відносинах української православної церкви з московською владою та духовенством. Учений висвітлив факт конфлікту між російським послом Куракіним та митрополитом Сильвестром Косовим у питанні будівництва на церковних землях фортеці, який ледь не переріс в антимосковське повстання в Києві. Історик навів текст листа церковного ієрарха до короля Яна Казимира із проханням прислати військо, щоб вигнати московитів. Особливо гострим було питання об'єднання Київської митрополії з Московським патріархатом, яке науковець бачив неможливим для розв'язання через різну сутність та роль церкви в житті українського та російського суспільств. Так, якщо московська церква була державною інституцією, то на теренах бездержавної тоді України «митрополит був духовним та світським главою народу, який промовляв від його імені і якщо визнав козаків за оборонців віри, то для того, щоб мати

церковне військо, а не для того, щоб козаки Руссю керували» [105, с. 71]. Однак, як наголошував дослідник, вирішальне слово у всіх цих справах залишалося за Б. Хмельницьким, який «на своїх землях ні цареві, ні патріарху керувати не дозволив» та забороняв духовенству підтримувати контакти з Москвою [105, с. 75]. На факти спротиву українського духовенства акту підданства московському цареві, звертав увагу також В. Конопчинський. Історик наголошував, що головною цього причиною було намагання патріарха Никона взяти київського митрополита під свій контроль [90, с. 19].

Розглядаючи остаточне рішення Б. Хмельницького щодо об'єднання із Московським царством, Ф. Равіта-Гавронський наголошував на тому, що таким чином гетьман відмовився від «єдиного корисного для майбутнього шляху – згоди та спільного життя з Річчю Посполитою», який відкривав для Русі можливість стати «членом державницьких суспільств Європи». Однак козацькі очільники відмовились від цих перспектив, адже були «не здатні вибратись із болота класових заздрощів й особистої захланності, котра стала єдиним стимулом їхніх амбіцій» [127, с. 80]. У Польщі також легковажили з козацько-московською угодою, розглядаючи її однією із низки малозначущих актів, уже укладених повстанцями з різноманітними сусідами. І лише король Ян Казимир, як вказував історик, завбачливо побачив у цьому велику майбутню небезпеку і плакав на звістку про договір між козаками та Москвою [127, с. 86].

У баченні А. Яблонського, союз із Москвою був частиною пошуків Б. Хмельницьким приборчаників у боротьбі з Річчю Посполитою і для гетьмана нічим не різнився від різноманітних домовленостей з іншими державами, які він досі укладав. Цар Олексій за оголошення війни Польщі зажадав від козаків «піддання цілої України з її Військом Запорозьким під царську зверхність». На це Хмельницький відповів згодою, будучи «переконаним у дієвості своєї мінливої дипломатії, не маючи в думках жодної різниці між новим підданством та попередній присязі султанові» [82, с. 256]. Учений також зауважував, що у підданство Московського царства переходили лише три воєводства, до лінії р. Случ, і не йшлося про решту українських земель на заході [82, с. 250].

Велику увагу польських учених першої половини ХХ ст. привертала положення українсько-московського договору. Так Л. Кубаля докладно дослідив пункти березневих домовленостей 1654 р. – «Статей Богдана Хмельницького». Цікавими були його спостереження, щодо пунктів, які викликали суперечності між сторонами. Учений вказував, що в питаннях меж гетьманської влади та призначення царських воєвод в українських містах козацький очільник намагався «зайняти становище, яке б дорівнювало позиції валашського господаря, і мати на Україні підлеглих собі воєвод, вибраних шляхтою та козаками» [105, с. 84]. Однак на таке царська влада згодитися ніяк не хотіла, бажаючи мати у власних воєводах-московитах протидію гетьману. Козакам довелося погодитися на призначення російських сановників, але лише у Київ та Чернігів.

Ф. Равіта-Гавронський уважав, що в «Березневих статтях» помітне бажання Б. Хмельницького отримати лише «номінальну залежність, окремішність, самоуправління, утворення напівнезалежної держави, однак вийшло щось цілком інакше: подоба провінційної автономії без жодних прав окремого політичного організму, окрім права мати власне військо і без жодних гарантій, окрім царських обіцянок» [129, с. 107]. Учений також зазначає, що гетьман був проти спроб російської влади насадити воєвод по українських містах. Заради цього він навіть обіцяв платити Москві щорічну данину, як це робили наддунайські князівства для Османської імперії.

Т. Корзон звертав увагу на сам акт «обрання царя східного православного» на чорній раді в Переяславі. У відповідь на це Б. Хмельницький став «гетьманом Його Царської Величності», уже залежним від його монаршої ласки, а не від волі та вибору козаків. Цим він фактично набував статусу довічного гетьмана. Щодо самого козацького війська історик наголошував на збільшенні реєстру до 60 тис., але відсутності їх реального фінансування. Він навів факт найбільшої виплати з боку Москви за всю історію – на утримання лише 42 тис. козаків у серпні 1654 р. [95, с. 344].

Обережніші оцінки Переяславським домовленостям давав В. Конопчинський. Історик уважав, що саме чернь на раді вирішила піддати Україну під владу царя, а

уже конкретні умови договору були визначені під час подальших переговорів бояр із старшиною. Він зазначав, що окрім оплат на військо, було зумовлено «багато користей для руського населення», однак сама автономія краю мала дуже слабкі гарантії [90, с. 19]. Усі ці негативні сторони договору залишались неважливими, доки жив могутній гетьман Хмельницький, але вже при його слабких наступниках показали всю свою небезпечність.

У популярних викладах історії Польщі В. Смоленський розповідав, що козацтво вибрало підданство Московського царства тому, що після повстання не могло прийняти над собою владу Речі Посполитої. Це дало змогу цареві, якого постійно гнітили територіальні втрати на користь ще короля Сигізмунда III, зірвати укладений із Владиславом IV мир і вступити у війну задля «відплати Польщі за поразки і для реалізації планів своїх попередників» [135, с. 83]. Одночасно вчений робив несподіване зауваження, що цар знайшов собі союзника у Швеції, що одночасно напала на Річ Посполиту. Тут слід звернути увагу, що В. Смоленський був одним із чільних представників варшавської історичної школи, які основну вину у втраті поляками власної державності в XVIII ст. покладали на іноземні інтриги і пояснювали ними більшість своїх проблем на різних етапах їхнього існування. Одним із таких віковичних ворогів Польщі, що постійно плів проти неї інтриги, вчений бачив Москву.

На переконання Ф. Конечного, укладення козацько-московського договору відбувалося за цілком різного розуміння його умов обома сторонами. Так, у Москві все сприймали згідно із її традиціями, тобто піддання під «необмежену самоволлю царя, з безумовним визнанням деспотичної влади» [84, с. 124]. Інакше це розуміла козацька старшина, котра обманювала себе надіями, «що все буде як під королем», із таким самим отриманням шляхетських прав, визнанням за Україною самоуправління та ще додатковим поліпшенням у вигляді 60 тис. реєстру і відсутністю будь-якої небезпеки для православ'я. Утім, козацтво відразу ж у Переяславі отримало свідчення помилковості своїх поглядів, коли царські послі відмовились присягати на угоді згідно із традиціями польських королів та вчинили все за звичаями деспотичної Москви. На додаток до цього усі українські війська

відразу з ради в Переяславі відправили не до їхніх домівок, а на службу цареві у поход на Литву.

Г. Мосціцький уважав, що на зустрічі з московськими боярами в Переяславі Б. Хмельницький від імені усього козацтва «присягнув підданство, з умовою признання його отаманом та забезпечення платні для 60 тис. реєстровців». Таким чином, як акцентував учений, «Україна потрапила під скіпетр царя без затвердження свобод та привілеїв, за дуже сумнівної автономії» [118, с. 901]. Подібно підходив до козацько-московських угод В. Собеський котрий зазначав, що цар Олексій Михайлович «оголосив Київське та Чернігівське воєводства Малою Руссю, Хмельницького – отаманом 60 тис. козаків, раз і назавжди зайняв Київ та розпочав із Польщею православну війну за Малоросію» [140, с. 204]. На невиконання Москвою своїх зобов'язань перед козацтвом звертав увагу О. Халецький. Учений вказував, що за домовленостями в Переяславі Україна мала отримати широку автономію і лише на цих умовах вона визнавала над собою верховну владу царя, чого московська сторона не дотрималась [80, с. 148].

Акт українсько-московського договору Ф. Равіта-Гавронський оцінював як «потужний державний переворот, спочатку недооцінений жодною із зацікавлених сторін, що викликав повний переворот державного будівництва на цілому північному сході» Європи. Особливо ця подія, як відзначав вчений, заважила на долі національного розвитку українського народу, «який заледве почав доходити до національного самопізнання і тепер від імені власних очільників відрікся від самобутності та незалежності, може, і назавжди» [127, с. 83]. У загальних оцінках дослідник називав договір «лише доконаним актом продажу українських земель Хмельницьким, Виговським, Тетерею та козацькою старшиною, за що вони отримали величезні земельні володіння» [127, с. 107].

На низьку популярність серед мешканців України ідеї союзу з Москвою вказував В. Томкевич. Проти цього виступало духовенство, шляхта та міщани, що одноставно бачили у цьому загрозу своїм правам. І «тільки чернь, що була позбавлена відчуття національної ідентичності та належала до туранського світу, позитивно сприйняла підпорядкування Москві» [157, с. 36]. Історик також зазначав

про розбіжність у трактуванні угоди Москвою та козацтвом, коли перша розглядала Україну царською провінцією, а інші вважали угоду лише військовим союзом. В. Томкевич наголошував, що від моменту укладення українсько-московського договору козацьке питання автоматично перейшло на вищий рівень складності – стало проблемою міжнародного характеру, а не елементом внутрішньополітичного життя Речі Посполитої, як це було досі. Договір змінив геополітичний баланс сил і став знаменною подією для долі всієї Східної Європи. Проте козацьке питання на довгі роки стало яблуком розбрату між Москвою та Варшавою і призвело до тривалих воєн між ними [155, с. 64].

Польські вчені звертали значну увагу на факти непорозумінь та конфліктів між українською та московською сторонами в перші роки після укладення між ними союзного договору. Одним із таких дразливих питань була проблема фінансування реєстрових козаків та збору податків на українських землях.

Л. Кубаля вважав, що Б. Хмельницький, маючи у своїх руках усі важелі влади, не дозволяв впроваджувати жодні зміни в економічне становище України та не допускав московського втручання у господарсько-майнову сферу життя. Попри всі бажання царської влади перебрати на себе отримання доходів з українських земель та узалежнення виплат реєстровим козакам від цих надходжень, гетьман таки залишив все у козацьких руках. Усі мита та податки, які продовжували збирати полковники, і надалі стікалися до гетьманської скарбниці. Козацький очільник навіть накладав побори на московських купців, пояснюючи їх використанням на потреби посольських видатків у Росії. Окрім цього, Хмельницький, як зазначав історик, цілковито знехтував різноманітними царськими наданнями земель для козацької старшини та не допустив її до подарованих чужою рукою маєтків, залишаючи всі землі у полковому віданні [105, с. 88–89].

Ф. Равіта-Гавронський наголошував на постійних суперечках між Б. Хмельницьким та царем у питаннях чисельності козацького реєстру та його оплати. Історик часто зазначав, що російська сторона постійно ухилялася від виконання повних фінансових зобов'язань і обґрунтовуючи це перед козацькою старшиною недостатньою сумою надходжень податкових зборів з українських

земель. Російська сторона фактично не оплачувала реєстрових козаків із власної скарбниці, а лише із грошей, які сама отримувала з України. Таким чином уже в 1655 р. Москва забезпечила виплати грошей тільки для 42 тис. козаків з 60-тисячного реєстру, що обіцяла в Березневих статтях. Цар Олексій Михайлович на звернення Б. Хмельницького відповідав, що «в Переяславі про це не йшлося і все буде залежати від кількості доходів, які принесуть міста Малоросії» [127, с. 86]. Цим фактично Росія погоджувалася на збільшення реєстру, але без його фінансування.

Слід звернути увагу на підходи сучасної польської історіографії до історії відносин між Б. Хмельницьким та Москвою після укладення домовленостей 1654 р. Так, П. Кроль звернув увагу на ставлення царського уряду до козаків уже в 1654 р. не як до союзників, а як до своїх підданих. Велике значення вчений надавав, як і багато польських істориків першої половини ХХ ст., бажанням Кремля взяти під свій контроль усі доходи з України. Утім, основний акцент дослідник робить на зростанні антипатій царя до незалежної зовнішньої політики Б. Хмельницького, яку він бажав якомога більше обмежити [297, с. 28].

Таким чином, простежується значна увага польських істориків першої половини ХХ ст. до московсько-українських домовленостей 1654 р. У цих подіях учені бачили наслідок погіршення міжнародного становища та виснаження сил козацтва та Речі Посполитої, що потягнуло за собою іноземну інтервенцію. Різне бачення сторонами договору робило його безперспективним і наражало на різноманітні небезпеки. У своїх загальних оцінках вчені бачили угоду з Москвою шляхом до неволі, який козацтво само вибрало для себе та свого краю.

4.2. Рецепція завершального етапу гетьманування Б. Хмельницького (1654–1657 рр.) у працях польських дослідників

У польській історичній думці апогеєм лихоліття Речі Посполитої в XVII ст. стала друга половина 1650-х рр., відома в історіографії як «потоп», коли навали ворожих військ «заливали» своїми наступами польську державу. Перший його етап припав на роки московсько-польської війни, яку традиційно називали «московським потопом». Найбільш руйнівним став період «шведського потопу», що розпочався в

1655 р. і був пов'язаний із вторгненням військ шведського короля Карла X Густава. Причини такої скрути вчені закономірно бачили у руйнівних польсько-козацьких війнах Хмельниччини та зверненні української сторони по допомогу до іноземців. Тому саме Хмельницького дослідники часто вважали особою, що спровадила усі ці лиха на свою вітчизну.

В описах «Московської війни» 1654–1655 рр. основну увагу польських дослідників завжди привертав білоруський фронт військових дій, де відбувався головний наступ російських військ на чолі з царем Олексієм Михайловичем, на якому московити досягнули найбільших успіхів і загрожували вторгненням аж на етнічні польські землі. Однак історики не оминали у своїх працях також дослідження подій, що розгортались на теренах України. Зокрема, у центрі їхніх зацікавлень були походи одного з національних героїв Польщі Стефана Чарнецького в 1654–1655 рр. та події облоги Львова козацько-московськими військами в 1655 р.

Найбільш знаковою в зображенні історії походу польських військ Потоцького та Чарнецького взимку 1654–1655 рр. була для польських істориків битва під Охматовим. Суперечливі оцінки зіткненню козацько-московських та польсько-татарських військ давав Т. Корзон. Рішуче називаючи битву переможною для коронних військ і згадуючи про втрату козацько-московськими військами 36 гармат, історик таки розповідав, що полякам «не вдалося подолати сили 90 тис. Бутурліна та Хмельницького, які змогли відступити із поля битви під захистом табору» і згодом «собі навіть приписували перемогу і не відмовились від продовження військових дій» [95, с. 350]. З подібними оцінками виступав Г. Мосціцький, який називав дії гетьманів Потоцького і Лянцкоронського, а також обозного Чарнецького у лютому 1655 р. «рішучою перемогою над Хмельницьким і Бутурліним», хоча і згадував про їхній, спричинений морозами, відступ [118, с. 901].

Інакше, співаючи долі українського населення, описував кампанію 1654–1655 рр. В. Конопчинський. Учений зазначав, що похід польських військ Чарнецького перетворився у «жорстоку карну експедицію», коли «десятки тисяч повсталого населення йшли під меч під час штурмів Буші, Демківки, Куниці та інших козацьких гнізд» [90, с. 29]. Ще більше невинних людей було захоплено в

ясир союзниками коронних військ – татарами. Учений також звертав увагу на неоднозначні результати битви під Охматовим, де у боях перевагу здобули поляки, але морози змусили їх військо до відступу, поховавши таким чином усі стратегічні задуми польського командування.

Г. Мосціцький уважав, що московсько-польська війна середини 1650-х років була довгоочікуваною відповіддю Москви за завдані їй «погромом Владислава IV» кривди та образи. Дослідник відзначав слабкість польської сторони, що могла протиставити ворогу лише мізерне військо. Після поразок на литовських теренах, коронні сили, на чолі із гетьманами Потоцьким і Лянцкоронським та обозним Чарнецьким таки змогли отримати «рішучу перемогу» над Хмельницьким та Бутурліним в лютому 1655 р.. Однак на перешкоді розвитку цих здобутків їм стали морози, які змусили польські полки повернутись углиб Речі Посполитої [118, с. 901].

Особливо загрозливим для існування Речі Посполитої польські вчені бачили 1655 рік, коли розпочалось вторгнення шведських армій на терени Польщі та Литви. У цей же час на українських землях в похід на захід виступило козацько-московське військо на чолі з Б. Хмельницьким та Бутурліним, що розбило невеликі польські сили та взяло в облогу Львів.

Висвітлюючи події літньої кампанії козацько-московської армії в 1655 р., Т. Корзон розповідав про руйнівні для Польщі наслідки походів союзних військ Данила Виговського та Петра Потьомкіна на Люблін та спалення ними містечок аж в околицях Варшави – Казімежа Дольного та Пулав. Учений згадував про факти конфліктів між російськими командирами, що бажали захоплення подільських замків, та козацьким очільникам, які цьому противились. Він зазначав, що «під Гусятином Хмельницький наказав шаблями та з гармат розганяти москалів, що пішли на штурм» [95, с. 350], адже не бажав захоплення ними міста.

Утім, тут варто звернути увагу на оцінки козацько-московських походів, зроблені вже сучасними польськими дослідниками. Так, М. Франз, який низько оцінює боєздатність козацтва часів Хмельниччини, вважає, що воно до 1654 р. зазнало ще більшої деградації. Дослідник наголошує, що через такий занепад у

спільних із московитами походах козацькі полки вже виконували роль лише допоміжних військ [296, с. 225].

Похід козацько-московських військ 1655 р. Ф. Равіта-Гавронський бачив наслідком перемог шведських армій, що тоді вторглися в кордони Речі Посполитої. Для боротьби із ними король відкликав з України «найхоробрішого воїна – С. Чарнецького». Ці факти заохотили Б. Хмельницького виступити у новий великий похід, хоча досі всіляко намагався уникати участі у спільній із росіянами значнішій кампанії. В описі подій облоги Львова вчений розповідав, що після перших днів обстрілу козацький гетьман вислав листа до міщан, чим започаткував переговори між обома сторонами. Він зазначав, що членам міської ради вдалось виторгувати вигідні умови викупу і «з великої бурі вийшов тихенький дощик». Серед обставин, які спонукали Хмельницького згорнути бойові дії, дослідник називав послання короля із пропозиціями угоди, а особливо лист від польської королеви до дружини гетьмана, який дуже «торкнувся пихи Хмельницького, що викрикнув: «Ось королева пише до моєї жони!» [127, с. 94]. Саме це, а також звістки про вторгнення в Україну кримського хана, спричинились до відступу козацьких полків з-під Львова.

Л. Кубаля пояснив важке становище польських сил у боротьбі з козацько-московськими арміями в 1655 р. відсутністю військ, які змушені були зосередитись на литовському фронті. Учений звертав увагу, що Польщі навіть важко було сподіватись на татарську допомогу, адже Хмельницькому вдалося знову вступити у порозуміння з Портою. Цікавим є факт, на який вказував історик, нових домовленостей між козаками та султаном про їх підданство Османській імперії у час тісної співпраці України із Московським царством. Акцентами на таких свідченнях джерел Л. Кубаля вказував на багатовекторність політики козацького очільника, який не зв'язував себе домовленостями з царем та не бачив Україну підданою Росії [105, с. 292]. У цей же час, як зазначав учений, Ян Казимир не полишав надії домовитись із козаками і пропонував їм різноманітні поступки та навіть «допущення до прерогатив і вольностей шляхетських» усіх козаків, тимчасом як селянам обіцяв призначити лише найлегші чинші і дати їм повну особисту свободу, затвердивши це все привілеями і сеймовими конституціями. Однак усі ці наміри були зруйновані

сеймом, що випрацював дуже обмежені умови порозуміння з повстанцями. Історик наголошував, що «важко припустити, що хтось із депутатів вірив у заспокоєння України на основі таких пунктів» [105, с. 297], адже Москва давала повстанцям значно більше.

Розглядаючи події облоги Львова козацько-московськими військами, Т. Корзон згадував про листи Хмельницького до шведського короля Карла X Густава, у яких гетьман пояснював відмову від здобуття міста небажанням віддавати його в руки московитів. Однак учений називав ці пояснення лише облудою з боку козацького очільника. Прославляючи хоробрість польських військ він наголошував, що «справжньою причиною [відмови Хмельницького від здобуття Львова. – І. Ч.] була нездатність перемогти хороброго генерала артилерії і губернатора міста Гродзіцького» [95, с. 347]. Іншою причиною відступу з-під Львова історик уважав руйнівний похід на українські землі підкупленого польськими упоминками кримського хана Мехмет Гірея, що з ордою чисельністю до 200 тис. виступив на допомогу полякам. Далі, як розповідав Корзон, цитуючи гіперболізовані листи хана до короля Яна Казимира, татари «застелили козацькими трупами дорогу від Кам'янки до Зборова, де оточили Хмельницького, що після кількадечної битви благав про милосердя і визнав зверхність короля над собою» [95, с. 347].

А. Шельонговський бачив похід 1655 р. частиною масштабних подій «потопу» в Речі Посполитій. Учений звертав увагу на координацію дій козацько-московських армій на теренах Великого князівства Литовського з їхніми військами на землях Західної України. Він відзначив удар полків Золотаренка та Черкаського на Вільно, яке було здобуте іменем царя Олексія, що й дало змогу йому прийняти титул великого князя литовського. Цю подію історик супроводжував описом кривавого винищення 25 тис. міщан під час триденного грабунку та спалення міста. У цей же час на півдні армії Хмельницького та Бутурліна взяли в облогу Львів. Таким чином, поруч із одночасним здобуттям шведами Варшави, «нова північна війна» охопила всю територію Речі Посполитої [147, с. 54].

Л. Васілевський наголошував на великому враженні, яке справив Віленський договір на Б. Хмельницького та козацьку старшину. Перед загрозою поділу України

Річчю Посполитою та Московським царством гетьман відразу скликав загальний сейм усієї старшини, що відбувся 2–12 жовтня 1656 р. На ньому всі склали між собою урочисту присягу, пообіцявши зі всіх сил разом боротися проти будь-кого, хто лише б виступив проти них. Цим декларувалася готовність протистояти зазіханням Москви та Польщі, що могли порозумітися між собою проти козаків, та збирали для цього сили. Віленську угоду вчений вважав такою, що не лише руйнувала усі плани Б. Хмельницького, але і сам акт підданства Москві позбавляла будь якої вартості [162, с. 21].

Тут варто звернути увагу на позицію сучасної польської історичної науки в питанні дій Б. Хмельницького у відповідь на укладення Москвою Віленського перемир'я. Так, П. Кролль наголошує, що недопущення козацьких представників на переговори у Вільні свідчили не лише про ігнорування Кремлем інтересів козаків, але і були ознакою краху ідей будівництва власної держави, підтриманої союзом із Москвою. Відповіддю гетьмана на такі дії Росії історик бачить укладення ним договору зі Швецією та Семигородом, що «не мав на меті розрив домовленостей із царем, а лише перетворення Переяславської угоди на рівноправний військово-політичний союз» [297, с. 28].

Складнощі військово-політичного становища, у яке потрапила Україна в середині 1650-х років польські історики здебільшого тлумачили проблемами у козацько-московських відносинах. Однак учені зазначали, що Б. Хмельницький ніколи цілковито не покладав усі надії лише на допомогу якоїсь однієї зовнішньої сили і завжди був у пошуку нових союзників. Таким віддавна бажаним союзником був для козацтва давній ворог Речі Посполитої – Швеція.

Історію початку українсько-шведських дипломатичних відносин за часів Хмельниччини дослідив Т. Корзон. Історик згадував про факт приїзду до шведської королеви Христини посланців від Б. Хмельницького та І. Виговського в серпні 1654 р. Він висвітлив деталі листів гетьмана до королеви та польського підканцлера Ієроніма Радзейовського, що перебував на вигнанні у Швеції. У їх текстах дослідник звертав увагу на обіцянки козацького очільника щодо вірності королеві та Радзейовському, клятви у ненависті до поляків і закликах одночасно вдарити із двох

сторін на Річ Посполиту. Ця місія, як вказував Корзон, не досягнула успіху, однак посланців вислухав уже шведський король Карл X Густав, який відразу після вторгнення наступного року в Польщу повідомив про це гетьмана. Цікавою є відповідь Хмельницького, яку наводив вчений. Він зазначав, що гетьман під час військової кампанії козацько-московських військ у Галичині пояснював свій відступ із-під Львова та Кам'янця «побоюваннями, що у випадку здобуття цих міст там будуть встановлені московські війська, а він хоче мати їх вільними від московитів, щоб підтримувати кореспонденцію з Вашою Королівською Милістю [Карлом X Густавом. – І. Ч.]» [95, с. 345].

Про ранні етапи українсько-шведських переговорів щодо укладення союзу та спільних дій проти Речі Посполитої згадував також А. Шельонговський. Учений зазначав, що відразу при вступі на престол Шведського королівства в 1654 р. Карл Густав взявся переконувати вищі стани суспільства у користях війни проти Польщі, «причому одночасно зв'язав себе союзами із Ракочім і козаками» [147, с. 55]. Усе випрацювання цих зовнішньополітичних планів відбувалося за порадами опального польського підканцлера Ієроніма Радзейовського.

У біографії Б. Хмельницького Ф. Равіта-Гавронський розповідав про пропозиції козакам від шведського короля Карла X Густава після його перших перемог на теренах Речі Посполитої. Дослідник зауважив, що останній, підкоривши значну частину Польщі та Литви і почувуючись уже справжнім володарем цих територій, звертався до гетьмана як суверен здобутого престолу. Як новий монарх Карл Густав вимагав від повстанців, за свідченнями Гавронського, вислати йому в підкріплення 40 тис. козаків, яких буде оплачувати королівська скарбниця. Окрім цього, гетьман не повинен був укладати жодних договорів з іншими державами без відома короля, не пропусками московитів через р. Березину та дозволити створення апровізаційних складів над Дніпром, Бугом та Дністром. Додатково Україна мала платити щороку 300 тис. злотих, дарувати кожному новому монарху Швеції при вступі на трон по 30 тис. злотих, а також доплачувати до шлюбних посагів їхніх дочок та синів. Натомість король обіцяв дозволити козакам створити власну

«Українську Річ Посполиту» на теренах Київського та Брацлавського воєводств, а Хмельницькому вживати титул «князя Київського» [127, с. 97].

В. Томкевич відзначав факти щораз більшого розчарування Б. Хмельницького у союзних відносинах із Московським царством. Основною суперечністю між гетьманом та царем були різні підходи до розуміння Переяславської угоди – українська сторона розглядала її лише як виключно військовий союз, тимчасом як росіяни бачили в ній реалізацію перетворення України на провінцію своєї держави. До цього також долучився новий конфлікт щодо Білорусі, яку козаки вважали частиною своїх володінь. Це все підштовхувало Хмельницького шукати нових союзників, які були б готові воювати як проти Польщі, так і проти Москви [155, с. 65].

У своїх дослідженнях Г. Мосціцький вказував на вирішальну роль у шведському вторгненні в Річ Посполиту дій бунтівного підканцлера Ієроніма Радзейовського, що уже в 1651 р. з'явився у Стокгольмі, де постійно намовляв короля Карла Густава до війни проти Польщі в союзі з Хмельницьким [118, с. 902]. На це звертав увагу також і В. Собеський, який зазначав, що І. Радзейовський, виїхавши до Швеції, вислав листи до Б. Хмельницького, підбурюючи його напасти на Польщу разом із семигородським князем Юрієм Ракоці. Учений також зазначав, що польський шляхтич уже давно був знайомий із гетьманом ще за часів Владислава IV, від імені якого він провадив переговори з козаками про спільні дії проти турків [140, с. 204].

У баченні А. Яблоновського, Б. Хмельницький, зрозумівши очевидні загрози для автономії України з боку царської влади, намагався здобути нові перемоги на дипломатичному фронті, одночасно обмеживши свою мілітарну активність. Тепер уже гетьман шукав нових союзників і проти Москви, і проти Польщі. Вчений зазначав, що з цією метою в 1655 р. було відновлено союз козаків з Османською імперією та Кримом, а наприкінці 1656 р. укладено договір із Семигородом та розпочато переговори зі Швецією. Останній союз міг не лише призвести до поділу Речі Посполитої, але і зробити Хмельницького вповні незалежним монархом України. Однак усі ці плани суперечили позиції Москви, що дійшовши у

порозуміння з Польщею та наказала гетьману розірвати всі стосунки зі шведами. Однак, вірячи у дієвість свого нового політичного курсу, козацький очільник відмовився виконати це розпорядження, що автоматично означало розрив із Росією і вступ в спрямовану проти Польщі та Москви коаліцію [82, с. 257–258].

Для польських істориків укладення союзу між Королівством Швеція, Князівством Семигороду, Маркграфством Бранденбург та Військом Запорозьким було прообразом майбутніх подій поділу І Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. За оцінками науковців, вони були першою невдалою спробою довколишніх ворогів знищити польську державність та поневолити польський народ. Саме тому в польській історіографії до подій середини XVII ст. часто застосовується поняття «розбір» (*rozbiór*), яке традиційно вживається щодо фактів трьох поділів Польщі. Найяскравішим прикладом такого підходу до союзницьких договорів між шведами, семигородцями та козаками були погляди В. Конопчинського. Шукаючи історичні паралелі, учений наголошував, що «цей безпрецедентний в історії Європи план став взірцем для усіх майбутніх подібних поділів» [90, с. 32].

Згідно з поглядами Л. Кубалі саме семигородський князь Юрій Ракоці найбільше наполягав на укладенні союзу з козаками. Тим часом Б. Хмельницький не довіряв князеві, побоювався його можливого переходу на бік Польщі та постійно вимагав запевнень у його готовності до ведення рішучих бойових дій. І лише після кількаразового обміну посольствами, посередництва Швеції та складення князем присяг, порозуміння таки було досягнуто [103, с. 128].

З іншої позиції до ініціатив укладення українсько-шведського порозуміння підходив М. Бобжинський. Історик уважав, що створення масштабної антипольської коаліції було насамперед необхідне королю Карлу Густаву. Пояснював він це тим, що вже в 1656 р. позиції шведів на теренах Польщі похитнулися і Ян Казимир збирав щораз більші сили на боротьбу із загарбниками. Шведським силам вдавалось утримуватися лише з опорою на захоплені фортеці та завдяки перевагам їх військової організації. Саме тому шведському королю потрібно було оточити себе союзниками, зокрема козаками на чолі з Б. Хмельницьким, із якими можна було домовитись про поділ Речі Посполитої [60, с. 227].

Удаючись до розлогого висвітлення дипломатичних контактів між українською та шведською сторонами, Т. Корзон не наводить фактів укладення союзного договору між козацтвом та Швецією. Дослідник, із властивою йому антипатією до козацтва, наголошував, що Хмельницький обіцяв Карлу Густаву службу козаків у його війнах у Німеччині чи Семигороді в обмін на військову здобич. Він особливий акцент він робив на цитаті з невказаного джерела, що «козаки не можуть існувати без війни, тому просять Його Королівську Милість після закінчення польської війни піти проти турків для визволення християн із неволі». Цим Корзон бажав підкреслити непогамовне бажання козаків до кровопролиття та грабунків і називав це «щирим визнанням, неоціненно важливим для історіософії» [95, с. 346]. Уже щодо подій 1657 р. дослідник зазначав, що «єдиним успіхом його [Хмельницького. – І.Ч.] дипломатії було укладення союзу з князем семигородським Ракочі, тому міг потішитись іще одним проектом поділу Польщі» [95, с. 347]. І лише в останні місяці життя шведські посли прибули до уже хворого гетьмана, однак вчений так і не згадує про жодні реальні домовленості між сторонами і називає це лише «балачками про відступлення козакам руських земель аж по Віслу» [95, с. 347].

Л. Васілевський уважав, що Б. Хмельницький мав дуже амбітний план створення коаліції України, Семигороду, Молдавії, Валахії та Швеції, спрямованої як проти Речі Посполитої, так і проти Кримського ханства. Учений зазначав, що гетьман доклав дуже багато зусиль, щоб добитися нейтралітету з боку Москви в цьому масштабному поділі Польщі. Згідно з ним, під владу Війська Запорозького, «тобто української держави», як звертав увагу історик, мали перейти як усі українські землі, так і терени Білорусі по Смоленськ. Цікаво, що за цим планом, як вважав вчений, землі Кримського ханства мали відійти до Молдавського та Волоського князівств. У випадку якщо б цар таки не дотримався нейтралітету і розпочав наступ чи то проти України, чи то проти Швеції, українські сили мали всіма своїми військами виступити проти Москви. Цікаво Л. Васілевський зазначав, що хоча план створення такої величезної української держави міг би здаватися утопією, однак він мав усі шанси стати реальністю. Цьому, на думку науковця,

сприяла сама структура сил у тогочасній Східній Європі [162, с. 21]. І лише несподівана смерть Б. Хмельницького завадила втіленню цього задуму в життя.

Тим часом В. Конопчинський ініціативу з укладення п'ятистороннього антипольського союзу бачив у діях не Б. Хмельницького, а шведського короля Карла X Густава. Саме його вчений уважав творцем плану поділу Речі Посполитої. Також він зазначав, що ці проекти були схвально прийняті навіть вождем усіх протестантів у тогочасній Європі – британським протектором Олівером Кромвелем. Утім, учений зазначав, що перше союзницький договір про розмежування окупованих територій Речі Посполитої уклали у вересні 1656 р. між собою Юрій II Ракоці та Б. Хмельницький. Це вже підсилило позиції обох сторін на переговорах зі Швецією. Щодо договору 6 грудня 1656 р. у Раднот історик зауважував, що прокладення кордонів між володіннями козаків та семигородців передбачалося їхніми подальшими двосторонніми домовленостями [90, с. 31].

В. Томкевич також наголошував на значній вазі дипломатичного акту укладення союзу між Швецією, Бранденбургом, Семигородом та Козацькою Україною. Договір, підписаний 6 грудня 1656 р. в трансільванському містечку Раднот, означав поділ між союзниками Речі Посполитої [155, с. 65].

Г. Мосціцький вважав, що наприкінці 1656 р. після запеклих військових дій, що тривали уже понад рік, шведський король зрозумів, що самотійно не може перемогти Річ Посполиту. Саме тому він удався до масштабної дипломатичної акції створення антипольської коаліції. З цією метою він «сплів підлий проект її поділу» [118, с. 904]. Такий трактат розділення польської держави підписали в Раднот п'ять новоспечених союзників: Карл X Густав, Фрідріх Вільгельм, Богуслав Радзивілл, Богдан Хмельницький та Юрій II Ракоці. Однак, розповідаючи про військову кампанію семигородських армій на півдні Речі Посполитої, історик вже не згадував про роль у цих подіях козацьких загонів. Він зазначав, що Юрій Ракоці вторгся, щоб заволодіти своєю часткою розділеної Речі Посполитої, але був покинутий шведами, які вирушили на війну проти нового союзника Польщі – Данії. Вирішальну роль у поразці семигородців відіграли Чарнецький, Сапега та Любомирський, що у цей час

здійснили похід у Семигород, а потім оточили князя та змусили його до капітуляції [118, с. 905].

Важливі факти різноманітних розмежувань українських земель Речі Посполитої між союзниками наводив Л. Кубаля. Учений зазначав, що згідно із договором між Хмельницьким та Ракоці до козацьких володінь мала ввійти уся Червона Русь аж по Віслу. Натомість Юрій II обіцяв молдавському господарю за союз та вислані військові контингенти передати Язлівець та Кам'янець-Подільський. Козацький гетьман обіцяв також володарю Молдови дружбу на час їх союзу зі Семигородом. Дещо інакшими були домовленості між Карлом Густавом та Юрієм Ракоці. Шведський король обіцяв князеві Львівський та Галицький повіти, частину Сяноцької землі та Поділля, які він мав зайняти під титулом «Великого князя галицького» [103, с. 129].

Щодо дій козацьких полків у поході Юрія Ракоці Т. Корзон згадує про участь 20 тис. козаків у складі семигородської армії. Учений зазначав, що вони «погано справились у битві під Проскуровим 12 липня і не вберегли нещасливого князя від поразки» [95, с. 347].

Л. Кубаля наголошував, що більшість війська Юрія Ракоці у його поході на землі Речі Посполитої становили саме козаки. Так, поруч із 23 тис. семигородців та 6 тис. волохів він згадує присутність козаків на чолі з Антоном Ждановичем – «20 тис. із самопалами і близько других стільки озброєного гультайства при возах» [103, с. 146]. Ці українські підкріплення з'єдналися із князівськими силами вже на лівому березі Сяну в околиці Перемишля.

У популярному викладі історії Польщі В. Смоленський не уточнює подробиці участі козацьких полків у військових кампаніях семигородських та шведських армій. Однак дослідник навів гіперболізоване число військ Юрія Ракоці – неймовірних 300 тис. і розповідав про його дії із завоювання Галичини [139, с. 83].

В описі походу військ Юрія Ракоці на Річ Посполиту В. Конопчинський згадував про участь у ньому козацького підкріплення полковника Антона Ждановича. Зокрема вчений вказував, що після відступу шведів на північ та звісток про австрійську загрозу із заходу, за намовою козаків, князь рушив на схід. Такий

напрямок був обраний через побоювання удару з боку татар. Однак під Меджибожем семигородсько-козацька армія зазнала несподіваного удару трьох польських військ. У наслідок цього Жданович «ганебно втік з козаками у степи», що змусило Ракоці капітулювати [90, с. 33]. У цей же час, як зазначає історик, інші козацькі полки, які на чолі з Юрієм Хмельницьким йшли на допомогу семигородцям, збунтувалися. Ці звістки, а також новина про новий набіг татар, призвели до смерті старого та хворого гетьмана.

Різноманітні факти походу семигородсько-козацьких військ подавав Л. Кубаля. Учений наголошував на особливо жорстоких руйнуваннях та вбивствах, які здійснювали козацькі полки. Зокрема, 19 червня 1657 р. козаки разом із шведським загоном генерала Стенбока спалили Варшаву, винищивши в місті усю військову залогу та багато мешканців. Окрім цього зруйнували міські укріплення та королівський палац [103, с. 163]. Однак дослідник згадував також про випадки непокори козаків семигородському князеві. Зокрема, після здобуття значної здобичі, українські війська вимагали відправити їх частину в Україну для перевезення на батьківщину усього награбованого [103, с. 167]. Л. Кубаля також описав драматичні події довкола поразки Юрія II Ракоці. Він повідомив про наявність наказів Хмельницького А. Ждановичу повертатися із козацькими полками на Наддніпрянщину. Саме українські сили у цей період кампанії забезпечували відступ семигородців, і лише шлях на Україну був для них найбезпечнішим для відступу. Діставшись на контрольовані козаками землі, князь міг почуватися в безпеці від переслідування польських армій і татар. Йому на допомогу поспішав Ю. Хмельницький із 20 тис. козаків та вже наблизився на відстань 5 миль до позицій семигородців під Меджибожем. Подальшу поведінку козаків Ждановича та їх відступ історик оцінював по-різному. Він називав це «ганебним полишенням князя перед лицем ворога» [103, с. 171], але також навів розлогу цитату зі свідчень особистого секретаря Юрія Ракоці. У них зазначено, що козаки та шведи були стійкішими за семигородців, які відмовлялися битись та вимагали миру будь-якою ціною. Тому козаки «побоювались, що наші могли б об'єднатися з поляками проти них, та змушені були нас залишити» [103, с. 172].

В. Томкевич надавав великого значення участі козацьких військ у кампанії князя Юрія II Ракочі на теренах Речі Посполитої в 1657 р.. Саме завдяки шведській та козацькій збройній підтримці семигородцям вдалося досягнути значних успіхів на початковому етапі походу. Найвагомішим серед них було здобуття польської столиці – Варшави. Однак ця підтримка виявилась тимчасовою і ненадійною. Першими князя залишили шведи, що на чолі зі своїм королем Карлом X Густавом пішли війною проти Данії. Це змусило семигородців повернути на схід. Остаточним і вирішальним для поразки армії Ракочі був бунт козацьких полків, що у критичний момент покинули союзника. Це змусило князя під Островом на Поділлі підписати з поляками 22 липня 1657 р. ганебний акт капітуляції. Утім, історик зазначав, що такі дії козацькі війська вчинили самовільно, без згоди і відома Б. Хмельницького. Звістка про таке руйнування усіх його планів викликала у гетьмана апоплектичний удар, від якого він і помер 6 серпня 1657 р. [155, с. 66].

Особливу увагу причинам від'єднання козаків від військ Семигороду і їх відступу вглиб України приділив Ф. Равіта-Гавронський. Учений докладно дослідив перебіг дипломатичних контактів між Річчю Посполитою та Б. Хмельницьким в останні місяці життя гетьмана і виявив новий поворот у політиці обох сторін у напрямку до зближення. Історик висвітлив заходи королівського посла К. С. Беншовського щодо укладення нового мирного договору, який мав передбачати повернення козацтва під скіпетр польського короля на вигідних для повстанців умовах. Саме через повернення на мирний шлях, Хмельницький, як вказував Гавронський, наказав А. Ждановичу припинити участь у бойових діях проти Речі Посполитої [132, с. 10].

Варто звернути увагу також на погляди українських істориків першої половини ХХ ст. щодо причин відступу козацьких військ на чолі зі Ждановичем від військ семигородців. Зокрема, Д. Дорошенко покладав основну вину в цьому на інтриги Москви, яка намагалася розірвати союз Б. Хмельницького зі Швецією та Семигородом. Учений акцентував на прибутті до полків Ждановича царського посланця, що агітував проти спільної українсько-семигородської акції [193, с. 278].

Це у свою чергу знайшло підтримку серед козаків, які були невдоволені недолугим командуванням Юрія II Ракоці та кривдами з боку своїх союзників.

Цікаві дані про продовження початої Б. Хмельницьким лінії на поглиблення союзу зі Швецією, уже в найближчі після смерті гетьмана місяці, подає Л. Васілевський. Учений відзначив факт укладення І. Виговським ще 6 жовтня 1657 р. «трактату великої ваги» зі Швецією. Згідно з ним Військо Запорозьке визнавалося «вільним, нікому не підлеглим, народом». Його кордони окреслювались аж до Вісли та Пруссії з переданням від Литви Берестейського та Новогородського воєводств по р. Березину. Договором передбачалося можливе бажання шведського короля укласти мир із Річчю Посполитою, і у випадку цього Карл X Густав зобов'язувався домогтися від поляків «визнання Війська Запорозького за вільний народ, відректися назавжди від будь-яких претензій на Україну, границі якої б документом та присягою затвердили, за умови, що за цю присягу поручиться шведський король» [162, с. 22]. Історик також відзначав певну лояльність козацтва до трактатів із Московією. Це виявлялося у пункті договору, за яким запорожці, як союзники Швеції повинні були підтримувати її у війнах, однак мали зберігати нейтралітет у її конфліктах із Московським царством.

Таким чином, польські історики першої половини ХХ ст. зображували мінливість історичних процесів в останні роки життя Б. Хмельницького. Звертали увагу на складнощі міжнародної політики, у яку щільно вплелися українські події, а козацтво стояло на роздоріжжі різноманітних зовнішньополітичних союзів.

* * *

Останній період Хмельниччини, який у баченні польських учених розпочався із укладенням українсько-московського договору 1654 р. і закінчився зі смертю Б. Хмельницького, змальовувався істориками як час великих лихоліть, у яких обидва народи опинилися на межі виживання. Тривала польсько-українська війна виснажила сили обох сторін і набула непримиренних форм, що зводили до мінімуму можливості пошуку нового порозуміння. Руйнівним наслідком затяжного конфлікту стало пряме втручання іноземних потуг, що взялися за розділення спільної держави

поляків та українців – Речі Посполитої. У цих умовах ані повстанці, ані влада не могли забезпечити собі перемогу й були приречені лише боротися за збереження свого існування.

В оцінках польських учених, що працювали у період з кінця XIX ст. і до початку II Світової війни московсько-українська угода 1654 р. була наслідком виснаження сил повстання та безвихідним міжнародним становищем, яке змушувало Б. Хмельницького звернутися по допомогу до єдиної сили в регіоні – Московського царства. Науковці робили наголос на різних підходах української та московської сторін до оцінок договору. Вказували, що, у баченні Б. Хмельницького, це був лише військовий союз проти Речі Посполитої, що нічим не різнився від подібних його договорів із Кримом та Туреччиною. Тим часом Москва від самого початку бачила в договорі шлях до повної інкорпорації України. Зверталась увага на чисельні факти непорозумінь та конфліктів між козаками та московитами від моменту укладення договору в Переяславі, до спільних військових дій. Акцентувалось на ролі Б. Хмельницького, сила й авторитет якого були гарантом збереження *status quo* як фактично незалежної держави, який Москва не наважувалась порушити. З іншого боку, дослідники, що ставилися з антипатією до українського руху, оцінювали гетьмана як зрадника, що продав Україну цареві за різноманітні блага для себе та своєї сім'ї.

Вторгнення в межі Речі Посполитої шведських армій дало змогу Б. Хмельницькому відступити від не вигідного союзу з Москвою та налагодити союзні відносини зі Швецією. Історики звертали увагу на факти тривалих дипломатичних відносин між гетьманом та шведами ще перед їх вторгненням у Річ Посполиту, в 1655 р., і здебільшого вважали козацького лідера винуватцем цієї нової ворожої навали на польські землі. Договори між Швецією, Семигородом, Бранденбургом та Військом Запорозьким оцінювались як агресивні домовленості про поділ Речі Посполитої та виступали прообразом загарбання її земель сусідніми імперіями вже наприкінці XVIII ст. Однак невдачі шведів та семигородців і важке становище самої Речі Посполитої, як уважали науковці, таки підштовхнули польську та українську сторони в 1657 р. до спроби нового мирного порозуміння.

Учені вказували на різноманітні вигідні для повстанців умови договору, які пропонувала польська влада. І лише смерть Б. Хмельницького не дала можливості йому укласти цю нову угоду, яка, втім, була реалізована вже у 1658 р. в Гадячі.

РОЗДІЛ 5.

НАСЛІДКИ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1648–1657 рр. У ІНТЕРПРЕТАЦІЯХ ПОЛЬСЬКИХ ВЧЕНИХ

6 серпня 1657 р. у Чигирині помер гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький. У цій події польські вчені бачили кінець одного з найнебезпечніших супротивників Речі Посполитої за всю її історію. Здебільшого негативно оцінюючи діяльність козацького очільника, що спричинилася до різноманітних лихоліть Польщі та започаткувала її поступовий занепад, дослідники подавали свої підсумкові оцінки ролі його особистості в історії. Так, Л. Кубаля, описуючи останні місяці життя гетьмана та його смерть, віддав останнє слово для характеристики Хмельницького історику, письменнику та поету, сучаснику подій козацько-польських воєн Веспасіяну Коховському. Останній зазначав, що «помер нікчемний трунар миру, що проти нас Крим, Москву, Дакію, Семигород та Оттоманську державу підняв – тягар для Польщі, лихо для Русі» [103, с. 214]. На підкреслення відсутності позитивного спадку діяльності козацького лідера історик звернувся до символічного опису знищення будинку гетьмана в Чигирині та його поховання в Суботові.

Ф. Равіта-Гавронський, із властивим йому негативним ставленням до Б. Хмельницького та українських повстанців, описав у неоромантичному дусі наслідки діяльності гетьмана. Козацький очільник, як наголошував дослідник, «залишив цілий край собою збуреним та зруйнованим, звідусіль оточеним ворогами, яких він сам створив, кинутий на хвилі непевної долі» [129, с. 112]. На його думку, політичний спадок гетьмана був цілковито негативний, адже «Хмельницький умів лише розривати, але поєднувати не вмів, вмів руйнувати, але не міг будувати. Лише посіяв та поглибив внутрішню ворожнечу двох народів, котрих сама історія в нерозривному зв'язку поруч помістила» [129, с. 112].

Для Т. Корзона, який ставився до діяльності Б. Хмельницького з виразним несприйняттям, історичний спадок гетьмана оцінювався також як усебічно

негативний. У його оцінках, він складався лише зі зради, варварства, кровопролиття та руйнування. Так, історик уважав, що козацький лідер залишив «для України – традицію різанини, знищення моральних переконань у серцях народу» [96, с. 171], а також громадянський конфлікт ватажків, що завершився повним спустошенням та знелюдненням більшої частини Наддніпрянщини. Для його союзника, Москви, залишене було ненадійне порозуміння, яке згодом остаточно розірвав його ж син – Юрій. На Польщу, яку вчений уважав зрадженою батьківщиною гетьмана, він стягнув навали ворогів та криваву руїну. Підсумовуючи спадщину Хмельницького, Т. Корзон називав його «Тамерланом Русі» і зазначав, що він не заслуговує навіть на порівняння з Бату-ханом, бо не зміг створити хоча б такої держави, як Золота Орда.

Однак серед польських дослідників були голоси, які підкреслювали роль Б. Хмельницького у творенні найбільш вікопомних сторінок історії України та піднесення ролі українського козацтва. Зокрема, В. Томкевич наголошував, що «разом із ним закінчився найкращий період в історії козащини» [155, с. 66]. Історик уважав Хмельниччину «остаточною та переможною боротьбою козацтва проти Речі Посполитої» [155, с. 84]. У цей час, як вказував вчений, козацтво доросло до апогею свого політичного та соціального розвитку і вступило на шлях не лише свого класового і територіального виокремлення, але і підняло гасла релігійної та національної незалежності. Однак дослідник наголошував також на негативних наслідках Хмельниччини для України та Польщі. Він зазначав, що кривава непримиренна війна призвела до тотального руйнування українських земель та поставила польську державу над прірвою загибелі. Таким чином, В. Томкевич уважав, що козацьке повстання «якщо і не стало безпосередньою причиною падіння Польщі, то, однак, спричинило падіння її як регіонального лідера, оголило її внутрішні слабкості і стало першим цвяхом у труні нашого державного існування» [155, с. 82].

Один із корифеїв польської історичної науки кінця XIX – початку XX ст. М. Бобжинський бачив польсько-козацькі війни середини XVII ст. невдалими для Речі Посполитої. Учений наголошував на їх братовбивчому характері, що лише ослаблював державу. Конкретні військові кампанії, на думку науковця, були або

прямими поразками, або прихованими невдачами. Причиною цього була анархія у суспільних стосунках та її глибоке проникнення у політичні структури держави та війська. Саме через безлад польські армії зазнавали поразок у битвах із козацько-татарськими військами. Лише завдяки перемовинам і величезним хабарям, викупам та данинам, виплаченим кримському ханові, вдавалося уникнути ще більшої катастрофи. І навіть окремі перемоги королівських військ анархія у їх шерегах зводила нанівець [61, с. 177].

Критичним до історичних наслідків Хмельниччини був О. Халецький. Учений, що особливо високо підносив проекти єднання народів Східної Європи на засадах «Ягеллонської ідеї» та пропагував місію Польщі в поширенні цивілізаційних здобутків Європи на схід, виступав проти різних рухів, які стояли цьому на перешкоді. Серед них він бачив також національно-визвольну війну українського народу, що великою мірою зруйнувала рух до злиття українців та поляків на чолі з останніми. Історик звертав увагу, що лише в єдності з Польщею та у творенні єдиної держави українці могли здобути статус державотворчого народу. Він наголошував, що «розпочатий Богданом Хмельницьким рух в остаточному підсумку довів Україну та національні устремління українського народу до руїни» [80, с. 153]. Історик, відстоюючи ідеї федералізму, які розроблялися в середовищі табору Ю. Пілсудського, вважав, що українці могли розвивати свої державотворчі устремління лише під патронатом польського народу як більш розвиненого політично та цивілізаційно.

Частина дослідників уже в міжвоєнний період зверталася до оцінок Хмельниччини як громадянської війни, що розірвала єдність народів Речі Посполитої, ще донедавна поєднаних високими ідеалами Ягеллонської унії. Особливо це було прикметно для деяких вчених із грона прихильників політичного табору маршала Пілсудського, що схилилися до ідей побудови федерації народів, які заселяли простори між Балтійським та Чорним морями, на засадах толерантності до їхніх культур та формування єдиної політичної нації. У баченні цих істориків, події середини XVII ст. поклали край процесам мирної інтеграції польського та українського народів довкола ідеалів шляхетської демократії. Народи, які разом

захищали спільну батьківщину, тепер були розділені непримиренною ворожнечею. До таких оцінок схилялися, зокрема, В. Томкевич [155, с. 84], Г. Мосціцький [212, с. 897] та Л. Фронсь [74, с. 71]. Утім, найпослідовніше ці ідеї відстоював О. Гурка [77].

Особливо важливими для польських істориків були міжнародні наслідки національно-визвольної війни українського народу. Учені у своїх інтерпретаціях робили наголоси на різних аспектах впливу Хмельниччини на стосунки між народами у Східній та Центральній Європі, однак усі були одностайні в оцінці її як події, що сприяла суттєвим зрушенням та перетворенням у балансі сил у регіоні. Наприклад, Л. Кубаля відзначав, що Б. Хмельницький не лише підняв на боротьбу з Річчю Посполитою ледь не всіх її сусідів, але і сам істотно впливав на внутрішню політику польсько-литовської держави та інших країв, адже їх правлячі еліти тепер були змушені рахуватися з волею українського очільника та новою військовою силою, що з'явилася в регіоні в образі незалежного тепер козацтва [105, с. 6].

Я. Волінський наголошував, що зрив Б. Хмельницького підніс справу України на одну з головних позицій у порядку денному тогочасних міжнародних стосунків у Східній Європі. І лише Андрусівська угода 1667 р. була спробою повернути назад ці далекосяжні процеси і «закрити справу України в межах звичайного пограничного конфлікту, яких не бракувало у польсько-московських стосунках» [166, с. 3].

Особливе місце в подіях міжнародного масштабу, що розгорілися унаслідок Хмельниччини, та роль у долі України В. Томкевич відводив Московському царству. Так, учений наголошував на його деструктивний вплив на український народ з метою повного підкорення. Історик зазначав: «Демагогічна і руйнівна політика Москви, що діяла задля знищення незалежності України, агітуючи популярними гаслами, змогла із задніпрянської черні, частини старшини та нижчого духовенства не лише створити москвофільську партію, але й прищепити їй вірус внутрішньої взаємної боротьби» [158, с. 31].

Слід звернути увагу, що багато польських дослідників бачило продовження політичного курсу Б. Хмельницького в укладенні Гадяцької унії 1658 р. Учені

розглядали її як завершальний акорд низку польсько-українських договорів підписаних між гетьманом та польським королем, що мали утвердити автономію України у складі Речі Посполитої. Зокрема, Л. Кубаля бачив усі умови нового польсько-українського поєднання вже в перемовинах між Б. Хмельницьким та повноважним посланцем Яна Казимира С. Беншовським. Саме вони, на думку вченого, випрацювали усі пункти угоди, яку у згодом було підписано новим гетьманом І. Виговським і увійшла в історію як Гадяцька унія [104, с. 85–120].

Ф. Равіта-Гавронський також бачив у Гадяцькому договорі завершення планів та дій Б. Хмельницького зі створення козацької автономії. Характеризуючи унію, учений наголошував, що вона є «найважливішою подією, що відбулася внаслідок війн Хмельницького проти Речі Посполитої» [132, с. 78]. Дослідник бачив умови унійного договору актом великого добродійства Речі Посполитої щодо українського народу. На його думку, поляки пішли назустріч козацтву та відкривали перед ним можливість скористатися з усіх надбань західної цивілізації. Він оцінював Гадяцьку угоду як продовження та довершення єднання народів, здійсненого актом Люблінської унії 1569 р., із перетворенням Речі Посполитої двох народів у федерацію тепер уже трьох [129, с. 120]. У цих подіях Гавронський бачив залучення українців до державотворчих процесів, спробою прищепити їм традиції високої політики. Саме під впливом поляків, як наголошував учений, «державна ідея, яка спричинила перші конфлікти між Б. Хмельницьким та Москвою, була сформована лише під Гадячем» [132, с. 93]. Завдяки залученню до спільного з поляками будівництва держави українці могли розвинути у державотворчу націю. Однак відсутність серед козацьких очільників, що прийшли на зміну Хмельницькому, політичної культури, державницької та національної ідеї зруйнували ці можливості. Керована особистими амбіціями та зажерливістю старшина вступила на шлях взаємного винищення. «Неспокійний козацький дух» та московські інтриги, як уважав дослідник, поклали край усім проблескам українського державотворення та національної свідомості [129, с. 121].

Продовженням ідей короля Яна Казимира, який ще в 1650 р. планував надати козацтву автономію у вигляді окремого «Князівства Руського» на теренах трьох

південно-східних воєводств, бачив у Гадяцькому договорі В. Конопчинський. Учений як послідовник постулатів політичного руху націонал-демократів уважав, що український народ завжди був незрілим до самостійного державотворення і не мав відповідних задатків до незалежного політичного існування. Саме це, на його думку, показала Хмельниччина та наступні події боротьби між козацькими очільниками та пошуки ними зовнішньої протекції. У Гадяцькій унії історик віднаходив можливість реалізувати польську протекцію над потребуєчим керівництва українським народом та козацькою стихією [153, с. 35–36].

У баченні Ф. Конечного, за часів Б. Хмельницького український народ отримав від Польщі повне самоуправління та можливість утворити власну державу. Такий шанс з'явився у нього завдяки мирним договорам гетьмана із королем Яном Казимиром, а згодом – у Гадяцькій унії. Таким чином, окрім різноманітних атрибутів державності, український народ отримував власну правлячу шляхетську еліту, сформовану з козаків. Однак усе це, як уважав дослідник, було зруйноване самим козацтвом, що не володіло відповідним рівнем культури та національної і політичної свідомості, а всі «політичні вольності вони розуміли лише як право необмеженого вироблення горілки». «Загал був темною масою, – наголошував Ф. Конечний, – і ця жахлива темнота призвела до того, що були зведені нанівець усі великі формули, так обмірковані поляками в ім'я згоди» [84, с. 126]. Через своє варварство, козаки, що отримали свободу дій, розпочали міжусобну боротьбу. У запеклих громадянських війнах «козацтво втратило будь-яку цінність як основи руської нації, що народжувалась – і вже ніколи національного відчуття не сформувало». Серед анархії, як уважав вчений, лише дика чернь почувалася добре, «але хто лише трішки мав у собі задатків культури, той відвертався від пануючих суспільних відносин із відразою» [83, с. 144]. Кожен, хто не був козаком або міг покинути їхні шереги, відмовлявся від свого минулого, соромлячись своєї причетності до них та дій у їхніх лавах, «знищував навіть усі сліди, що колись він мав із цим усім щось спільного» [83, с. 145].

В оцінках В. Томкевича вирішальний вплив на події козацько-польських війн мало недбальство з боку влади Речі Посполитої. На його думку, на часи

Хмельниччини припав пік самоусунення шляхти від державних справ, що призвело до значного послаблення політичного потенціалу польської держави. Саме тому щодо козацтва застосовували непослідовну політику – використання його в разі військової потреби і придушення в часи миру. Козаки, які були байдужі до справ держави, почали боротьбу за свої права. І тільки кривава багатолітня війна середини XVII ст., що супроводжувалась іноземною інтервенцією, змусила владні кола королівства до вироблення політичного рішення проблеми, яке втілювалось у Гадяцькій унії. Однак за часів Хмельниччини «козаки, що вирости на татарських ідеалах, деморалізовані десятиліттям боротьби, уже не розуміли потреби налагодження відносин та недооцінювали ідеї державності» [155, с. 84]. Козацтво занурилось у хаос і бачило у ньому свій ідеальний стан існування, уже не бажаючи ні зверхності Польщі, ні Москви. До такої зовнішньополітичної байдужості великою мірою призвела, як уважав історик, «дволична політика» Б. Хмельницького, що постійно вагався між різними союзами. Це мало наслідком подальший, після смерті гетьмана, поділ козаків на ворогуючі групи, що спиралися на підтримку різних зовнішніх сил. Урешті-решт, козащина, увібравши в себе риси психіки кочовиків, із якими постійно мала справу, «перетворилась на організацію, не здатну до творчої праці й стала запереченням суспільного ладу взагалі» [155, с. 84].

Для порівняння еволюції наукових поглядів на національно-визвольну війну середини XVII ст. у польській історіографії слід звернути увагу на цікаві спостереження Я. Качмарчика викладені в єдиній, укладеній після II Світової війни, біографії Б. Хмельницького. Учений, працюючи в останні роки панування в Польщі комуністичного режиму, уже вдався до критики радянського підходу до постаті Хмельницького. Він також наголосив на слабкій науковій базі тези про бажання приєднати Україну до Росії як єдину причину піднесення визвольного повстання в 1648 р. Однак, через політичну кон'юнктуру соціалістичного режиму, що панував у Польській Народній Республіці, він усе ж погоджувався з позиціями про антифеодальний характер війни. «Українські селяни, – як акцентував науковець, – не планували переходити під будь-чиє панування, а тим паче під владу царя Олексія Михайловича», адже це суперечило б самій сутності антифеодальних виступів [300,

с. 6]. У баченні історика, справжньою метою козацького керівника була побудова незалежної української держави – Князівства Руського [300, с. 199].

Однак серед сучасних оцінок Хмельниччини трапляються й такі, що не лише наголошують на негативній ролі затяжних польсько-козацьких воєн, але і схиляються до бачення усіх політичних та державотворчих намагань козацтва як деструктивних. Так, М. Франз вважає, що Б. Хмельницький «підняв бунт проти законної держави» [Речі Посполитої. – І.Ч.], яка сама створила козацтво «на землях, якими законно володіла» [294, с. 393]. Слід зазначити, що дослідник відстоює ідею, згідно з якою козацтво було цілковито витвором діяльності польської центральної та місцевої влади, та, зрісши в силі, почало бунтувати проти своїх творців.

Для шовіністично налаштованих польських дослідників Хмельниччина стала періодом, коли на волю вирвались усі приспані примітивні інстинкти мас. Падіння влади та війна розбудили підсвідомі бажання руйнувати та вбивати, нищити усі здобутки цивілізації. Цю руйнівну стихію ще більше розпалювало іноземне втручання, яке заохочувало маси до війни проти Речі Посполитої, та амбіції новоявлених лідерів, яких винесла до вершин влади хвиля війни та загального хаосу. І лише поодинокі виховані в культурних та політичних традиціях Речі Посполитої особи намагалися погамувати розбурхану стихію та повернутися на шлях мирного співжиття в межах польсько-литовської держави. Однак у хаосі війни всіх проти всіх, що настала після смерті Б. Хмельницького, поступово й невблаганно верх брали інстинкти знищення та запродавства, зводячи нанівець усі проблiski ідей незалежного державотворення.

Ф. Равіта-Гавронський уважав, що вирішальний слід на психології українського народу залишили «дві символічні неморальні риси Хмельниччини: заздрість і помста». На його переконання, що ці риси не лише творили увесь характер козацької війни, «але й були її життєдайною силою, що отруїла руське суспільство і викликала, відразу після смерті Хмельницького, внутрішні війни та неспокій, не переставала докорінно руйнувати молоде, сповнене енергії та надії життя Русі, аж доки врешті його не зламала і не розчавила» [132, с. 5]. Гавронський наводив суперечливі твердження щодо ставлення населення України до повстання.

Він, цитуючи не вказані джерела з історії перших років війни, зазначав, що «вся чернь озброювалась, смакувала собі свободу від робіт та податків, але далеко більш ніж половина селян благала в Бога миру та помсти Хмельницькому та всім свавільникам. Усі, хто були чесні, мовчали, але верховодили усім броварники, горілчані парубки і різного роду голодранці» [127, с. 52].

У візії Ф. Равіти-Гавронського, Хмельниччина започаткувала цілу низку кривавих воєн, що спустошували Україну. Однак окрім матеріальних та людських втрат дослідник робив акценти на процесах ідейних, культурних та психологічних перетворень, що відбувалися в ці часи у свідомості українського народу. Так, він зазначав, що із середини XVII ст. розпочався процес поступової «дегенерації» ідей боротьби за політичну та національну окремішність України [129, с. 132]. Гавронський уважав, що домінуючим серед лідерів козацтва у цей час було лише бажання захопити землі та скарби польської шляхти, зайняти їхнє місце у соціальній структурі населення краю. Саме задля цього вони й пропагували серед мас черні гасло знищення ляхів. Однак в окремих козацьких очільників, які були більше за інших прихильні до польської культури, все ж іноді проявлялася політична та державотворча свідомість. Її дослідник бачив у спробах окремих гетьманів поєднати Україну та козацтво з Польщею на засадах автономії. Такі ідеї він віднаходив, зокрема, у діяльності П. Тетері, М. Ханенка та І. Мазепи.

Спостереження щодо націотворчих процесів у середовищі українського народу, що були стимульовані визвольною війною середини XVII ст., висловив Ф. Конечний. Учений, у своїх дослідженнях цивілізаційного розвитку різних народів, уважав, що унаслідок Хмельниччини всі процеси творення української нації та формування політичної свідомості, які були започатковані в XVI ст., зазнали краху. Усі державотворчі процеси, що відбувалися у середовищі українського народу, він бачив наслідком запозичень традицій Латинської цивілізації. Тимчасом як українські маси, а також козацтво, як уважав вчений, були породженням кочової Туранської цивілізації, що не знала будь-яких ідей нації. Саме ця туранська маса українського населення і зруйнувала усі спроби утворити руську державність під егідою Польщі [85, с. 18]. Повсюдна анархія, кровопролиття та руйнування

винищили українську еліту, а її рештки масово переходили на католицизм, приймали польську культуру та ідентичність, «плекаючи власні культурні відчуття під крилом польської культури» [83, с. 145]. Дослідник зазначав: «Руським залишився тільки той, хто не міг це полишити – тобто лише простолюди; руськість опустилася до рівня етнографічної маси, що не володіла національною ідентичністю» [88, с. 115].

Важливими є спостереження А. Яблоновського щодо змін суспільного устрою українського народу, які принесла із собою Хмельниччина. Учений зазначав, що війна призвела до кардинальної трансформації козацтва. Козацтвом, що колись було невеликою, хоча постійно зростаючою у числі, групою вільного військового населення, що змагалося за здобуття всієї повноти громадянських прав, тепер стає «без малого ціле піддане населення України, що було покликане до повстання» та виступило під гаслом за свободу православної віри і права руського народу. Уся ця маса населення перейняла собі назву «козаки». Ці величезні суспільні зміни потягнули за собою потребу створення цілком нової адміністративної організації. У даній ситуації єдиним можливим варіантом, на думку науковця, була військова організація, яка і з'явилася на магнатських землях та королівщинах під виглядом полкового устрою. Таким чином, усе населення, яке стало у шерехи війська, стало вільними козаками. І лише невелика група мешканців цих земель зберегла свій зобов'язаний статус, тепер уже щодо козацтва або православного духовенства [82, с. 264].

Видатний історик суспільних відносин та політичного устрою С. Кутшеба вважав, що Хмельниччина істотно вплинула на процес перетворення селян у кріпаків та їх прикріплення до землі. Учений звертав увагу на факт, що перед національно-визвольною війною XVII ст. селянство з різних частин Речі Посполитої мало змогу втікати на Запоріжжя та вільні землі степового прикордоння. Вони могли також самовільно переселитися на колонізовані в цей час терени Наддніпрянщини, де землевласники охоче приймали будь-яку пару робочих рук. Однак із Хмельниччиною ці землі відпали від Речі Посполитої, через що вже було значно менше можливостей до втечі [110, с. 181].

Польські вчені звертали увагу також на проблеми перетворень у культурному житті українського народу, які розпочалися завдяки національно-визвольній війні та подіям міжнародного життя, що її супроводжували. Серед них виокремлювали, зокрема, і питання розвитку релігійного життя в Україні та міжконфесійних стосунків, що були одним із чинників впливу на характер війни. Так, згідно з поглядами А. Брюкнера, провідною ідеєю Хмельниччини була боротьба за права православної церкви, існування якої перебувало під загрозою від моменту укладення Берестейської церковної унії. Однак масштабні криваві війни, що розгорілися під гаслами релігійного протистояння і тривали десятиліттями, призвели лише до значного ослаблення православ'я в І Речі Посполитій. Учений вважав, що національно-визвольна війна мала наслідком відділення від польсько-литовської держави, заселеної православними Лівобережної України та Києва. Це зменшило частку православних серед населення Речі Посполитої та перетворило Східну церкву на маргінальну. У суспільній площині фактично зникла група дрібної православної шляхти, яка не влилась у лави козацтва. До занепаду Східної церкви спричинився також відрив коронних земель від важливого центру православної освіти і культури – Києва. У результаті цих процесів значно посилювався наступ унійної греко-католицької церкви і, як зауважив А. Брюкнер, «руські кості обросли ляхським м'ясом» [66, с. 647].

Негативні наслідки Хмельниччини для становища православ'я на теренах Речі Посполитої бачив також Я. Волінський. Учений у своєму дослідженні історії взаємин православної церкви та Польщі наголошував на процесі поступового формування ворожого ставлення польського суспільства до православних. Причину цього історик бачив у гаслах релігійної війни, під якими козаки виступили зі зброєю в руках, а згодом і закликали собі на допомогу сусіда-агресора – Московське царство. Саме тому серед поляків та литовців сформувалося уявлення щодо всіх православних, як потенційних зрадників та бунтівників. «Відцентровим елементом, який відтягав руське населення від Польщі до Москви» бачили також православну церкву [167, с. 109]. Протилежне ставлення у суспільстві сформувалось уже до

греко-католицької церкви, яку вважали силою, що прив'язувала населення до Речі Посполитої та віддаляла від Кремля.

Ф. Конечний наголошував на істотній ролі Хмельниччини та наступних за нею «козацьких воєн» у процесах, що відбувалися в культурному житті на українських землях. Він зазначав, що лише завдяки Хмельниччині вдалося досягти зближення Києва та Москви. Учений як дослідник російської історії, особливу увагу звертав на впливи України на Росію. Саме вони, як зауважив науковець, були джерелом відродження та розбудови духовності на теренах Московського царства. «Навіть московська державність – наголошував історик. – була організована мужами, що походили з півдня». Що ж до освіти та письменства, то його основу становили книги, написані й надруковані в Києві та «могилянська» теологія і наука. Саме з Києва прийшов на російські терени дух церковної реформи та модернізації згідно із грецькими й українськими взірцями, який однак викликав серед московського духовенства та вірян жорсткі суперечки. «Розкол, – як наголошував Конечний, – це дар України Москві» [84, с. 130]. Дослідник уважав, що таким шляхом у Московську державу йшли європеїзація та цивілізаційний поступ Заходу і вкоренитися вона могла лише у відповідній православній переробці та адаптації, яку їй подавав Київ. Однак учений, який бачив основу київської культури та духовності у запозиченнях із Польщі, акцентував на тезі поступового занепаду цих якостей в Україні після її переходу під царську зверхність. Київ, «відрізаний від польської культури, незабаром уже не мав, що дати Москві, бо сам занепадав і підпав під московську темноту. Змарніло це все, вбите козацькими бунтами. Так тоді козаччина стала не фундаментом цілої Русі, а її гробом» [84, с. 131].

Слід відзначити, що для багатьох польських учених, мислителів та митців, навіть і тих, що негативно ставились до козацтва та українського національного руху, Хмельниччина була передовсім трагічним крахом співжиття польського та українського народів. Вона зруйнувала єдність братніх народів, що творили спільну державу на основі ідеалів ягеллонської епохи – мирного злиття задля цивілізаційного поступу та захисту від ворогів. Л. Фронсь із жалем заявляв: «З'являвся смуток, що навзаєм себе знищували два рідні народи, що Лях із Русом

воював, одне одного виснажуючи, знищуючи свій край та власну культуру, готуючи собі кайдани неволі на багато років, прищеплюючи на довгі століття взаємну ненависть і ворожнечу» [74, с. 71]. Подібна сентенція, що підсумовувала наслідки козацько-польських воєн середини XVII ст., овіяна романтичним ореолом сентиментального ставлення поляків до минулого Речі Посполитої в часи її могутності та польської присутності на сході Європи, належала Г. Сенкевичу. Письменник у фінальних рядках свого роману «Вогнем і мечем» вказував: «Пустіла Річ Посполита, пустіла Україна, вовки вили на руїнах стародавніх міст, квітучі колись краї стали великою гробницею. Ненависть вросла в серця й отруїла побратимську кров» [225, с. 473].

Широкий спектр оцінок Хмельниччини в польській історіографії кінця XIX ст. – 1939 р. великою мірою був зумовлений різноманітними підходами вчених, що схилялися до ідей тієї або іншої історичної школи та напрямку, симпатизували різним політичним течіям. Утім, усі польські історики були одностайні в наголосах на руйнівному негативному характері подій середини XVII ст., які призвели до занепаду Речі Посполитої, мали наслідком поневолення України Росією та наклали важкий відбиток на польсько-українські відносини, заклали зерно ворожнечі у сприйнятті ними одне одного.

ВИСНОВКИ

1. Вагоме місце в історіографічній спадщині вчених, що працювали у період з кінця XIX ст. і до 1939 р. посідало висвітлення проблем історичної україніки. Така увага науковців була зумовлена значущістю у цей час польсько-українських відносин, що були фактором міжнародної політики, так і гострим чинником внутрішньополітичного життя. Зокрема, в умовах бездержавного існування обох народів змагалися між собою польський та український національно-визвольні рухи, а в наступні часи II Речі Посполитої на перше місце впливала проблема вирішення українського питання уже в площині внутрішніх міжнаціональних відносин у польській державі. Тому незрідка в прикладах із минулого польські мислителі намагалися відшукати моделі розв'язання сучасних проблем польсько-українських відносин.

Однією з головних проблем, на яку звертали увагу польські вчені на зламі XIX та XX ст., була історія національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким. Закономірно з нею пов'язувався початок занепаду I Речі Посполитої та один із найбільш буремних періодів за весь час її існування. У свідомості поляків ці події сприймалися як найяскравіші та найгостріші моменти польсько-українських відносин. Неабиякий вплив на зацікавлення цією темою мало також звернення до історії Хмельниччини у відомому романі Г. Сенкевича «Вогнем і мечем». Для істориків-неоромантиків, що домінували на початку XX ст., цей період історії став чудовою можливістю для змалювання зразкових масштабних картин, сповнених яскравих патріотичних образів та емоційної наповненості сюжету. Випрацьовані тоді підходи, інтерпретації та оцінки вкоренилися в історичній свідомості та великою мірою існують до сьогодні й впливають на сприйняття поляками українців. Уже в міжвоєнний період деякі історики намагалися виробити нові підходи до вивчення національно-визвольної війни та критично переосмислити усталені історичні традиції і шаблони. Для цієї частини польських учених була очевидною необхідність створення моделей, які б робили акценти не на загостренні відносин з українцями, а на фактах порозуміння та пошуку точок зближення як у минулому, так і перенісши їх на сучасні реалії життя.

Утім, гострота політичних процесів у середині ХХ ст. так і не дала змоги таким ідеям розвинутися вповні.

2. У баченні польськими вченими Хмельниччини відобразився увесь спектр їхніх підходів до висвітлення історичної проблематики, зумовлений особливостями інтерпретації минулого різноманітними науковими школами та напрямками, а також впливами політичних ідеологій. Зокрема, різноплановими були підходи істориків до виявлення причин національно-визвольної війни українців. Так, прихильники ідей «історичного песимізму» віднаходили їх у вадах суспільного та політичного устрою І Речі Посполитої. Акцент робився на засиллі магнатів на Наддніпрянщині, що намагалися відібрати у козацьких поселенців колонізовані ними землі, а їх самих перетворити на своїх підданих-кріпаків. Прибічники концепції «історичного оптимізму» бачили у вибуху козацького повстання наслідок підступних дій іноземних держав, зокрема Туреччини, що через підконтрольне константинопольському патріарху духовенство хотіла розпалити в Речі Посполитій релігійну війну між католиками та православними і цим ослабити Польщу.

Польські історики шукали причини повстання також в особливостях соціальних відносин, що склалися на українських землях через існування там козацтва, яке намагалося досягти свого зрівняння у правах зі шляхтою. Однак багато схильних до антиукраїнських поглядів дослідників схилялося до думки, що козацтвом не керували жодні політичні, соціальні чи релігійні мотиви, а лише властиві їм інстинкти руйнування, кровопролиття та грабунку. Такі позиції часто діставали пояснення через приписування козаків до представників варварської азіатської цивілізації степових кочовиків. Різноманітні негативні риси історики намагалися відшукати також в особах козацьких лідерів, зокрема, в Б. Хмельницькому. Гетьмана зображували як генія зла, що зрадою та обманом боровся проти Речі Посполитої. Його вважали втіленням дикості й робили наголоси на імпульсивності та мінливості характеру, п'янстві, ворожості до надбань цивілізації. Однак поміркованіші науковці, що критично ставилися до польських національних міфів, намагалися показати козаків представниками єдиного

політичного народу Речі Посполитої, які змушені були взятися за зброю, щоб захиститися від несправедливості та беззаконня, які панували в державі.

3. Незрідка над інтерпретаціями військових кампаній національно-визвольної війни у працях польських істориків тяжіли неоромантичні та цивілізаційні підходи. Згідно з ними битви 1648–1657 рр. часто зображувались у традиціях міфологізованої боротьби сил добра та зла. Символічний зміст надавався окремим баталіям. Наприклад, битва під Жовтими Водами вважалась останнім збройним зіткненням за володіння Диким Полем, а облога Збаража експонувалась як оборона останнього бастіону ладу перед навалюю сил хаосу. У таких картинах повстанські армії подавалися як величезні орди диких варварів, яким протистоять нечисленні героїчні польські лицарі, що вступили на захист високих ідеалів та надбань цивілізації. Такі образи відповідали польській історіографічній теорії, згідно з якою Польща була «передмур'ям» християнства та Європи, що захищає їх від вторгнення варварів із диких просторів Азії. Водночас військові кампанії періоду Хмельниччини служили історикам також для формулювання оцінок стану польського суспільства XVII ст. та переосмислення усталених історіографічних конструкцій. У поразках польських військ науковці віднаходили наслідки шляхетської анархії, що роз'їдала самі основи народу та держави. Зображення баталій слугували дослідникам для спостереження через призму минулого за подіями сьогодення. Наприклад, у міжвоєнний період у переможній для поляків битві під Берестечком прихильні до табору Ю. Пілсудського вчені бачили приклад дієвості міцної влади державного лідера. Окрім цього, 1930-х рр. довкола вивчення подій Хмельниччини відбулася активна наукова дискусія, що зосереджувалась на проблемах деконструкції деяких історичних міфів. Випрацьовувалась нова критична методологія досліджень, зокрема, у визначенні чисельності армій.

4. В інтерпретаціях дипломатичних відносин між українським козацтвом та владою Речі Посполитої польські історики віднаходили моделі можливого мирного врегулювання польсько-українських стосунків. Для науковців, прихильних до політичного табору «санації», подібні спроби порозуміння були прикладами побудови федерації народів між Балтійським та Чорним морями за керівної ролі

Польщі, що могли оцінюватись як предтечі міжвоєнних ідей «міжмор'я». Серед причин невдач подібних мирних угод дослідники, які виступали з антиукраїнських позицій, особливо наголошували на войовничих настроях української черні, що вимагала продовження війни задля здобуття нової військової здобичі. Учені, що критично оцінювали суспільні відносини в Речі Посполитій, робили наголос на нетерпимості католицького духовенства та польських магнатів, які не бажали допустити рівноправності зі «схизматиками» та «хлопством», бажали лише помсти та повернення втрачених маєтків.

5. На думку польських істориків, кожен рік війни лише посилював непримиренність і ворожнечу сторін та зменшував можливість мирного врегулювання конфлікту. Поступово ускладнювалося також становище українських повстанців, що у тривалій війні виснажували свої сили та втрачали надії на підтримку з боку своїх мінливих союзників – Османської імперії та Кримського ханства. Таке нелегке становище, як вказували вчені, підштовхнуло Б. Хмельницького до союзу з Московським царством. Науковці були згодні щодо різного бачення козацько-московського порозуміння кожною із його сторін. Так, козацькі очільники розуміли її лише як військовий союз, спрямований проти Польщі, без будь-якого обмеження широкої автономії України. Однак царська влада бачила в угоді звичайну інкорпорацію українських земель. Такі ледь не полярні позиції відразу призвели до зародження цілої низки конфліктів між Москвою та козацтвом. Із них найбільш дразливими вчені вважали бажання Московського патріархату поглинути українську православну церкву, недостатність фінансування царським урядом козацького реєстру та намагання царя призначати в Україну своїх воєвод.

6. Напруження в українсько-московських стосунках, як уважали історики, підштовхувало Б. Хмельницького до пошуку нових союзників. Козацького гетьмана польські вчені часто бачили призвідником вторгнення в Річ Посполиту шведських армій Карла X Густава. Вказували, що саме козацькі посольства в Стокгольмі постійно агітували шведський королівський двір до виступу проти Польщі. Деякі історики бачили у шведсько-козацько-семигородському союзі

прообраз договорів про поділ Речі Посполитої з кінця XVIII ст. та оцінювали його як символічний акт ворожих сусідів, що бажали знищити польську державність і поневолити польський народ. Утім, невдачі шведів у війні, як зазначали вчені, посприяли готовності Хмельницького до нових переговорів із польською стороною. Злигодні тривалого конфлікту породжували і у повстанців, і в влади розуміння необхідності миру та їх нового поєднання. Саме переговори з представниками короля в останні місяці життя Б. Хмельницького, як наголошували деякі історики, заклали основу майбутньої Гадяцької унії.

7. Для польських істориків Хмельниччина була рубіжною подією, що започаткувала процес занепаду Речі Посполитої. Із нею вони пов'язували руйнування ідеалізованої польсько-литовської держави, збудованої на засадах «ягеллонської ідеї» братерства та толерантності, коли розсипалась конструкція мирного співіснування народів, об'єднаних через унію. Вона поклала край польському просуванню на схід як з допомогою меча, так і через «здобич плуга». Із часів національно-визвольної війни розпочались прямі втручання іноземних держав у справи Речі Посполитої та збройні інтервенції, що завершилися остаточним знищенням держави наприкінці XVIII ст. Для України, на думку дослідників, ця війна також принесла лише тривалий період руїни, суспільний та культурний занепад і поневолення українського народу деспотичною Московською державою. Головним же наслідком Хмельниччини, на який звертали увагу польські вчені, було зародження взаємної ворожнечі між колись братніми польським та українським народами. Розвиток історичної науки з кінця XIX ст. до 1939 р., який триває до сьогодні, засвідчує поступовий процес переосмислення усталених історіографічних конструкцій та міфів, що тяжіють над відносинами обох народів, пошуку точок зближення задля налагодження консенсусу між поляками та українцями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

А. Архівні джерела

Archiwum Akt Nowych, m. Warszawa

1. Sygn. 14. 249. Mikr. B-9243 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Funkcjonariusze państwowi – nominacje profesorów, habilitacje docentów. Ненумеровані сторінки.
2. Sygn. 14. 1987. Mikr. B-10980 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Chodyncki. k. 97.
3. Sygn. 14. 2692 Mikr. B-11685 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Górka O. k. 26.
4. Sygn. 14. 2810 Mikr. B-11803 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Halecki O. k. 147.
5. Sygn. 14. 3434 Mikr. B-12427 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Kolankowski L. k. 325.
6. Sygn. 14. 3466 Mikr. B-12459 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Konopczyński W. k. 71.
7. Sygn. 14. 3800 Mikr. B-12793 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Kukiel M. k. 36.
8. Sygn. 14. 6266 Mikr. B-15259 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe –Tomkiewicz W. k. 26.

9. Sygn. 14. 6327. Mikr. B-15320 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Tymieniecki K. k. 91.
10. Sygn. 14. 6641 Mikr. B-15634 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Woliński J. k. 228.
11. Sygn. 14. 6766 Mikr. B-15759 Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Departament IV Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Biuro Personalne. Akta osobowe – Zakrzewski S. k. 260.
12. Sygn. 83. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie oraz Szkoła Nauk Politycznych przy Instytucie. Ненумеровані сторінки.
13. Sygn. 390. Leon Wasilewski. Ненумеровані сторінки.
14. Sygn. 1452. Instytut Badań Najnowszej Historii Polski w Warszawie. Ненумеровані сторінки.
15. Sygn. 1634. Instytut Najnowszej Historii Polski im. Józefa Piłsudskiego. Ненумеровані сторінки.

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUJ), m. Kraków

16. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Bobrzyński Michał]. Ненумеровані сторінки.
17. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Koneczny Feliks]. Ненумеровані сторінки.
18. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Konopczyński Władysław]. Ненумеровані сторінки.
19. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Kukiel Marian]. Ненумеровані сторінки.
20. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Kutrzeba Stanisław]. Ненумеровані сторінки.
21. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Sobieski Wacław]. Ненумеровані сторінки.
22. Sygn. S. II. 619 Teczki osobowe [Zakrzewski Stanisław]. Ненумеровані сторінки.
23. Sygn. WF. II. 121 Wydział Filozoficzny. Teczki akt habilitacyjnych; materiały z lat 1862–1945. Ненумеровані сторінки.

24. Sygn. WF. II. 135 Katedra historii Powszechnej. Ненумеровані сторінки.
25. Sygn. WF. II. 137 Katedra Historii Polski. Ненумеровані сторінки.
26. Sygn. WF. II. 138 Seminarium Historyczne. Ненумеровані сторінки.
27. Sygn. WF. II. 139 Katedra Historii Polski, Historii średniowiecznej i Historii Nowożytnej. Ненумеровані сторінки.
28. Sygn. WF. II. 188 Wykłady z Historii Litwy i Historii Rusi. Ненумеровані сторінки.
29. Sygn. Z 33/ IV Seminarium Historyczne. Ненумеровані сторінки.

Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.

Rękopisy (Rkps. BJ)

30. Mikrof. P. 337/1. Korespondencja M. Bobrzyńskiego [Smolka S., 1880], k. 467–468.
31. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Kukiel M., 1931]. k. 206.
32. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Chodynicki K., 1930]. k. 153.
33. Sygn. 8101. III. Korespondencja Michała Bobrzyńskiego [Zakrzewski S., 1927–1932]. k. 91–92, 191–192.

Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie.

Rękopisy (Rkps. PAU i PAN Kraków), m. Kraków

34. Sygn. 4110 Materiały Zygmunta Lasockiego dotyczące rozpraw o Skrzetuskim. k. 18.
35. Sygn. 6801 Marian Dubiecki: „Dwie chwile z dziejów polskiej kolonizacji na Niżu (1638 i 1648 r.)”. k. 14.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Rękopisy (Rkps. BOssol.)

36. Rkps BOssol. 12924/III Papiery Ludwika Kubali. Spis drukowanych prac L. Kubali z notatką biograficzną. k. 325.

37. Rkps BOssol. 12924/III Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 7.03.1882], k. 327–328.
38. Rkps BOssol. 12924/III Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 15.03.1882], k. 331.
39. Rkps BOssol. 12924/III Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 21.04.1882], k. 335
40. Rkps. BOssol. 12924/III Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 18.05.1882], k. 343–345.
41. Rkps BOssol. 12924/III Papiery Ludwika Kubali. Listy P.Kulisza do L.Kubali z r. 1882: [Kulisz P. List do L.Kubali od 08.07.1882], k. 353.

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.

Відділ рукописів (ВР ЛНБ)

42. Ф. 5 Оссолінських, оп. 1, Спр. 5768. I. Notatki Ludwika Kubali.
43. Ф. 5 Оссолінських. оп. 1. Спр. 7343 Korespondencja Stanisława Zakrzewskiego. t. I. Lata 1896–1935. 380 арк.
44. Ф. 5 Оссолінських. оп. 1. Спр. 7351 Papiery różne Stan. Zakrzewskiego, 1892–1935. 84 арк.
45. Ф. 32 Архів Гебултовських. Спр. 64. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. 166 арк.
46. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 1 Теоретичні матеріали XVI–XVII ст.. Українська козаччина. 283 арк.
47. Ф. 116 Архів К. Тишковського К. Спр. 2 Історичні матеріали XVII ст. Конашевич-Сагайдачний і сучасні козацькі та турецькі справи. 276 арк.
48. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 55 Дрібні праці. 496 арк.
49. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 62 Епоха королів з вибору. 265 арк.
50. Ф. 116 Архів К. Тишковського. Спр. 68 Статті. 109 арк.

**Центральний державний історичний архів України у м. Львові
(ЦДІАУ у м. Львові)**

51. Ф. 401 Редакція журналу «Літературно науковий вісник». Спр. 110. Томашівський С. [Рец.]: L.Kubala. Oblężenie Lwowa w roku 1655. *Lamus*. 1909. Т. 2. S. 185–216. 145 арк.
52. Ф. 401 Редакція журналу «Літературно науковий вісник». Спр. 68. Кордуба М. [Рец.]: L.Kubala. Zaprzepaszczona Kraina. *Kwartalnik Historyczny*. 1907. S. 612–653. 35 арк.
53. Ф. 535 Польське краєзнавче товариство, м. Львів. Спр. 20. Папери. 1931–1938 pp. 184 арк.
54. Ф. 711 Польське історичне товариство, м. Львів. Спр. 133. Папери. 1887–1940 pp. 381 арк.

Державний архів Львівської області (ДАЛО)

55. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 525. Гурка О. 159 арк.
56. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 715. Закшевський С. 210 арк.
57. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 1917. Тишковський К. 7 арк.
58. Ф. 26 Львівський університет Яна Казимира. оп. 5. Спр. 2109. Шеленговський А. 168 арк.

Б. Друковані джерела та література

59. Antonów M. Rola Stanisława Koniecpolskiego w przygotowaniu komisji Kurukowskiej z 1625 roku. Lwów: Nakładem Seminarjum Historji Polski Uniw. J. K., 1929. 16 s.
60. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa; Kraków: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1881. T.2. 398 s.

61. Bobrzyński M. *Dzieje Polski w zarysie*. Warszawa; Kraków; Lublin; Łódź; Paryż; Poznań; Wilno; Zakopane: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1927. T.2. 332 s.
62. Bobrzyński M. Jerzy Ossoliński. *Niwa*. 1883. R. 2. Z. 200. S. 556–571.
63. Bobrzyński M. *Szkice i studia historyczne*. Kraków: Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1922. T.1. 260 s.
64. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Przedmowa. *Historycy o historii* / oprac. M. Serejski. Warszawa: PWN, 1963. S. 387–389.
65. Brückner A. *Dzieje kultury polskiej*. T.II. Polska u szczytu potęgi. Kraków: Nakładem Krakowskiej spółki wydawniczej, 1930. T. II. 660 s.
66. Brückner A. *Tysiąc lat kultury polskiej*. Paris: Księgarnia polska w Paryżu, 1930. T. I. 1107 s.
67. Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. *Zarys historyczny 1370–1632*. Warszawa: Skład Główny Kasa im. Mianowskiego, 1934. 632 s.
68. Chrząszcz I. E. Poddanie się Chmielnickiego Turcji w r. 1650. *Sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum w Jaworowie. Rok szkolny 1928/1929*. Jaworów: Nakładem funduszu własnego, 1929. S. 3–17.
69. Chrząszcz I. E. Żółte Wody. *Sprawozdanie dyrekcji państwowego gimnazjum w Jaworowie. Rok szkolny 1929/1930*. Jaworów: Nakładem funduszu własnego, 1930. S. 3–21.
70. Czermak W. *Studia Historyczne*. Kraków: Spółka Wydawniczy Polska, 1901. 342 s.
71. Czołowski A. Kudak. *Przyczynek do założenia i upadku twierdzy*. Lwów: Z drukarni Zakładu Nar. Im. Ossolińskich, 1926. 26 s.
72. Dubiecki M. Kudak. *Twierdza kresowa i jej okolice*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1900. 90 s.
73. Dubiecki M. Pole bitwy u Żółtych Wód stoczonej w maju 1648 r. *Rozprawy i sprawozdania wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności*. Kraków: Nakładem Akademii, 1880. T. XII. S. 1–24.
74. Frąś L. *Obrona Zbaraża w r. 1649*. Kraków: Drukarnia J. Gabłankowskiego, 1932. 72 s.

75. Górka O. *Dziejowa rzeczywistość a racja stanu Polski na południowym wschodzie*. Warszawa: nakładem autora, 1933. 30 s.
76. Górka O. *Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk*. Warszawa: Główna drukarnia wojskowa, 1936. 116 s.
77. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. Warszawa: Skład główny. Libraria Nova, 1934. 142 s.
78. Górka O. *Optymizm a pesymizm w historjografji polskiej. Odwrócenie pojęć* / O. Górka. *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r.*. Lwów: Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1935. S. 562–570.
79. Górka O. *Optymizm a pesymizm w historjografji polskiej. Odwrócenie pojęć. Dyskusja*. *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Protokół*. Lwów: Nakładem Polskiego towarzystwa historycznego, 1936. S.45–54.
80. Halecki O. *Historia Polski*. Lublin; Londyn: Towarzystwo Naukowe KUL. Katolicki Ośrodek Wydawniczy «Veritas», 1992. 318 s.
81. Halecki O. *Zagadnienia kulturalne w dziejach Unii Jagiellońskiej. Przegląd historyczny*. 1926–1927. T.6. S. 396–408.
82. Jabłonowski A. *Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1912. 366 s.
83. Koneczny F. *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M.Arcta w Warszawie, 1921. 296 s.
84. Koneczny F. *Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów*. Wydanie skrócone. Toulouse, 2002. – 256 s.
85. Koneczny F. *Napór Orientu na Zachód*. Krzeszowice: Dom wydawniczy «Ostoja», 2006. 25 s.
86. Koneczny F. *Polska między Wschodem a Zahodem*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy «Ostoja», 2004. 41 s.
87. Koneczny F. *Polski Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski*. Poznań–Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. T. 1. 316 s.

88. Koneczny F. Polski Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski. Poznań–Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. T.2. 308 s.
89. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. Warszawa; Kraków; Łódź: Gebethner i Wolff, 1936. T. I. 437 s.
90. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. Warszawa; Kraków; Łódź; Poznań; Wilno; Zakopane: Skład Główny u Gebethnera i Wolffa, 1936. T. II. 460 s.
91. Konopczyński W. O wartość naszej spuścizny dziejowej. Wybór pism. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2009. 496 s.
92. Konopczyński W. Wielka Historia Powszechna. T. V. Wojny religijne i absolutyzm. Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1939. T. V. 494 s.
93. Korzon T. Chmielnicki Bohdan. *Pisma Tadeusza Korzona. Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1916. T. 2. S. 410–418.
94. Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego. 1629–1674. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1898. T. I. 588 s.
95. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Lwów: Wydawnictwo zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1923. T. 2. 522 s.
96. Korzon T. Historia Polski. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej, 1918. 380 s.
97. Korzon T. Historyografia. *Pisma Tadeusza Korzona. Listy otwarte. Mowy. Rozprawy. Rozbiory*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1916. T. 2. S. 107–125.
98. Korzon T. O Chmielnickim sądy P.Kulisza i P.Karpowa. *Kwartalnik historyczny*. 1892. R. 6. S. 34–79.
99. Kubala L. Jerzy Ossoliński. Warszawa: Księgarnia Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1924. 511 s.
100. Kubala L. Przysięga w Perejasławiu i «stati» Bohdana Chmielnickiego. *Kwartalnik Historyczny*. 1904. T. 18. S. 220–242.
101. Kubala L. Szkice historyczne. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T. 1. 340 s.
102. Kubala L. Szkice historyczne. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1901. T. 2. 318 s.

103. Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. Szkiców historycznych serya V. Lwów: H.Altenberg, 1917. 444 s.
104. Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657–1660. Szkiców historycznych serya VI. Lwów: H.Altenberg, 1922. 656 s.
105. Kubala L. Wojna Moskiewska 1654–1655. Sszkiców historycznych serya III.. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1910. 446 s.
106. Kubala L. Wojna szwedcka w roku 1655 i 1656. Szkiców historycznych serya IV. Lwów: H.Altenberg, 1913. 498 s.
107. Kubala L. Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r. 1654 i zatarg prawosławnej Cerkwi ruskiej z patriarchatem moskiewskim. Odczyt miany na publicznem posiedzeniu Akademii Umiejętności dnia 30 maja 1901 r. *Rocznik Akademii Umiejętności*. Rok 1900–1901. Kraków, 1901. S. 112–138.
108. Kubala L. Zaprzepaszczona Kraina. Wyprawa wiosenna na Ukrainę 1654 r. *Kwartalnik Historyczny*. 1907. R. 21. S. 612–653.
109. Kukiel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków: Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej, 1929. 356 s.
110. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski. Lwów: Nakładem Księgarni Polskiej B. Połonieckiego, 1917. T. I. 292 s.
111. Lasocki Z. Czy Skrzetuski był kozakiem. Kraków: Nakładem autora, 1935. 26 s.
112. Lasocki Z. Nieznany bochater z pod Zbaraża. Kraków: Nakładem autora, 1934. 12 s.
113. Lasocki Z. «Ogniem i mieczem» w świetle rewelacyj dra. Górki. Kraków: Nakładem autora, 1934. 14 s.
114. Lasocki Z. Skrzetuscy. Warszawa: polskie Towarzystwo Heraldyczne, 1937. 24 s.
115. Latacz E. Ugoda Zborowska i plany wojny tureckiej w roku 1649. Warszawa: Księgarnia Feldmana i co., 1938. 12 s.
116. Lewicki A. Dzieje narodu polskiego w zarysie. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1904. 500 s.
117. Lewicki A. Zarys historyi Polski i krajów ruskich z nią połączonych. Kraków: Księgarnia Gebethnera, 1912. 203 s.

118. Mościcki H., Sokolnicki M. *Historia Powszechna*. Warszawa: Kultura i Wiedza, 1936. 1480 s.
119. Papée F. *Dzieje Unii kościelnej na Rusi. W 300-ną rocznicę Unii brzeskiej*. Lwów: Nakładem Towarzystwa Pedagogicznego, 1896. 54 s.
120. Papée F. *Historia miasta Lwowa*. – Lwów: Nakładem Gminy Król. Stoł., 1894. – 214 s.
121. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółki, 1910. T. 1.: *Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej*. 350 s.
122. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółki, 1910. T. 2.: *Kresy Ukrainne*. 346 s.
123. *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*. Warszawa: Księgarnia E. Wende i Spółki, 1911. T. 3.: *Ukraina*. 370 s.
124. *Polska jej Dzieje i Kultura od czasów najdawniejszych do chwili obecnej*. Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1927. T. 2. 590 s.
125. Rawita-Gawroński F. *Bohdan Chmielnicki do elekcji Jana Kazimierza*. Lwów: Nakładem Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia P.F.E. Wende i Sp., 1906. 360 s.
126. Rawita-Gawroński F. *Geneza i rozwój idei kozactwa i kozaczyzny w XVI wieku*. Warszawa; Kraków: Księgarnia J. Czarniecki, 1924. 150 s.
127. Rawita-Gawroński F. *Hetman kozacki B. Chmielnicki; szkic historyczny jego życia i walk*. Lwów: Wydawnictwo Tow. Im. Piotra Skargi, 1914. 108 s.
128. Rawita-Gawroński F. *Hetmaństwo Zabuskiego*. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1908. S. 105–115.
129. Rawita-Gawroński F. *Kozaczyzna ukraińska w Rzeczypospolitej Polskiej do końca XVIII w.* Warszawa, 1923. 238 s.
130. Rawita-Gawroński F. *Krwawy gość we Lwowie*. Lwów: Nakład H. Altenberga, 1906. 44 s.
131. Rawita-Gawroński F. *Ostatni Chmielniczenko. 1640-1679*. Poznań: Nakładem «Ostoji», 1919. 171 s.

132. Rawita-Gawroński F. Próba pojednania z Rusią. Poselstwo Bieniewskiego od śmierci B.Chmielnickiego do umowy Chadziackiej. Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1907. 93 s.
133. Rawita-Gawroński F. Straszne dni. Karta z dziejów żydowskich (1648). Lwów 1906. 16 s.
134. Smoleński W. Dzieje narodu polskiego. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa, 1921. 604 s.
135. Smoleński W. Historia Polski. Wykłady popularne. Warszawa: G. Gebethner i spółka, 1924. 218 s.
136. Smoleński W. Skoły Historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość. Warszawa: Drukarnia Artystyczna Saturnina Sikorskiego, 1898. 160 s.
137. Smolka S. Grunwald i Beresteczko. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej, 1910. 20 s.
138. Smolka S. Szkice historyczne. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1882. Seria 1. 362 s.
139. Sobieski W. Dzieje Polski. Warszawa: Wydawnictwo Zorza, 1923. T. 1: Do roku 1696. 160 s.
140. Sobieski W. Historia Polski. Kraków: Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1931. 300 s.
141. Sobieski W. Studya historyczne. Lwów: Księgarnia Polska B.Połonieckiego; Warszawa: Nakładem E.Wende i Spółka, 1912. 244 s.
142. Sobieski W. Szkice historyczne. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa; Kraków: G.Gebethner i Spółka, 1904. 316 s.
143. Sokolowski A. Polityczna historia Polski // Polska. Obrazy i opisy. Lwów: Nakład Macierzy Polskiej, 1906. T. 1. S. 381–930.
144. Szelągowski A. Dzieje Polski w zarysie. Warszawa: Nakładem Księgarni Trzaski, Everta i Michalskiego, 1921. 288 s.
145. Szelągowski A. Historia nowożytna. Warszawa; Poznań; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M.Arcta, 1920. 398 s.

146. Szelągowski A. *Historja Powszechna* / A. Szelągowski. Warszawa: M.Arct, 1936. T. II. 1116 s.
147. Szelągowski A. Historyczne prawo Polski na Rusi. *Przegląd Narodowy*. 1910. R. 3. T. 5. S. 521–542; 671–704.
148. Szelągowski A. *Wschód i Zachód. Zagadnienia z dziejów cywilizacji*. Lwów: Nakładem Towarzystwa wydawniczego, 1912. 526 s.
149. Śliwiński A. Jan Sobieski. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1924. 196 s.
150. Śliwiński A. Król Władysław IV. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1925. 220 s.
151. Śliwiński A. Zmienność oblicza historii. *Historycy o historii* / oprac. M. Serejski. Wrocław: PWN, 1966. S. 63–640.
152. Tomkiewicz W. Bitwa pod Kumejkami. *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. 1936. T.9. S. 239–262.
153. Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). *Rozprawy historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. Warszawa: Nakładem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1933. T.12. 406 s.
154. Tomkiewicz W. Jerzy Ossoliński. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 83 s.
155. Tomkiewicz W. Kozaczyzna ukraińska. Lwów: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 98 s.
156. Tomkiewicz W. Skład społeczny kozaczyzny. *Przegląd Historyczny*. Warszawa: 1948. T.XXXVII. S. 249–287.
157. Tomkiewicz W. Ukraina między Wschodem i Zachodem. Odbitka z Sprawy Narodowościowej. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1938. R. 12. Nr.1–2. 41 s.
158. Tomkiewicz W. Unia Hadziacka. Odbitka z Sprawy Narodowościowej. Warszawa: Nakładem Instytutu Badań Spraw Narodowościowych, 1937. R. 11. Nr.1–2. 31 s.
159. Tomkiewicz W. Wołyń w Koronie (1569–1795). Równe: Nakładem Wołyńskiego Zarządu okręgowego związku Polskiego Nauczycielstwa szkół powszechnych, 1931. 42 s.

160. Wasilewski L. Granice Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa: Skład Główny: Sp. AKC Dom książki polskiej, 1926. 16 s.
161. Wasilewski L. Kresy Wschodnie. Warszawa; Kraków: Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1917. 68 s.
162. Wasilewski L. Kwestja ukraińska jako zagadnienie międzynarodowe. Warszawa: Prace Ukraińskiego Instytutu Naukowego, 1934. 146 s.
163. Wasilewski L. Ruski, rusiński czy ukraiński? *Sprawy Narodowościowe*. 1927. № 4. S. 388–392.
164. Wasilewski L. Słowo wstępne do Niepodległości. Historycy o historii / oprac. M. Serejski. Wrocław: PWN, 1966. S. 410–414.
165. Wypiski do nauki historii nowożytnej. Od początku w. XVI do pierwszego rozbioru Polski / oprac. Nanke Cz. Lwów–Warszawa, 1925. 204 s.
166. Woliński J. Król Jan III a sprawa Ukrainy 1674–1676 . Warszawa: Nakładem Instytutu badań spraw narodowościowych, 1934. 30 s.
167. Woliński J. Polska i Kościół prawosławny. Zarys historyczny. Lwów: Wydawnictwo Zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1936. 152 s.
168. Zakrzewski S. Historjografja polska wobec wskrzeszenia państwa. Lwów: Nakładem księgarni Gubrynowicza i syna, 1924. 40 s.
169. Zakrzewski W. Historya nowożytna w zarysie. Petersburg: Nakładem Księgarni K.Grendyszyńskiego, 1899. 364 s.
170. Zakrzewski S. «Ogniem i mieczem» Sienkiewicza w świetle krytyki historycznej. Zagadnienia historyczne. Lwów, 1936. T.1. s. 71–83.
171. Zakrzewski S. Pesymizm a optymizm w ocenianiu rzeczywistości. *Gazeta Wieczorna*. 1920. 11 maja. R. 11, № 5222. S. 1–2.
172. Zakrzewski S. Zagadnienia historyczne. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1936. T. 2. 274 s.

ЛІТЕРАТУРА

МОНОГРАФІЇ, СЛОВНИКИ, СТАТТІ

173. Аврамчук О. «Ягеллонська ідея» reconsidered: Україна у працях Оскара Галецького (1891-1973). *Польські студії*. Київ: Дух і Літера, 2017. № 10. С. 52–76.
174. Атаманенко А. Українська зарубіжна історіографія: до проблеми образу. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Київ, 2006. № 2. С. 255–283.
175. Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206.
176. Баран З. Нові аспекти зовнішньої політики міжвоєнної Польщі: міжморська концепція. *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: Світ, 1996. Вип. 31. С. 81–90.
177. Баран З. Українське питання в політиці польських партій міжвоєнного періоду (1918–1939). *Вісник Львівського Університету. Серія історична*. Львів: Світ, 1993. Вип. 29. С. 62–68.
178. Білик Н. Українсько-польські взаємини в інтерпретації польського історика Людвіка Кубалі. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Історія*. 2016. Вип. 2(2). С. 12–19.
179. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії. *Гадяцька унія 1658 р.: збірник статей*. Київ, 2008. С. 306–349.
180. Бочаров А. Основные научные методы в историческом исследовании. Томск: Томский государственный университет, 2006. 190 с.
181. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). Київ: НАН України, Інститут історії України, 2019. 162 с.
182. Геник М. Концепція федералізму у східній політиці Польщі (1918–1920). *Славістичні студії*. Львів, 1997. Т. 1. С. 153–158.

183. Геник М. Політика «Хєно-Пяста» в українському питанні (1923–1926). *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Івано-Франківськ, 1997. С. 191–199.
184. Геник М. Українське питання у політичних концепціях польських правоцентристських партій (1918–1920). *Галичина*. 1997. № 1. С. 37–44.
185. Гранчак Т. Польський історик Л. Василевський про причини розколу в українському національному русі другої половини ХІХ ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. Вип. 50. С. 174–184.
186. Гриневич Т. Зображення битв періоду «Вогнем та мечем» у польській історіографії ХХ століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич: Коло, 2012. Вип. 16. С. 323–331.
187. Гриневич Т. Ольгерд Гурка і дискусії довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. *Архіви України*. 2009. № 3–4. С. 5–20.
188. Гриневич Т. Проблеми історії України в працях Ф. Конечного. *Українські та польські інтелектуали в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.: співпраця, конфлікти, рецепція*. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 445–475.
189. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С.Сохань та ін. Київ: Наук. думка, 1995. Т. 8. 680 с.
190. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С.Сохань та ін. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 9. Кн.1. 880 с.
191. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С.Сохань та ін. Київ: Наук. думка, 1997. Т. 9. Кн.2. 776 с.
192. Дейвіс Н. Боже ігрище. Історія Польщі. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
193. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 574 с.
194. Енциклопедія історії України. У 10 т. Київ: Наукова думка, 2010. Т.7: Мл-О. 728 с.
195. Зашкільняк Л. А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов: ЛГУ, 1986. 82 с.

196. Зашкільняк Л. До історії українсько-польських наукових взаємин у Львові міжвоєнного періоду. *Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць* / за ред. М. Мудрого. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. С. 545–552.
197. Зашкільняк Л. Міфологічні підстави конструювання української історії в постмодерну добу. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. С.26-34.
198. Зашкільняк Л. Неоромантизм у польській історіографії початку ХХ ст. (до питання про соціальну функцію історії). *Проблеми слов'янознавства*. Львів: 1993. Вип. 45. С. 36–42.
199. Зашкільняк Л. Україна між Польщею й Росією: історіографія та суспільна свідомість. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 93–113.
200. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. 752 с.
201. Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. Т. 2: Визвольна війна і возз'єднання України з Росією. Початок розкладу феодалізму та зародження капіталістичних відносин (друга половина XVII–XVIII ст.). ред. Я. Сергієнко та ін. Київ: Наукова думка, 1979. 616 с.
202. Киридон А. Історична пам'ять як травматичний розрив із минулим: проблемне поле сучасного історичного дискурсу. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. С. 45–54.
203. Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / за ред. Л. Зашкільняка. Львів–Люблін, 1996. 232 с.
204. Комар В. Національна політика Польщі на західноукраїнських землях напередодні Другої світової війни. *Історія в школах України*. Київ, 1998. № 1. С. 12–16.
205. Комар В. Спроби нормалізації польсько-українських відносин у Другій Речі Посполитій. *Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: Матеріали міжн. Науково-практичної конференції*. Івано-Франківськ: Плай, 1997. С. 236–242.

206. Комар В. Суперечливі тенденції в національній політиці Польщі стосовно української меншини у 30-х рр. XX ст. *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. № 40. С. 36–45.
207. Комар В. Українські етнічні групи в політиці регіоналізму Польщі (1935–1939). *Етнологічні дослідження населення України: Матеріали Першої Всеукраїнської етнологічної конференції*. Одеса, 1996. С. 37–38.
208. Комар В. Українське питання в концепціях польських політичних партій у 30-х роках XX століття. *Придніпровський науковий вісник*. Дніпропетровськ: Наука і освіта, 1998. № 22. С. 41–48.
209. Корнат М. У истоков советологических и востоковедческих исследований в Польше (1919–1939). Основные исследовательские центры. *Europa*. 2002. №4(5). т.2. 214 с.
210. Кром М. Введение в историческую компаративистику. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015. 248 с.
211. Кун Т. Структура научных революций. Москва: АСТ, 2003. 608 с.
212. Лаврук Л. Поява концепту «Краківська історична школа» в польській історіографії. *Наукові записки НаУКМАi. Історичні науки*. 2015. Том.169. С.70-75.
213. Лазурко Л. Історико-церковні дослідження на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» (1918–1939). *Історія релігій в Україні: Наук. Щорічник*. Львів: Логос, 2005. Кн. II. С. 120–125.
214. Лазурко Л. Проблеми становлення польської історичної науки міжвоєнного періоду на сторінках «Історичного кварталника». *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. Т. IV. S. 396–409.
215. Лазурко Л. Українська проблематика на сторінках журналу «Kwartalnik Historyczny» у міжвоєнний період. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2004. Вип. VIII. С. 338–350.
216. Лазурко Л. Часопис «Kwartalnik Historyczny» і розвиток історіографії останньої чверті XIX – першої половини XX століття. Дрогобич: Редакційно-видавничий

відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2010. 282 с.

217. Липинський В. Твори. Т. 2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Гетьмана Богдана Хмельницького / ред. Білас Л. Філядельфія, 1980. 622 с.

218. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, 1920. Т. 3. 284 с.

219. Мазур Л. Методы исторического исследования. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2010. 608 с.

220. Нагельський М. Переяславська угода 1654 року в польській історіографії. *Переяславська Рада 1654 року (історіографія та дослідження)* / ред. П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич. Київ, 2003. С. 653–679.

221. Пестрикова О. Образ українських козаків у творчості польського історика Людвіка Кубалі. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Дніпро, 2017. Вип. 15. С. 19–29.

222. Пестрикова О. Формування та еволюція образу Богдана Хмельницького у творчості Людвіка Кубалі. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2016. Вип. 5. С. 199–208.

223. Плохій С. Брама Європи. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 496 с.

224. Поппер К. Нищета историзма. Москва: Прогресс, 1993. 188 с.

225. Портнов А. В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.

226. Руда О. Висвітлення українського національного відродження XIX ст. у працях польських істориків м. Львова зламу XIX–XX ст. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. Т. III. S. 257–269.

227. Руда О. До джерел міфологізації українсько-польських відносин. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні / ред. Л. Зашкільняка. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 289–333.

228. Руда О. Дослідження козацької проблематики в працях представників краківського історичного середовища зламу XIX–XX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць*. Львів, ЛНУ ім. Франка, 2005. Вип. 7. С. 163–177.
229. Руда О. Людвік Кубаля як дослідник історії польсько-українських відносин XVII століття. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów, 2004. Т. 2. S. 209–217.
230. Руда О. Українське козацтво в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 418 с.
231. Руда О. Українське козацтво та польсько-козацькі відносини у працях польських істориків Львова кінця XIX – початку XX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2009. Вип. 58. С. 67–78.
232. Руда О. Формування історіографічного образу українського козацтва в польській історичній думці. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: зб. наук. праць*. Львів, 2010–2011. Вип. 3–4. С. 250–267.
233. Сенкевич Г. Вогнем і мечем. Т. 1 / пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 544 с.
234. Сенкевич Г. Вогнем і мечем. Т. 2. / пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. 480 с.
235. Сінкевич Є. Дослідження українського козацтва в польській історіографії кінця XIX – першій половині XX ст.. *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України*. Дніпропетровськ: ДНУ ім. О. Гончара, 2008. С. 236–242.
236. Сінкевич Є. Краківська історична школа в польській історіографії. *Харківський історіографічний збірник*. Харків: Видавництво НУА, 2006. Вип. 8. С. 134–140.
237. Сінкевич Є. Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст.. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 194–201.
238. Сінкевич Є. Роль краківської історичної школи у формуванні національної свідомості поляків у другій половині XIX ст.. *Historia – Mentalność – Tożsamość*.

Miejsce i rola historii i historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S. 195–202.

239. Симонова Т. М. «Прометеизм» во внешней политике Польши 1919–1924 гг.. *Новая и новейшая история.* 2002. №4. С. 48–61.

240. Сисин Ф. З історії польсько-українських стереотипів. *Польсько-українські студії. Т. 1: Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–31 травня 1992.* Київ: Либідь, 1993. С.18–23.

241. Смоленский Н. Теория и методология истории. Москва: Издательский центр «Академия», 2008. 272 с.

242. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція (1648-1676 рр.). Київ: Альтернативи, 1999. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 7. 352 с.

243. Сосновська Д. Стереотип України та українця в польській літературі. *Незалежний культурологічний часопис «І».* 1997. № 10. С. 88–96.

244. Степанков В. Польська історіографія Батозької битви 1652 року. *Проблеми країн Центральної та Східної Європи.* 2012. № 3. С. 208–210.

245. Степанчук Ю. С. Образ Богдана Хмельницького в новітній українській та зарубіжній історіографії. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2018. 572 с.

246. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.). *Український історичний журнал.* 2006. №5. С. 67–83.

247. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX– 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: Вимір, 2008. 494 с.

248. Теория и методология исторической науки. Терминологический словарь. ред. А. Чубарьян. Москва: Аквилон, 2014. 576 с.

249. Ткачук А. Особливості висвітлення постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській та українській історіографії. *Історичний архів.* 2015. Вип. 14. С. 200–209.

250. Швагуляк М. Українці і польська держава між конфронтацією та порозумінням (кінець 20-х – 1935 роки). *Вісник Львівського Університету. Серія історична.* Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2003. Вип. 38. С. 368–405.

251. Юрчук О. Образ України та українця в політичній публіцистиці польських консерваторів (1921–1939). *Поляки, українці, білорусі, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939). Збірник матеріалів наук. конф. Дрогобич 8–9 жовтня 2004 р.* Дрогобич: Коло, 2005. С. 121–133.
252. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2006. 584 с.
253. Ярмошик І. Берестецька битва 1651 р. в наукових дослідженнях польських авторів. *Грані*. 2012. № 3. С. 3–6.
254. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym. Wybrane problemy. *Polska-Ukraina: Trudne pytania*. Warszawa: Karta, 1998. T.1–2. S. 11–28.
255. Alexandrowicz S. Plan obronnego obozu wojska koronnego w Zbierzcu z 1649 roku. *Litwa i jej sąsiedzi od XIII do XX roku*. Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza. 1994. S. 147–170.
256. Baczkowski K. Oskar Halecki i jego wizja dziejów. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa-Łódź, 2012. T. I. S. 56–77.
257. Barycz H. Dwa trudne żywoty: na drogach rozwoju naukowego Tadeusza Wojciechowskiego i Ludwika Kubali. *Życie i myśl*. 1953. № 7–8. S. 601–639.
258. Barycz H. Historyk gniewny i niepokorny. Rzecz o Wacławie Sobieskim, Kraków: Wydawnictwo Literackie 1978. 493 s.
259. Barycz H. Wśród gawędzierzy, pamiętnikarzy i uczonych galicyjskich: studia i sylwety z życia umysłowego Galicji XIX w. Kraków, 1963. T. 2. 390 s.
260. Bartel W. Michał Bobrzyński (1849–1935). *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S.145–190.
261. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. Zabrze, 2006. 308 s.
262. Biernacki W. Żółte Wody – Korsuń 1648. Warszawa Bellona, 2004. 224 s.
263. Biliński P. Feliks Koneczny: 1862-1949 : życie i działalność. Warszawa Ad Astra, 2001. 248 s.

264. Biliński P. Władysław Konopczyński – historyk i polityk II Rzeczypospolitej: 1880–1952. Warszawa. Ad Astra, 1999. 164 s.
265. Błachowska K. Dzieje średniowiecznej Rusi w pracach historyków lwowskich przełomu XIX i XX w.. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. T. II. S.172–191.
266. Błachowska K. Stanisław Zakrzewski (1873–1936). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S.377–398.
267. Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655. Zabrze, 2004. 286 s.
268. Bobiatyński K. Polska historiografia wobec unii hadziackiej. *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)*. Warszawa: DiG, 2008. S. 661–683.
269. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. Kraków, 2001. 423 s.
270. Brzoza C., Sowa A. Historia Polski. 1918–1945. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2006. 756 s.
271. Brzoza Cz. Polityczna prasa krakowska 1918-1939. Kraków: Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1990. 200 s.
272. Brzoza C. Wielka Historia Polski. T. 9. Polska w czasach niepodległości i Drugiej wojny światowej (1918–1945). Kraków: Forga, 2003. 424 s.
273. Bugajewski M. Historiozoficzne wymiary dekonstrukcji mitu. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 39-44.
274. Buszko J. Historycy «szkoły krakowskiej» w życiu politycznym Galicji. *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S.191–208.
275. Buszko J. Wielka historia Polski. T. 8. Od niewoli do niepodległości (1864 – 1918). Kraków: Fogra, 400 s.
276. Chwalba A. Historia Polski 1795–1918. Kwaków: Wydawnictwo Literackie, 2001. 672 s.

277. Ciesielski T. *Od Batochu do Żwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Mołdawię 1652–1653*. Zabrze, 2007. 336 s.
278. Czubiński A. *Historia Polski 1864–2001*. Wrocław: Ossolineum, 2002. 490 s.
279. Długolecki W. *Batoh 1652*. Warszawa: Bellona, 1995. 208 s.
280. Drozdowski M. *Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*. Warszawa: DiG, 2008. 278 s.
281. Dutkiewicz J., Śreniowska K. *Zarys historii historiografii polskiej. Część III (1900–1939)*. Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959. 278 s.
282. Handelsman M. *Historyka. Zasady metodologii historii*. Białystok: Książka i Człowiek, 1999. 512 s.
283. *Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. 292 s.
284. *Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2009. 490 s.
285. *Historia w Uniwersytecie Lwowskim. Badania i nauczanie (do 1939 roku)* / red. Maternicki J., Pisulińska J., Zaskilniak L. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2016. 662 s.
286. Gawęda M. *Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651–1660*. Zabrze: Inforteditions, 2014. 360 s.
287. Gawęda M. *Powstanie kozackie 1637*. Zabrze: Infortedition, 2007. – 234 s.
288. Gierowski J. *Wielka historia Polski. T. 5. Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*. Kraków: Fogra, 1998. 416 s.
289. Grabski A. *Historiografia i polityka. Dzieje konkursu historycznego im. Juliana Ursyna Niemcewicza 1867–1922*, Warszawa: PIW 1979. 442 s.
290. Grabski A. *Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania*. Warszawa: PWN, 1972. 432 s.
291. Grabski A. *Zarys historii historiografii polskiej*. Poznań: Wydawnictwo poznańskie, 2003. 240 s.

292. Figura M. Stereotyp ukraińca w prasie Polski Zachodniej w latach 1918–1930. *Oblicza Wschodu w kulturze Polskiej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. S. 337–367.
293. Filipowicz M. Oskar Halecki a Rosja. *Oskar Halecki i jego wizja Europy* / red. Dąbrowska M. T. I. Warszawa–Łódź, 2012. S.151–164.
294. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006. 476 s.
295. Franz M. Ludwik Kubala jako historyk dziejów wojskowości kozaczyzny zaporoskiej. *Studia z dziejów polskiej historiografii wojskowej*. Poznań – Kalisz: 2001. T. III. S. 31–48.
296. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007. 256 s.
297. Jagiełło B. Historycy wojen i wojskowości w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Część II. Materiały konferencji w Ciedyni i Białymstoku w 1986 i 1987*. Warszawa, 1987. S. 321–333.
298. Jasienica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Calamitatis regnum. Warszawa: PIW, 1985. 286 s.
299. Julkowska V. Dekonstrukcja mitu Kozaczyzny w «Dwa lata dziejów naszych» Karola Szajnochy. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 393–407.
300. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1988. 272 s.
301. Kamiński A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów 1505–1795. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. 264 s.
302. Kieniewicz S. Historia Polski 1795–1918. Warszawa: PWN, 1996. 598 s.
303. Kita J., Stobiecki R. Słownik biograficzny historyków łódzkich. Łódź: Ibidem, 2000. 122 s.
304. Koko E. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930) wobec Ukrainy i jej przeszłości. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006. 276 s.

305. Koko E. Twórczość Franciszka Rawity-Gawrońskiego (1846–1930) dotycząca dziejów Ukrainy we współczesnej mu polskiej i ukraińskiej opinii. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2006. T. 4. S. 294–303.
306. Kolbuszewska J. Bohaterowie narodu w twórczości Tadeusza Korzona. Uwagi na marginesie «Doli i niedoli Jana Sobieskiego». *Historia-Mentalność-Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S.232–241.
307. Kolbuszewska J. «Obcy» w refleksji Feliksa Konecznego. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 363–373.
308. Kolbuszewska J. Tadeusz Korzon (1839-1918). Między codziennością, nauką a służbą narodowi. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011. 366 s.
309. Kondracki T. Zjazdy historyczne lat 1925, 1930 i 1935. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.*. Warszawa: UW, 1990. S. 283–301.
310. Kornat M. Sowieologia i studia wschodoznawcze w Polsce międzywojennej. *Zeszyty Historyczne*. 2000. T. 140. S. 39–101.
311. Kroll P. Od Ugody Hadziackiej do Cudnowa: Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660. Warszawa: Wydawnictwo UW, 2008. 452 s.
312. Krząstek T. Żółte Wody – 1648. Warszawa: Oddział edukacji narodowej, 1999. 320 s.
313. Kuczerepa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939. *Polska-Ukraina: Trudne pytania*. Warszawa: Karta, 1998. T. 1–2. S. 29–46.
314. Książek J. «Idea jagiellońska» i zagadnienie unii polsko-litewskiej w publicystyce Narodowej Demokracji okresu II Rzeczypospolitej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.*. Warszawa: UW, 1990. S. 323–377.

315. Łazura W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna i działalność polityczna. Warszawa: PWN, 1982. 282 s.
316. Łukasiewicz S. Federalistyczne atrybuty historiografii Oskara Haleckiego. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Lublin: IES, 2003. R.III. S. 12–29.
317. Łukaszewicz S. Oskar Halecki jako federalista. *Oskar Halecki i jego wizja Europy*. Warszawa–Łódź, 2012. T. I. S.184–195-
318. Mackiewicz M. Uwagi nad ideą jagiellońską whistoriografii polskiej przełomu XIX i XX wieku. *Folia Iuridica*. Wrocław, 2014. Vol. 3(2), S. 9-23
319. Maleczyńska E. Stanisław Zakrzewski jako badacz przeszłości Ziemi Czerwieńskiej. *Ziemia Czerwieńska*. Lwów: Organ OPTH we Lwowie, 1936. Rocznik II, zeszyt I. S. 1–7.
320. Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2004. 760 s.
321. Markowicz M. Najazd Rakoczego na Polskę 1657. Zabrze: Infortetitions, 2011. 176 s.
322. Marmon W. Krakowskie środowisko historyczne w latach 1918–1939. Kraków: Wydawnictwo naukowe WSP, 1995. 166 s.
323. Maternicki J. Adama Szelągowskiego parasynteza dziejów Polski. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. T. V. S. 410–449.
324. Maternicki J. Adam Szelągowski (1873–1961). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S.359–376.
325. Maternicki J. Historia i życie narodu. Poglądy i postawy historyków polskich XIX i XX w.. Rzeszów: 2009, 490 s.
326. Maternicki J. Historiografia i mity. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S.11–25.
327. Maternicki J. Historiografia polska XX w. Lata 1900–1918. Wrocław– Warszawa–Kraków–Gdańsk: Wydawnictwo PAN, 1982. 246 s.
328. Maternicki J. Historycy warszawscy w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.*. Warszawa: UW, 1990. S.98–200.

329. Maternicki J. Geografia historiograficzna II Rzeczypospolitej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.*. Warszawa: UW, 1990. S.9–52.
330. Maternicki J. Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914–1918. Warszawa: PAN, 1975. 518 s.
331. Maternacki J. Kultura historyczna dawna i współczesna. Warszawa: PWN, 1979. 448 s.
332. Maternicki J. Stan i potrzeby badań nad historiografią polską XX w. (do 1939 r.). *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej*. Rzeszów: Wydawnictwo wyższych szkół pedagogicznych, 1998. S.183–249.
333. Maternicki J. Warszawskie środowisko historyczne w okresie II Rzeczypospolitej. Rzeszów: Wydawnictwo wyższej szkoły pedagogicznej, 1999. 196 s.
334. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971. 314 s.
335. Milewski D. Rywalizacja polsko-kozacka o Mołdawię w dobie powstania Bohdana Chmielnickiego (1648–1653). Zabrze, Inforteditions. 2011. 320 s.
336. Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939. Gdańsk. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. 306 s.
337. Okulewicz P. Koncepcja «międzymorza» w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. 418 s.
338. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia. 1918–1939. Warszawa: PWN, 1989. 186 s.
339. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w II Rzeczypospolitej: 1922–1926. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1979. 338 s.
340. Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888-1908. Toruń. Wydawnictwo Adam Marszałek, 1996. 280 s.
341. Partacz Cz. Polacy i Ukraińcy w II Rzeczypospolitej. Książka Polska, 1991. 32 s.
342. Parker G. Globalny kryzys. Wojny, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku. Oświęcim: Napoleon V, 2019. 744 s.

343. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego (1926–1939). Lublin: UMCS, 1997. 248 s.
344. Pernal A. Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648-1659. Kraków Księgarnia Akademicka, 2010. 392 s.
345. Piątkowski L. Wojny polko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego (1918–1939). *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали II польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*. Львів–Люблін, 1996. S. 225–245.
346. Piotrkieicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny 1926–1930. Warszawa: Wydawnictwo UW, 1981. 165 s.
347. Pisulińska J. Historycy i historia w lwowskich towarzystwach naukowych okresu międzywojennego. Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.. Reszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Reszowskiego, 2007. T.5. S. 366–385.
348. Pisulińska J. Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939). Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2012. 358 s.
349. Pisulińska J. Wschód i Zachód w poglądach Stanisława Zakrzewskiego. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 284–297.
350. Płowy D. Od Konstantynowa do Piławiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku. Zabrze: Inforteditions, 2012. 224 s.
351. Podchorodecki L. Chanat Krymski. Warszawa: Bellona, 1987. 424 s.
352. Podchorodecki L. Sicz Zaporoska. Warszawa: Książka i Wiedza. 1970. 312 s.
353. Polski słownik biograficzny / kom. red. W.Konopczyński (red. gł.) et al.: w 39 t. 1935–2000.
354. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648-1651) / oprac. Nagielski M. Warszawa: Viking 1999. 430 s.
355. Romański R. Beresteczko 1651. Warszawa: Bellona, 1994. 224 s.
356. Romański R. Kozaczyzna. Wydawnictwo: Bellona, 2004. 214 s.

357. Romański R. Książę Jeremi Wiśniowiecki. Warszawa: Bellona, 2009. 344 s.
358. Romański R. Wojny kozackie. Warszawa: Bellona, 2005. 248 s.
359. Romek Z. Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955). Warszawa, 1997. 138 s.
360. Rostworowski E. Władysław Konopczyński jako historyk. *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S. 209–236.
361. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2004. Warszawa: PWN, 2004. 500 s.
362. Roszkowski W. Najnowsza historia Polski 1914–1945. Warszawa: Świat Książki, 2003. 688 s.
363. Sapa D. Między polską wyspą a ukraińskim morzem. Kresy południowo-wschodnie w polskiej prozie 1918–1988. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1998. 218 s.
364. Serczyk W. Historia Ukrainy. Wrocław, Wydawnictwo Ossolineum, 2001. 426 s.
365. Serczyk W. Historycy ukraińscy w Polsce międzywojennej. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Część II. Materiały konferencji w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987*. Warszawa: Universitas, 1987. S. 292–308.
366. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. 374 s.
367. Serczyk W. Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648-1651. Warszawa: Książka i Wiedza, 1998. 380 s.
368. Serejski M. Krakowska szkoła historyczna a historiografia europejska. *Spór o historyczną szkołę krakowską*. Kraków: Wydawnictwo literackie, 1972. S.11–46.
369. Serejski M. Naród a państwo w polskiej myśli historycznej. Warszawa: PIW, 344 s.
370. Serejski M. Zarys historii historiografii polskiej. Część II (1860–1900). Łódź: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1956. 106 s.
371. Sierżęga P. Kazimierz Tyszkowski (1894–1940). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 579–595.
372. Sierżęga P. «Ziemia Czerwieńska» (1935–1938). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w..* Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2004. T. II. S. 387–400.

273. Słownik historyków polskich / koncepcja i oprac. red. M.Prosińska-Jacki; aut. biogramów K.Baczkowski et al.. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. 632 s.
374. Srogosz T. Postacie Kozaków w historiografii Ludwika Kubali. *Нові дослідження пам'яток козацької доби козацької доби в Україні: зб. наук. ст.* 2012. Вип. 21, Ч. 2. С. 88–92.
375. Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej. *Rocznik Historyczno-Archiwalny*. 1986. №3. S. 7–22.
376. Stępnik A. Badacze i popularyzatorzy historii regionalnej w latach 1918–1939. *Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej. Materiały konferencji w Krynicy w 1989 r.* Warszawa: UW, 1990. S.223–282.
377. Stępnik A. Mit Kozaczyzny w historiografii polskiej XIX i XX wieku. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa-Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 365–383.
378. Stępnik A. «Swoj» i «obcy» w polskiej myśli historycznej – problemy teoretyczne. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2008. S.33–43.
379. Stępnik A. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918. Lublin: UMCS, 1998. 320 s.
380. Stobiecki R. Ludwik Kolankowski (1882–1956). *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2007. S. 507–524.
381. Stoczewska B. Ukraina i Ukraińcy w polskiej myśli politycznej. Kraków: AFM, 2013. 390 s.
382. Śledziński K. Zbaraż 1649. Warszawa: Bellona, 2005. 160 s.
383. Śreniowska K. Stanisław Zakrzewski. Przyczynek do charakterystyki prądów ideologicznych w historiografii polskiej 1893–1936. Łódź: Zakład im. Ossolińskich, 1956. 192 s.
384. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków: Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939. Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. 456 s.

385. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1989. 332 s.
386. Topolski J. Metodologia historii. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968. 474 s.
387. Wapiński R. Endecka koncepcja polityki wschodniej w latach II Rzeczypospolitej. *Studia z dziejów ZSSR i Europy Środkowej*. Wrocław–Warszawa–Kraków: KLiN, 1969. T. 5. S. 55–100.
388. Wapiński R. Endecja wobec kwestii ukraińskiej i białoruskiej. *Słowianie w dziejach Europy: Studia historyczne ku uczczeniu 75 rocznicy urodzin i 50-lecia pracy naukowej prof. H. Łowmiańskiego*. Poznań, 1974. S. 301–308.
389. Wapiński R. Kresy w polskiej myśli politycznej w XIX i XX wieku (do roku 1945). *Kresy: pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów pod red. K. Handke*. Warszawa: AVIS, 1997. S. 85–102.
390. Wapiński R. Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej. *Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w.*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. S. 77–92.
391. Wierzbicki A. Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX w.. Warszawa: Instytut historii PAN, 1993. 290 s.
392. Wierzbicki A. Wschód-Zachód w koncepcjach dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porozbiorowej. Warszawa: PIW, 1984. 348 s.
393. Wierzbicki A. Groźni i wielcy. Polska myśl historyczna XIX i XX wieku wobec rosyjskiej despotii. Warszawa: Sic, 2001. 250 s.
394. Wybitni historycy Wielkopolscy. / pod red. J.Strzelczyka. Poznań: UAM, 1989. 406 s.
395. Wrzosek W. Osiem tez o obecności mitu w historii. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku*. Warszawa–Łódź: Wydawnictwo IPN, 2012. S. 35–38.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бобжинський Міхал

(30 вересня 1849, Краків – 3 липня 1935, Познань)

Навчався у краківській Гімназії Св. Анни та в Краківському Ягеллонському університеті. Працював над історією права у Берліні та Страсбурзі.. З 1877 р. працював професором історії права на Ягеллонському університеті в Кракові. Був одним із чільних представників Краківської історичної школи.

Був представником консервативних політичних кіл Галичини та одним із ідеологів та організаторів руху «станьчиків». Виступав з угодних позицій у стосунку до австрійської влади та за налагодження порозуміння із українцями. З 1885 р. систематично вибирався депутатом до Галицького крайового сейму, а також до парламенту Австро-Угорщини. В 1908–1913 рр. обіймав посаду Намісника Галичини.

Останні роки життя провів у Великопольщі у власному маєтку Гарби біля м. Сьроди Велькопольської де помер у 1935 р.

Головними працями М. Бобжинського були:

Про стародавнє польське законодавство (1874)

Історія Польщі в нарисі (1877–1878)

В ім'я історичної правди (1879)

Про поділ польської історії на періоди (1880)

Історичні нариси та дослідження (1922)

Відродження польської держави (1914–1923)

Додаток Б

Корзон Тадеуш

(9 листопада 1839, Мінськ – 8 березня 1918, Варшава)

Навчався на юридичному факультеті Московського університету

У 1861–1869 рр., за участь в антиросійських акціях перебував на засланні в Оренбургу.

З 1869 р. мешкав у Варшаві.

Працював викладачем у приватних навчальних закладах. З 1898 р. на посаді бібліотекаря в Бібліотеці Ординації Замойських.

Чільний представник варшавської історичної школи.

Головні праці Т. Корзона:

Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа 1764–1794 (1882–1886)

Доля і недоля Яна Собеського (1898)

Історія Нового часу. т.1-2. (1901–1903)

Історія війн і військової справи Польщі (1913)

Додаток В

Кубаля Людвік

(9 вересня 1838 с.Камениця, Польща – 30 вересня 1918, Львів)

Навчався на юридичному факультеті Ягеллонського університету у Кракові та на філософському факультеті Віденського університету. У 1867 р. на Ягеллонському університеті захистив докторську дисертацію .

У 1863 р. арештований за підпільну політичну діяльність радикальної спрямованості.

З 1870 р. мешкав у Львові та викладав у гімназії ім. Франца Йосифа
Головними працями Л. Кубалі були:

Історичні нариси. т.І–ІІ.(1880-1881)

Єжи Оссолінський (1883)

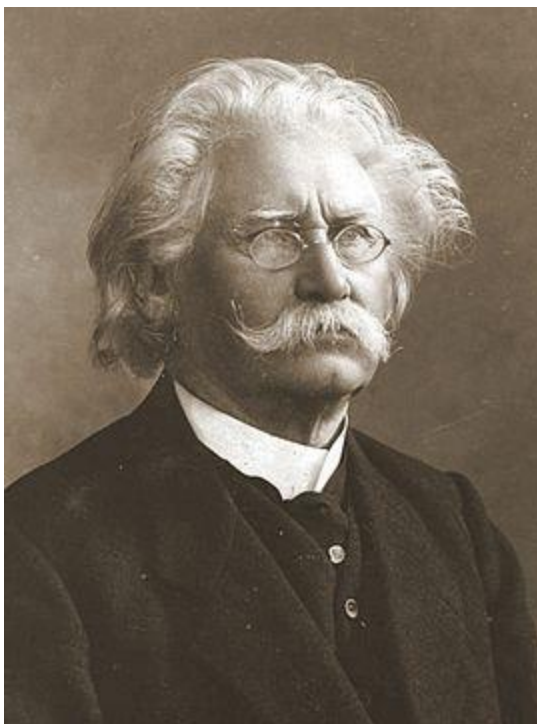
Московська війна 1654–1655 (1910)

Шведська війна 1655–1656 (1913)

Бранденбурзька війна та напад Ракоці 1656–1657 (1917)

Данські війни 1657–1660 (1922)

Додаток Г

Равіта-Гавронський Францішек

(4 листопада 1846 р. с.Степашки на Вінничині – 16 квітня 1930 р. м. Юзефув на Мазовшу, Польща)

Навчався у Вінниці, з 1855 р. у II Гімназії в Києві. Під час Січневого повстання 1863 р. арештований та до кінця 1864 р. перебував у в'язниці. Після звільнення виїхав закордон і оселився у 1866 р. у Львові. До 1871 р. навчався в Сільськогосподарській школі в Дублянах. Працював у в маєтках галицьких аристократів як спеціаліст із сільського господарства. З початку 1880-х рр. зайнявся літературною діяльністю.

В 1886-1892 рр. мешкав у Варшаві, після чого знову повернувся у Галичину. З 1890-х рр. приймав участь у діяльності різноманітних польських політичних організацій націонал-демократичного спрямування.

З 1910 р. був редактором часопису «Русь», де друкувались твори присвячені історії України та польсько-українським стосункам, здебільшого антиукраїнської спрямованості.

В 1920 р. оселився в Юзефові біля Варшави, де мешкав до своєї смерті.

Головні праці:

Державно-суспільний устрій Русі в XI – XIII ст. (1896)

Садик Паша (1899)

Спроба угоди з Руссю (Посольство Беньовського) (1907)

Богдан Хмельницький. 1-2 т. (1906–1909)

Історія гайдамацьких рухів в XVIII ст. (1913)

Додаток Д

Собеський Вацлав

(26 жовтня 1872, Львів – 3 квітня 1935, Краків)

Навчався в Жешівській гімназії та вивчав історію на Ягеллонському університеті в Кракові. У 1900 р. захистив докторську дисертацію

З 1901 р. працював в Бібліотеці Ординації Замойських. З 1910 р. професор історії в Ягеллонському університеті.

Був членом націонал-демократичних організацій «Національна Ліга» та «Націонал-демократичної партії».

У своїх працях критикував роль Пілсудського у перемозі над більшовиками в 1920. за що втратив посаду професора історії на Ягеллонському університеті

Головні праці В. Собеського:

Релігійна ненависть мас за правління Сигізмунда III (1902)

Історичні нариси (1904)

Трибун шляхетського народу (1905)

Жолкевський в Кремлі (1920)

Історія Польщі. т.1-3 (1923–1925)

Додаток Е

Гурка Ольгерд

(12 грудня 1887, Рава Руська – 26 листопада 1955, Варшава)

Навчався на історичних факультетах Львівського та Віденського університетів. 1909 р. захистив докторську дисертацію.

Під час I Світової війни воював у складі Легіонів Польських. Після війни працював військовим аташе Польщі закордоном. В 1925 р. закінчив військову службу та зайнявся викладацькою діяльністю в університетах Львова та Кракова. З 1931 р. працював також у Варшавському університеті та в советологічному Східному Інституті.

Під час II Світової війни перебував на еміграції. Після війни працював консулом Польщі в Ізраїлі, з 1952 р. викладав у Варшавському університеті.

Головними працями були:

Білгород та Кілія й похід 1497 р. (1932)

«Вогнем та мечем» й історична реальність (1934)

Оптимізм та песимізм в польській історіографії (1935)

Чисельність кримських татар та їх військ (1936)

Додаток Є

Томкевич Владислав

(4 вересня 1899, с. Новиці біля Ковна – 5 серпня 1982, Варшава)

Закінчив історичний факультет Варшавського університету. Навчався в Парижі та Римі. 1928 р. захистив докторську дисертацію.

З 1932 р. працював викладачем історії на Варшавському університеті.

Був прихильником політичного табору Ю. Пілсудського.

1939 – 1945 рр. приймав участь в русі опору німецькій окупації.

Політичний тиск змусив В. Томкевича припинити викладання історії, в 1952 р. перейти до Інституту історії мистецтв Варшавського університету та переорієнтуватись на вивчення історії мистецтва.

Головні праці:

Єремія Вишневецький (1933)

Україна між Сходом та Заходом (1938)

Єжи Оссолінський (1938)

Українська козащина (1939)